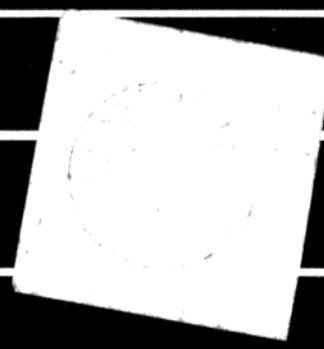
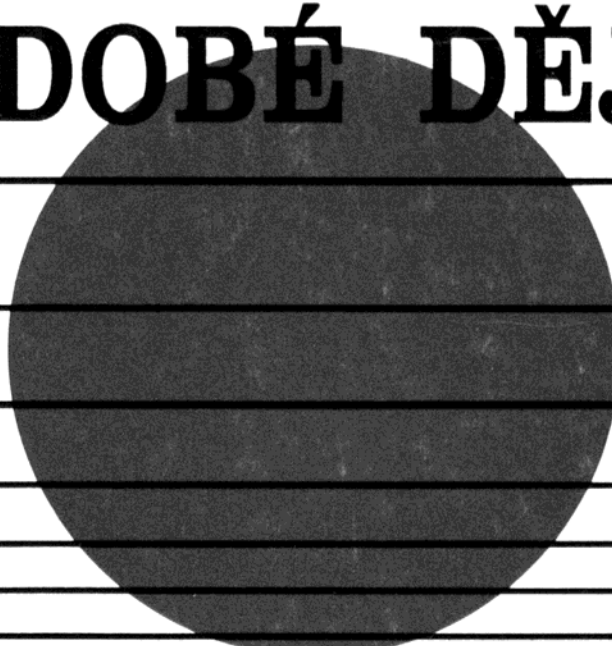

SOUDOBÉ DĚJINY

4/98

Předplatné na ročník VI (1999), tj. 4 čísla:

180,- Kč (včetně poštovného) pro jednotlivce,

210,- Kč (včetně poštovného) pro instituce.

Pro vysokoškolské studenty v České a Slovenské republice při odběru prostřednictvím fakulního ústavu, semináře nebo katedry činí celoroční předplatné 100,- Kč (včetně poštovného) s podmínkou minimálního odběru 5 výtisků od každého čísla ročníku VI (1999).

Předplatné pro zahraničí:

45 US dolarů (včetně poštovného) pro jednotlivce,

60 US dolarů (včetně poštovného) pro instituce.

Letecký příplatek činí celoročně 26 US dolarů.

Cena 48,- Kč za jedno číslo.

Objednávky přijímá Ústav pro soudobé dějiny AV ČR,

Vlašská 9, Praha I - Malá Strana, PSČ 118 40, tel.: (02) 575 31 122.

Soudobé dějiny (ISSN 1210-7050)

Vydává Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR
v nakladatelství Doplněk jednou za čtvrt roku.

Obálka Alena Nievaldová.

Resumé přeložil Derek Paton.

Vycházejí za podpory Grantové agentury ČR a Nadace Konráda Adenauera.

Časopis Soudobé dějiny byl registrován Ministerstvem kultury ČR

dne 16. 4. 1993 pod číslem MK ČR 6475.

© Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR 1998

SOUDOBÉ DĚJINY

V / 4

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Vilém Prečan

REDAKČNÍ KRUH:

Milan Drápala, Jan Měchýř, Derek Paton, Jindřich Pecka,
Vilém Prečan, František Svátek, Oldřich Tůma

REDAKČNÍ RADA:

Karel Bartošek, Paříž
Marie-Elizabeth Ducreux, Paříž
Ladislav Hejdlánek, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Jozef Jablonický, Bratislava
Jan Janák, Brno
Karel Kaplan, Praha
Ivan Kamenec, Bratislava
Zdeněk Kárník, Praha
Jan Křen, Praha
Václav Kural, Praha
Robert Kvaček, Praha
Jaroslav Marek, Brno
Antoine Marès, Paříž
Jan Měchýř, Praha
Vojtěch Mencl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Jacques Rupnik, Paříž
Oldřich Sládek, Praha
Zdeněk Sládek, Praha
Jan Stříbrný, Praha
Zdeněk L. Suda, Pittsburgh
Jiří Vančura, Praha
Zdeněk Vašíček, Paříž
Václav Vaško, Praha
Zbyněk A. Zeman, Oxford
Jozef Žatkuliak, Bratislava

REDAKCE:

Ela Nauschová

Autoři čísla

Vlastimil Hála (1951)

pracovník Filozofického ústavu AV ČR. Věnuje se zejména etické problematice v dějinách filozofie. Autor práce *Impulsy Kantovy etiky* a řady časopiseckých článků z oblasti dějin filozofie i filozofie současné (Bolzano, Brentano, Höhle, Habermas aj.).

František Kautman (1927)

literární historik a spisovatel, zabývá se teorií interpretace literárního díla, komparatistikou literatur české, ruské a německé. Autor děl *Svět Franze Kafky* (1991), *Dostojevskij, věčný problém člověka* (1992), *K typologii literární kritiky a literární vědy* (1996).

Antoine Marès (1950)

přednáší středoevropskou, českou a slovenskou historii v INALCO (*Institut national des langues et civilisations orientales*) a na dalších francouzských univerzitách. Je ředitelem *Centre d'Etude de l'Europe médiane* a současně vede Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách (CEFRES) v Praze. Autor *Histoire des pays tchèques et slovaques* a vedoucí autorských kolektivů řady publikací.

Vilém Prečan (1933)

docent Karlovy univerzity, zakladatel Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Zabývá se československými dějinami v evropském kontextu od Mnichova 1938 do současnosti.

Michal Reiman (1930)

emeritní profesor politikologie a moderních východoevropských dějin na *Freie Universität* v Berlíně, nyní působí v Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd UK. Specialista v oboru světových dějin.

Stanislav Sikora (1949)

pracovník Historického ústavu SAV, oddělení nejnovějších dějin Slovenska. Zabývá se politickými dějinami Československa s ohledem na vývoj Slovenska v 50. a 60. letech a dějinami sociálnědemokratického hnutí na Slovensku.

H. Gordon Skilling (1912)

emeritní profesor politických věd Univerzity v Torontu. Autor četných článků a knih zabývajících se tématy od českého národního obrození až po československý a sovětský komunistický systém.

Zdeněk Sládek (1926)

Do roku 1968 pracoval v Ústavu pro dějiny východní Evropy ČSAV, po roce 1989 se vrátil na historické pracoviště. Věnuje se zejména problematice hospodářských vztahů ČSR se sousedními státy a dějinám Ruska v meziválečném období. Autor monografie *Hospodářské vztahy ČSR a SSSR 1918–1938* (1971) a spoluautor *Dějiny Ruska* (1995).

Obsah

Antoine Marès	„Naším hlavním cílem zůstává uvolnění napětí“. <i>Francie – Československo 1961–1968</i>	471
H. Gordon Skilling	1968 – přerušená revoluce?	485
František Kautman	Zamyšlení nad Masarykovými projevy z let 1929–1937 .	490
<i>Memoáry</i>		
Vilém Prečan	Svědectví o rozpadu „socialistického společenství“. <i>Ukázky z memoárů Michaila Gorbačova, Vadima Medveděva a Valerije Musatova</i>	509
<i>Recenze</i>		
Michal Reiman	Dějiny moci v poválečném SSSR	555
Zdeněk Sládek	Rozklad jednoho impéria	562
Stanislav Sikora	Úspěšný pokus o syntézu	568
Vlastimil Hála	Druhá republika – nedokončená revoluce?	572
<i>Kronika</i>		
Vilém Prečan	Za Jindřichem Peckou	577
<i>Anotace</i>	. . . . .	580
<i>Bibliografie k soudobým dějinám</i>		
Zahraniční knihy, sborníky, články, recenze a polemiky vydané v letech 1996–1998 .		588
<i>Resumé</i>	. . . . .	618

Oprava

V dvojčísle 2–3/1998 došlo k tiskové chybě, za niž se omlouváme. Uprostřed poznámky 11 na straně 316 v obsáhlém citátu Zorinovy depeše vypadl při sazbě jeden řádek textu. Zkomolená pasáž zní správně takto:

Я ответил, что по моему мнению, эти высказывания лишены каких-либо серьезных оснований и рассчитаны на запугивание их. Готвальд в то же время высказался в том смысле, что было бы хорошо (для воздействия на Бенена и всех правых), если бы некоторые советские части в Германии и в Австрии начали бы некоторые передвижения у границ Чехословакии.

V českém překladu chyba není, odpovídá znění předlohy.

Redakce

„Naším hlavním cílem zůstává uvolnění napětí“ Francie – Československo 1961–1968¹

Antoine Marès

Pro pochopení francouzské politiky vůči Praze² je třeba nejprve připomenout obecný rámec francouzských zahraničních vztahů.³ Od začátku roku 1965 se v projevech generála de Gaulla znovu objevuje německá otázka jako problém trvalého charakteru. Mělo-li se tomuto nebezpečí čelit, pak v tomto období zhoršujících se vztahů se Spojenými státy připadalo v úvahu pouze sblížení se Sovětským svazem. Připomeňme, že de Gaulle na své památné tiskové konferenci 4. února 1965 nadhodil možnost řešit německou otázku v rámci Evropy „od Atlantiku po Ural“. De Gaullova německá politika, jak ukázal

-
- 1 Tento příspěvek byl přednesen na mezinárodním kolokviu 1968: Československé jaro, které se konalo 16.–17.6.1998 v Paříži.
  - 2 Zde pojednáme o francouzské oficiální politice, která je jen jedním aspektem francouzsko-československých vztahů. Hospodářské vztahy v tomto období jsou prakticky zanedbatelné, kulturní styky jsou však velmi důležité a v poslední době se jim věnovalo několik univerzitních prací, které by si zasloužily prohloubení (zvláště HAYAT, Cécile: *Les relations culturelles franco-tchécoslovaques 1948–1969: La stratégie française entre espérances et désillusions*. Vedoucí práce Robert Frank a Marie-Pierre Rey. Univerzita Paříž I, 1998). Bylo by sem třeba pojmut též vztahy KSČ s Komunistickou stranou Francie a jejími satelity, jejichž význam pro předchozí období zdůraznil Karel Bartošek (*Les aveux des Archives*, Paříž, Seuil 1996). Pro všeobecný přehled poválečného období je výborným průvodcem André Fontaine ve své *Histoire de la Guerre froide*, Paříž, Fayard 1965 a 1967 (a reedice) a také v *Histoire de la Détente (1962–1981)*, Paříž, Point Seuil 1982. Napsání tohoto článku by nebylo možné bez pomoci archivářů Quai d'Orsay a Černínského paláce: budiž jim zde za to vysloven dík.
  - 3 Budu se opírat o svědectví Maurice Couva de Murville (*Une politique étrangère, 1958–1969*, Paříž, Plon 1971), ministra zahraničních věcí od roku 1958 do května 1968, dále Michela Debré (*Trois républiques pour une France: Gouverner autrement 1962–1970*. Paříž, Albin Michel 1993), který byl jeho nástupcem zhruba rok, a Raymonda Arona (*Les articles de politique internationale dans le Figaro de 1947 à 1977: Les Crises, février 1965 à avril 1977*. Předmluvu a poznámky zpracoval Georges-Henri Soutou. Paříž, Ed. de Fallois 1997), bystrého úvodníkáře *Figara*. Nelze opomenout ani klasická díla o zahraniční politice páté republiky (Alfred Grosser, Paul-Marie de La Gorce a v poslední době Maurice Vaisse).

Georges-Henri Soutou,⁴ procházela v letech 1962 až 1965 podstatnými změnami: mezi lednem 1963 a červencem 1964 vystřídala politiku usmíření krize. Postoje Paříže a Bonnu k SSSR se staly důležitým faktorem následného ochlazení vztahů mezi oběma zeměmi.

Připomeňme i fakt, že 7. března 1966 se Francie rozhodla vystoupit z vojenského svazku NATO, v červnu 1966 generál navštívil Moskvu a v září odsoudil americkou politiku ve Vietnamu. SSSR a Francie byly podle něho dvěma základními pilíři evropské bezpečnosti. Stará idea, že obklíčením Německa se zvýší bezpečnost Francie, znovu nabývala vrchu. V prosinci 1967 pak generál Ailleret formuluje v *Revue de Défense nationale* pojem „kruhové obrany“, což je strategické vyjádření nové orientace zahraniční politiky generála de Gaulla.

Bystřému pozorovateli, jakým byl Raymond Aron, však neušlo, že v generálových úvahách je několik slabých míst: kritizoval například jeho přesvědčení, že sovětsko-americký antagonismus bude permanentní, že Německo zůstane natrvalo stranou mezinárodního dění, a konečně i jeho názor, že ideologie budou odumírat a význam národů bude stoupat. Pokud jde o třetí bod (odumírání ideologií), sovětská intervence v srpnu 1968 jeho názor brutálně popřela; generál de Gaulle však byl dobrým prorokem, pokud jde o dlouhodobý vývoj problémů.⁵

Na závěr těchto úvodních poznámek si všimněme, jak opožděně vzal francouzský tisk na vědomí význam československých událostí. Je příznačné, že ve svém článku z 11. září 1967 o cestě generála de Gaulla do Polska se Raymond Aron vůbec nezmiňuje o Československu plném převratných změn, ačkoli přitom jmenuje Rumunsko, NDR a Maďarsko. Teprve 22. července 1968 posouvá úvodníkář *Figara* události ve střední Evropě do centra svých geopolitických úvah.⁶

Jak ukázal Jacques Rupnik ve své analýze politiky Françoise Mitterranda vůči střední Evropě,⁷ ani v té době neexistovala zvláštní koncepce francouzské politiky pro tuto oblast, která pro ni byla jakýmsi *hluchým prostorem*; hledělo se však na ni trojím filtrem: v šedesátých letech to byl problém sjednocení Německa (a s ním související budoucí uspořádání Evropy), povaha vztahů se Spojenými státy a ruská otázka.

Předhistorie vztahů: 1961–1964

Poslední depeše, které posílal francouzský velvyslanec Jean-Paul Garnier z Prahy začátkem roku 1961, jsou dobrým východiskem pro pochopení toho, jak se francouzští diplomaté dívali na tehdejší Československo, a zvláště na československo-sovětské vztahy: „Od roku 1948, a dokonce už od roku 1945 bylo využíváno každé výročí Mnichova nebo smlouvy o československo-sovětském přátelství z roku 1943 k rozvíjení teze, podle níž je orientace Československa na SSSR dána jeho zeměpisnou polohou a zároveň

4 Srv. kapitolu 1963–1969: l'échec du traité de l'Élysée v knize *L'alliance incertaine: Les rapports politico-stratégiques franco-allemands 1954–1996*. Paříž, Fayard 1996, s. 261–309.

5 Srv. analýzu, kterou podává Georges-Henri Soutou v předmluvě k dílu Raymonda Arona *Les articles de politique internationale dans le Figaro...*, s. 26–27.

6 Je pravdou, že od intervence se k těmto událostem bude vytrvale vracet. Do roku 1972 se jméno *Dubček* v jeho článcích vyskytuje devatenáctkrát.

7 *Mitterrand et la sortie de la guerre froide*. (Řídí S. Cohen.) Paříž, PUF 1988, s. 189–216.

i poučením z historie, a zvláště z historie nejnovější, kdy bylo Československo v Mnichově opuštěno svými západními spojenci, na nichž byl závislý celý jeho diplomatický i vojenský systém.⁸ Na závěr svého dvouletého pobytu v Praze, 14. března 1961, velvyslanec bilancuje: „Pevnost režimu i rezignovaná poslušnost obyvatelstva jsou i nadále charakteristickým rysem vnitřní situace země. (...) Ve chvíli, kdy odjíždím, mám dojem, že představitelé této země nyní pochopili, co by mohli získat z politiky ‘mírového soužití’, na kterou ještě před nedávnem váhali přistoupit; Československo pro svou průmyslovou vyspělost i vysokou životní úroveň je mezi satelity jednou ze zemí nejlépe připravených pro soutěžení s kapitalistickými státy v oblasti ideologické, ekonomické i sociální, jak je k tomu vybízí Chruščov. (...) Kultura v nejširším slova smyslu je jednou z těch mála oblastí, kde by naše země mohla ještě na Československo nějak působit; kromě některých obchodních možností (zvláště technické vybavení a ovšem i víno, koňak, parfémny) by zde mohla právě kultura uchovat a posílit francouzský vliv, který – byť velmi skrovný – odpovídá zvyklostem četných společenských vrstev i jejich odvěké potřebě. (...) Československo ovšem nemá vlastní zahraniční politiku a omezuje se na přesné provádění sovětských směrnic. Avšak role, kterou mu kvůli jeho průmyslovému potenciálu, kvalifikované pracovní síle i vývojovým možnostem přidělili moskevští stratégové, je – jak jsem už řekl – rolí vskutku zvláštní, špičkovou, rolí jakéhosi předvoje pronikání komunismu. (...) Do budoucna bychom měli aspoň udržet co nejaktivnější hospodářské a kulturní styky mezi oběma zeměmi a vyhnout se pokud možno přílišnému zhoršování styků politických. Tak budeme moci eventuálně využít všeobecného zlepšení vztahů mezi Západem a Východem a pokusit se znovu získat pozice, které nám patří, získat znovu důvěru toho Československa, které nám vděčí za tak mnohé. Národ je o tom navzdory všemu hluboce přesvědčen i přes postoj komunistických vládců, kteří v tomto případě nemají příliš co závidět onomu ‘pověstnému nevděku Bourbonů!’“⁹

Názny „uvolnění“, kterých si všimá Jean-Paul Garnier před odjezdem,¹⁰ se potvrzují hned po příjezdu jeho nástupce Ludovika Chancela. Ministr David mu tehdy říká: „Rozdíl v politickém zřízení obou národů nesmí být na újmu (sic!) vztahů hospodářských, kulturních ani sportovních.“¹¹ Stíny dřívějších sporů začínají, zdá se, ustupovat.

V době alžírské války Praha, jak známo, podporovala Frontu národního osvobození¹² (FLN); přesto ministr Couve de Murville přijímá pozvání na oběd s československým velvyslancem v Paříži „zvláště kvůli vnitřním rozporům v komunistickém táboře“. Tento nesmělý náznak sbližování na začátku roku 1962 byl zmařen podpisem francouzsko-ně-

8 *Archives du ministère des Affaires étrangères* (dále jen *AMAE*), série Evropa 1961–1965, Československo, karton 1879, depeše číslo 133/Evropa ze 17. ledna 1961.

9 *Tamtéž*, karton č. 1884, depeše č. 511/EU, 48 stran.

10 Náměstek ministra zahraničí Gregor mu 16. března řekl: „I když hlavní sporné otázky existující mezi Paříží a Prahou nebyly za tyto dva poslední roky vyřešeny, bylo nicméně možno konstatovat jisté oteplení.“ *Tamtéž*, č. 1883, depeše č. 61 z 16. března. V dubnu prohlašuje Novotný na ministerstvu zahraničních věcí, že „zcela souhlasí s vůlí rozvíjet vzájemné hospodářské a kulturní styky, jakož i osobní kontakty...“ *Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR*, Praha (dále jen *AMZV*), teritoriální sekce, tajné, Francie 1960–1964, karton 41, č. 025039/61 ze 27. dubna 1961.

11 *AMAE*, depeše ze 4. května č. 868/EU a telegram z 5. května 1961, č. 251–253.

12 *Tamtéž*, nota pro úřad ministra ze 3. února 1962. Připomeňme též, že sídlo Společnosti Francie – Československo bylo zničeno atentátem OAS (Organizace tajné armády).

mecké smlouvy v lednu 1963. Praha tehdy věrně přizvukuje Moskvě¹³ a ostře protestuje proti rizikům smlouvy, která opouští myšlenku na uzavření mírové smlouvy s Německem a podněcuje Bonn, „aby si opatřil atomové zbraně“. Praha se také cítí dotčena oznámením, že jedna francouzská divize bude umístěna na československé hranici; je to pro ni „závažný nepřátelský akt“. Paříž popírá jakékoli špatné úmysly a hájí se proti takovému obvinění. Je jasné, že tyto výčitky československých představitelů, inspirované částečně i taktickými důvody, jsou špatným pochopením de Gaullovy politiky. Nicméně už od podzimu 1962 československá strana sledovala s rostoucím znepokojením francouzsko-německá jednání a velvyslanec Pleskot odevzdal 5. října generálnímu sekretáři ministerstva zahraničních věcí Froment-Meuricovi memorandum k návštěvě generála de Gaulla v SRN. Podle Prahy francouzsko-německá smlouva podněcuje „agresivitu nejreakčnějších sil v Evropě“.¹⁴

Jak se zachovat vůči Československu? Po ukončení 12. sjezdu KSČ v prosinci 1962 ponechává vyvážená zpráva Ludovika Chancela málo nadějí: „Československý satelit, poslední příchozí, a přece už jako první vyznamenaný socialistickou medailí, nejzápadnější, a přesto nejtěsněji svázaný s Moskvou, nejpracovitější ze všech, a přesto nejméně odměňovaný za své služby, bude nadále putovat po sovětské oběžné dráze.“¹⁵

Prodloužení smlouvy o sovětsko-československém přátelství o dvacet let – a nikoli o pět let, jak očekávali pozorovatelé – je odrazem utkvělých československých představ o německém „revanšismu“, který je účinným motorem vnitřní propagandy, ale jehož také Sověti využívají ve svých dvoustranných vztazích, aby udrželi na uzdě některé své partnery jako Polsko a Československo. Posiluje se tím také „legitimita“ spojení se Sovětským svazem. Na bilaterální vztahy však tato smlouva působí ještě jinak: „Neustálé odkazy na Mnichov umožňují československým představitelům připomínat těm, kdo by snad mohli zapomenout, nebo těm, kteří tuto dobu už nepamatují, že Československo bylo již jednou Západem zraženo – a ten je nyní spojencem SRN. Zároveň se tím připomíná vládě v Bonnu, že ještě neprohlásila mnichovskou dohodu za neplatnou od samého počátku, což Čechoslováci považují za předběžnou podmínku zlepšení vztahů se SRN. Přesto Češi nikdy nepřestali okázale prohlašovat, že si přejí zlepšení vztahů se svým západním sousedem, a tím vlastně předem – pro případ neúspěchu – svalovali vinu na druhou stranu.“¹⁶

Na zlepšení bylo třeba počkat až do roku 1964. Československý velvyslanec v Paříži Václav Pleskot s uspokojením na francouzském ministerstvu zahraničí konstatuje, že „francouzská vláda projevuje v poslední době dobrou vůli“. Jeho francouzský kolega v Praze v červenci téhož roku zaznamenává, že „už dva nebo tři měsíce jsou kontakty s našimi partnery na ministerstvu zahraničních věcí – a nyní i s vedoucími představiteli – do jisté míry méně napjaté“.¹⁷ Oslovení 20. výročí Slovenského národního povstání 29. srpna 1964 v Banské Bystrici poskytly příležitost k oživení zájmu o francouzsko-čes-

13 *Tamtéž*, srv. telegram od Lescuyera č. 88–91 ze 14. února 1963 po audienci u Václava Davida a odpověď francouzského ministerstva zahraničních věcí (telegram č. 141–145 z 11. dubna 1963).

14 *Tamtéž*, nota odevzdaná ministrem Davidem francouzskému velvyslanci 14. února 1963.

15 *Tamtéž*, karton 1873, Chancelova analýza, depeše č. 1874/EU z 15. prosince 1962.

16 *Tamtéž*, karton 1883, svazek č. 2085/EU, Chancelova analýza z 19. prosince 1963.

17 *Tamtéž*, telegram 414–415 z 23. července 1964.

koslovenské vztahy. Roger Lalouette předává své pověřovací listiny Václavu Davidovi i Antonínu Novotnému v uklidněné atmosféře; prezident republiky to vysvětluje takto: „Politika mírového soužití vede dnes Československo k otvírání nových obzorů, k rozvíjení styků s dalšími zeměmi.“¹⁸

Oteplení: 1964–1967

Ke skutečnému obratu dochází v létě 1964. Poslední kontakt mezi Paříží a Prahou na ministerské úrovni se uskutečnil v roce 1956, když se ministr zahraničních věcí René Pineau zastavil 25. května na několik hodin v Praze cestou z Moskvy.¹⁹ Tentokrát se chápe iniciativy Československo, když ohlašuje návštěvu Václava Davida v Paříži.²⁰ Dobrou záminkou je zahájení jednání o francouzsko-československých kulturních, vědeckých a technických stycích dne 24. září. Jeho pobyt nakonec potrvá od 25. do 26. listopadu a v jeho rámci pro něho uspořádá oběd Maurice Couve de Murville. Při tomto setkání ministr David potvrdil to, co jeho francouzští partneři tušili: kladl totiž důraz na hospodářskou spolupráci v rámci celkového politického uvolnění. Tato iniciativa byla „nakažlivá“: koncem července měl jednání na nejvyšší úrovni rumunský představitel Ion Maurer. Jugoslávský a bulharský ministr zahraničí přijeli též do Paříže a po nich v lednu 1965 jejich maďarský kolega. Jak zdůraznil Maurice Couve de Murville, rok 1963 byl „rokem očekávání“, 1964 „rokem oteplení“ a 1965 rokem zahájení jednání.²¹

Na jedné straně napětí mezi Francií a Německem (i když sovětská strana podpisem smlouvy o přátelství s NDR vlastně odsunula do pozadí požadavek podepsat nejdříve smlouvu s Německem), na druhé straně rozvíjející se vztahy mezi Paříží a Moskvou – to byly faktory, které umožňovaly Praze opustit její rezervovanou politiku. V bilaterálních vztazích hrálo roli ukončení války v Alžírsku, urovnání některých sporných otázek (zvláště urovnání aféry se zadržením a prohlídkou nákladní lodi Lidice, která přepravovala zbraně pro alžírskou Frontu národního osvobození),²² dále technické zaostávání za Západem, které také nutilo k obnově styků za účelem jeho vyrovnání – to vše hovořilo ve prospěch navázání dialogu. Od podzimu 1964 docházelo k četným návštěvám: francouzský ministr průmyslu a obchodu přijel do Brna, delegace pařížské městské rady navštívila Prahu. Václava Davida vystřídal v březnu 1965 v Paříži ministr školství a známý

18 *Tamtéž*, telegram od Lalouetta č. 489–494 z 25. srpna 1964. Ujal se funkce v Praze 18. srpna.

19 Je třeba též upozornit na soukromý pobyt prezidenta Auriola a jeho manželky v Praze v polovině května 1955 při jejich zpáteční cestě z Moskvy. Když Francie v roce 1954 odmítla CED (Evropské obranné společenství), vyvolalo to velmi krátké oteplení vztahů, které bylo nadlouho ukončeno maďarskými událostmi na podzim 1956.

20 Podle Alexandra Orta, tehdejšího pracovníka Ústavu mezinárodních vztahů, jednal Václav David, který byl vůči Moskvě tak opatrný, že to hraničilo se servilností, na popud Sovětů, kteří mu doporučili, aby se zastavil v Paříži cestou do OSN (ústní svědectví z 26. května 1998). Zbývá ještě vypracovat soustavnou srovnávací studii zahraniční politiky satelitních zemí a SSSR vycházející z materiálů národních a sovětských archivů.

21 COUVE DE MURVILLE, Maurice: *Une politique étrangère*, s. 195 n. Tak sovětský blok přijímal francouzský systém pro barevnou televizi Secam.

22 Loď byla zadržena 7. dubna 1959 se čtyřmi tisíci bednami zbraní. Tato aféra byla v centru pozornosti až do vyhlášení alžírské nezávislosti.

frankofil Čestmír Císař.²³ Nóty připravující jeho příchod zdůrazňují, že má být přijat co nejlépe. Do Francie mířily i četné technické delegace (zvláště z oblasti strojírenství a chemického průmyslu). V červnu odjel do Prahy Louis Joxe v zastoupení DGACT (odbor francouzského ministerstva zahraničních věcí pro technické a kulturní záležitosti), aby jednal o kulturní dohodě; jeho cíl byl jasný: „Obecně vzato předpokládáme, že Československo musí znovu zaujmout přední místo v soustavě našich kulturních styků se zahraničím.“ V polovině července 1965 přijíždí do Prahy delegace komise pro zahraniční styky Národního shromáždění vedená Mauricem Schumannem. Diplomatickým testem se měla stát kulturní jednání, následující po prvním protokolu podepsaném 26. září 1964; francouzští vyjednavací měli na mysli hlavně budoucnost a pro tyto obnovené kulturní kontakty si nekladli velké cíle vzhledem k tomu, že uplynulo teprve čtrnáct let od dramatického uzavření Ústavu Ernesta Denise v Praze.²⁴ První kulturní rada Henri Ehret líčí tyto první nesmělé kroky: nejdříve návštěvy Louise Aragona, Marcela Cohena, Rogera Garaudyho; po nich pak přijeli Fernand Braudel, Robert Debré, rektor Roche a v roce 1965 dokonce Hubert Beuve-Méry.²⁵

Po každé ministerské návštěvě vzniká řada záznamů, které dobře vystihují atmosféru tehdejší doby.²⁶ Konstatují se v nich dvě věci: v Československu proběhla destalinizace nejpozději, proces uvolňování je však nezvratný. Pozornost analytiků, zdá se, upoutávají dva problémy: slovenská otázka (zde dokázali svou prozíravost) a probíhající hospodářská reforma, brzděná četnými překážkami. Otvírání směrem na Západ je zřejmé, tvrdí závěrem.

Politické uvolňování lze ilustrovat výrokem Novotného v červnu 1965 u příležitosti Titovy návštěvy v Praze: „Chceme žít v přátelství s každým národem, bez ohledu na jeho společenské zřízení.“²⁷ Příznaky vstřícnosti k Francii jsou čím dále tím početnější, jak v tisku, tak i ve vztazích mezi československými úřady a francouzskými představiteli. Tak například v únoru 1966 děkan teologické fakulty Josef L. Hromádka poprvé zmiňuje možnost cesty generála de Gaulla do Prahy. Je to jakýsi pokusný balonek. Přetrvávající hospodářské potíže, neshody uvnitř RVHP, problémy v zásobování obilím, jakož i soutěžení satelitních států uvnitř sovětského bloku o to, kdo se více otevře na Západ, to všechno tento nový trend povzbuzuje. A nelze také nebrat v úvahu vývoj zahraniční politiky generála de Gaulla: „Realistický přístup francouzské vlády k mezinárodním problémům vytváří dobré podmínky pro rozvoj styků mezi Francií a Československem,“ prohlašuje ředitel sekce pro západní Evropu Ludvík ve výboru pro mezinárodní vztahy při Národním

23 V této funkci ho vystřídá jiný komunistický frankofil Jiří Hájek, právník, který vystudoval Carnotovo gymnázium v Dijonu a pak byl žákem Huberta Beuve-Méryho ve Francouzském institutu v Praze.

24 *Une histoire de l'Institut français de Prague*. Vydal Francouzský institut v Praze 1993, 174 s.

25 Zde máme pěkný příklad navazování vztahů pomocí kultury (srv. HAYAT, Cécile: *Les relations culturelles franco-tchécoslovaques 1948–1969*); podobně tomu bylo již v roce 1954, kdy velvyslanec Jean de Boisanger využil v lednu koncertu Moniky Haasové k obnovení výměny jak s oficiálními místy, tak s československými kulturními a vědeckými kruhy (srv. *La Revue de Paris*, březen 1970, s. 108–114).

26 AMAE, tamtéž, nota úřadu náměstka ředitele oddělení pro východní Evropu z listopadu 1964, podepsaná MT/ED.

27 *Tamtéž*, Lalouetova depeše č. 1326/EU z 16. června.

shromáždění v lednu 1966.²⁸ Hovoří dokonce o „shodných nebo blízkých názorech obou vlád“. Při upevňování svazků s Francií hrají svou roli i obtížná jednání mezi Prahou a Bonnem. I když Československo obnovuje dialog se svým západním sousedem, v jedné symbolické věci zůstává neoblomné: jde o uznání neplatnosti mnichovské dohody *od samého počátku* – a to blokuje veškerá skutečná jednání.

Za takové situace pobývá v Praze od 25. do 28. července 1966 Couve de Murville. Z pohledu francouzských pozorovatelů, kteří tuto cestu připravili,²⁹ se liberalizace jeví jako nezvratná, i když musí překonávat nemalý odpor zvláště v ideologické rovině; podle nich motorem tohoto procesu jsou Slováci. Na mezinárodním poli se o Praze soudí, že má „zcela shodné názory“ s Moskvou. Zde je však třeba zdůraznit tři aspekty, které budou určovat charakter francouzsko-československých vztahů v těchto letech: soupeření Francie s Velkou Británií³⁰ a Německem; nemožnost rozvíjet v žádoucím rozsahu obchodní styky z důvodů nekomplementárnosti obou národních ekonomik; vůle získat zpět ztracené pozice v kulturní oblasti. Všimněme si, že výuka francouzštiny na středních školách je v Československu nejslabší ze všech satelitů SSSR.³¹

Maurice Couve de Murville věnuje dvanáct řádek svých pamětí rozhovorům, které vedl v Praze a které jsou důležitou etapou francouzsko-československých vztahů: „V Praze bylo všechno smutné a nevýrazné. Stíny stalinismu se jen stěží vytrácely. Prezident republiky Novotný i ministr zahraničních věcí David byli stalinismem poznamenáni. Stále přicházela řeč na Německo v jeho dvojí podobě, SRN a NDR, obě sousedící s Československem; to první, SRN, jim dělalo starosti svým, pravda, těžko pochopitelným odmítáním uznat neplatnost mnichovské dohody *od samého počátku* i permanentní hrozbou hospodářské invaze, která by mohla být předehtou působení politického.“³²

Při těchto setkáních na nejvyšší úrovni byly ústředním tématem rozhovorů evropská bezpečnost a Německo, které bylo postrachem Prahy; Novotný svému hostu vysvětluje: „V roce 1938 jsem byl v armádě a jako šofér jsem dopravoval vojáky, kteří po Mnichovu postupně ustupovali do vnitrozemí. Němečtí nacisté z Československa se ihned v každé obci chápali moci a stavěli šibenice. A tak jsem po cestě mohl vidět své spoluobčany na šibenících. Na to nikdy nezapomenu, ani na těch šest let strávených v koncentračním táboře. (...) Tím si můžete vysvětlit naši oddanost Sovětskému svazu. Nejsme v roli satelita. Pro nás byli totiž Sověti osvoboditelé, kterým jsme mohli důvěřovat.“

Na to Couve de Murville odpovídá: „Každý pokládá za přirozené, že Československo je spojencem Ruska.“³³ V německé otázce se totiž obě strany shodují, pokud jde o nutnost zachování hranic, zákaz přímého či nepřímého přístupu Německa k nukleárním zbraním i o prospěšnost uvolňování napětí mezi Východem a Západem. Naproti tomu, jestliže

28 *Tamtéž*, karton 2610, tel. od Lalouetta č. 152–154 z 10. února 1966.

29 *Tamtéž*, svazek Cesta Couva de Murville do Prahy, který ukazuje, že v rozbořech situace nedošlo k zásadnímu posunu (srv. nótu č. 27, výše).

30 *Tamtéž*, karton 2605. Srv. Lalouettova depeše č. 932/EU ze 14. listopadu 1967: „Vše nasvědčuje tomu, že si Londýn vybral Československo za hlavní cíl své hospodářské politiky ve střední a východní Evropě.“

31 V ČSR se učilo 15 % žáků proti 19 % v Polsku, 23 % v Maďarsku, 60 % v Bulharsku a Rumunsku.

32 COUVE DE MURVILLE, Maurice: *Une politique étrangère*, s. 217–218.

33 *AMAE*, karton 2610, svazek Couve de Murville.

Československu vyhovuje rozdělení Německa na dva oddělené státy, pak Francie, která NDR neuznala, se domnívá, že je třeba se zabývat budoucím osudem Německa.

Francouzská diplomacie ovšem pozorně sleduje různé etapy německo-československých vztahů, a zvláště početné pokusy o sblížení v roce 1966, od odevzdání německé noty z 25. března až po prohlášení kancléře před Bundestagem v prosinci. V československém tisku se jeví Francie – ba i Velká Británie – jako možný politický partner z toho důvodu, že odmítají mnichovskou dohodu; naopak Německo je tvrdě odsuzováno. Přesto 3. srpna 1967 dochází k podpisu dohody o výměně obchodních zastupitelství mezi ČSR a SRN, která však bude realizována až v únoru následujícího roku, zvláště proto, že NDR se jí snaží zabránit.

Francouzský ani československý tisk se nemýlil, když tvrdil, že rozhovory se soustředily na Německo. Jednalo se však také o Vietnamu – a zde Praha i Paříž mohly konstatovat relativní shodu názorů. Pokud jde o širší evropskou bezpečnost, Praha nevyklučovala postupné rozpuštění vojenských seskupení ve prospěch smlouvy o kolektivní bezpečnosti, která by vznikla na nějaké všeobecné konferenci. Tady již pozorujeme zárodky příští helsinské konference inspirované Moskvou.

V létě 1966 by Československo chtělo jednání urychlit a navrhuje dokonce smlouvu o přátelství. Hervé Alphand reaguje rychle: „Pokud vás vaši partneři znovu osloví ve věci eventuální smlouvy o přátelství a spolupráci, reagujte s rezervou. V současné situaci lze totiž z mnoha důvodů tento návrh realizovat jen obtížně.“³⁴ Přesto jsou výměny a návštěvy poslanců mezi Paříží a Prahou stále častější.

Obrat nastává koncem roku 1966. Způsobily to snad váhavé odpovědi francouzských partnerů, nebo to byl důsledek Svobodovy aféry (zatčení a vyhoštění jednoho zaměstnance oddělení československého vojenského atašé v Paříži), nebo neuskutečnění návrhů z roku 1965, nebo snad dojem Paříže, že jde o úmysl využít Francie k narušení solidarity západních zemí?³⁵ V každém případě nadšení na obou stranách tehdy výrazně ochladlo.

Rok 1967 bude tedy celkem nevýrazný, bude to rok s protichůdnými signály, v němž Praha dokonce dá francouzské vládě najevo jisté nepřátelství, což se projeví zvláště vřelým přijetím Françoise Mitterranda – tehdy vůdce opozice – v polovině listopadu 1967.³⁶ Znovuotevření knihovny Francouzského institutu v Praze – záležitost od roku 1951 tak delikátní – proběhlo v dubnu 1967 v Praze velmi diskrétně a na podpis kulturní dohody se muselo počkat ještě šest měsíců. Teprve na podzim 1967 pozorují diplomaté destabilizaci Antonína Novotného a kladou si otázky, jak tato situace, v níž rozpoznávají závažnou krizi, skončí. Co se týká vztahů se Sovětským svazem, není bez zajímavosti připomenout komentář francouzského velvyslance Rogera Lalouetta k hokejovému utkání na mistrovství světa 1967, poznamenanému brutalitou sovětských hráčů: „Šlo ovšem jen o sportovní utkání, avšak podle názoru mnoha pozorovatelů se poprvé projevuje tak nepokrytě protisovětská nálada ve zprávách oficiální Československé tiskové kanceláře (ČTK).“

34 *Tamtéž*, tel. č. 260 z 6. září 1966, v návaznosti na telegram č. 1074 od Lalouetta z 26. srpna 1966 a na diskusi s ředitelem pro západní Evropu Ludvíkem.

35 Americko-československé vztahy jsou v letech 1966–1967 velmi špatné kvůli válce ve Vietnamu a československým dodávkám zbraní Hanoji. Srv. *AMAE*, karton 2605, svazek 34/23/5, telegramy a depeše od Luceta.

36 Srv. *AMAE*, telegramy od Lalouetta v listopadu 1967, karton 2611, svazek 34/24/2.

Ochlazení ve francouzsko-československých vztazích však nezabránilo návštěvě předsedy vlády Jozefa Lenárta a jeho setkání s jeho francouzským protějškem i s generálem de Gaullem v říjnu 1967. Ze zprávy o těchto rozhovorech vyplývá, že šlo o znovunavázání někdejších svazků. Po vyloučení četných Lenártových návrhů na spolupráci francouzský prezident poznamenává: „Československý lid je seriózní a pracovitý. Máte výkonný průmysl. Měli bychom více spolupracovat a rozšiřovat vzájemné kontakty. Na politické úrovni nejsou mezi námi žádné sporné otázky. Tato spolupráce by neměla být nijak obtížná, vaše přítomnost zde tomu nasvědčuje. Přijel jste k nám na návštěvu ve vhodnou dobu.“ Nato de Gaulle přislíbil, že přijede po jaru do Československa, a to po své návštěvě Rumunska, s kterou už předtím vyslovil souhlas.³⁷

Pražské a bratislavské jaro

Připomeňme si okolnosti, za nichž došlo 5. ledna 1968 k „palácové revoluci“; bez toho bychom nemohli dobře pochopit povahu francouzsko-československých vztahů v roce 1968. Vstupujeme do období, kdy sdělovací prostředky soustřeďují pozornost na československý experiment. Množství informací roste tím rychleji, jak se československé sdělovací prostředky zbavují cenzury. Téměř všechna fakta jsou tedy obvykle dobře informovaným diplomatům známa: dokumentace shromážděná na *Quai d'Orsay* by stačila k napsání historické práce o roku 1968. Následující úvahy se budou týkat kvality interpretace faktů a závěrů z nich vyvozovaných.

Západní oficiální místa jsou velmi opatrná; překvapuje zjištění, jak dobře kolují informace mezi Londýnem, Paříží a New Yorkem. Ne snad, že by nechtěla nic riskovat, ale proto – to jistě není třeba připomínat – že Dubčekovo jmenování prvním tajemníkem 5. ledna 1968 nedávalo jednoznačně zelenou liberálnímu proudu. Uveďme nicméně zprávu pododdělení francouzského ministerstva zahraničních věcí pro východní Evropu: „Pokud v Československu existuje generace politiků, kteří jsou přesvědčenými komunisty, a zároveň upřímnými reformátory, pak pražské události možná otevírají evropskému komunismu jednu z nejlepších cest, aby se mohl obrodit a nepopřel sebe sama. V tomto případě by se Československo stalo určitě vzorem pro liberální hnutí v celé východní Evropě.“³⁸

Teprve od března se doopravdy dává do pohybu celý obrodný mechanismus, Dubčekovo vystupování je však – podle velvyslance Lalouetta – nadále rozvážné a neprovokativní. Rovněž od března začíná vyvstávat otázka, jak budou reagovat Sověti, neboť tón se zostřuje. Když Brežněv 23. března útočí na liberální inteligenci v SSSR, je diplomatickým pozorovatelům jasné, že má na mušce i Československo. Francouzský velvyslanec v Moskvě Olivier Wormser informuje z Moskvy, že podle jeho rakouského kolegy Wodaka nejsou Sověti s to pochopit, co se v Československu děje, a že museli vyslat na místo své pozorovatele.³⁹ Počátkem dubna, po přijetí nového Akčního programu KSČ a přes všechnu opatrnost Alexandra Dubčeka, který se vyhýbá pronásledování a vylučování

37 *Tamtéž*, rozhovor z 26. října na ministerstvu zahraničních věcí, karton 2611, svazek Lenártova návštěva.

38 *Tamtéž*, nota z 16. února, oběžník určený velvyslanectvím, karton 2591, svazek 34/23/7.

39 *Tamtéž*, telegram z Moskvy, 19. března 1968, č. 972–979, karton č. 2605, svazek 34/23/7.

konzervativců, je hnutí obnovy už nejenom v sobě má ve společnosti stále větší podporu.⁴⁰

V důsledku poplachu z 15. května, vyvolaného zprávami mezinárodního tisku o pohybech sovětských vojsk v Polsku a NDR, poslal francouzský velvyslanec v Praze na *Quai d'Orsay* depeši velmi důležitou v tom smyslu, že prokazuje realismus oproštěný od ideového entuziasmu: „Domnívám se – a se mnou i plukovník Mantes – že pokud si Sověti přesně ověřili momentální slabá místa v československé armádě, musí preventivně učinit některá opatření za tím účelem, aby posílili vojensky prázdný prostor, za jaký je dnes považováno Československo celou Varšavskou smlouvou.“⁴¹

Tento diplomat vlastně ohlašuje intervenci již v květnu, přičemž uvažuje v souladu se starou dobrou bismarckovskou strategií. Protože dezorganizaci armády, která na jaře prodělala radikální čistku, nelze napravit za jeden rok, předvídá Lalouette sovětskou reakci. Podle sovětských archivů⁴² došli sovětské představitelé ve stejnou dobu ke stejným závěrům. V tomto kontextu je Západu jasné, že se musí vystříhat jakékoli okázalé akce, a zvláště nevhodných ministerských návštěv, které by mohly rozpoutat propagandistickou kampaň proti přiklání Československa k Západu.⁴³

Francouzské velvyslanectví v Praze léčí velmi plasticky následky uvolnění cenzury a odhaduje, jaké polemiky tento vývoj vyvolá. Problém rehabilitace nekomunistických obětí režimu, záhada smrti Jana Masaryka a různé dohady, které provokuje, tlak některých intelektuálů na zavedení pluralitní demokracie, to vše udržuje vzrušenou a napjatou atmosféru. V zahraničních tiskových kampaních rozeznávají diplomaté velmi přesně hru moskevské propagandy a zastrašování. Olivier Wormser zdůrazňuje, že svoboda tisku je v očích Sovětů „nejhanebnějším rysem československého obrodného procesu“.⁴⁴

Aby získala podporu, oživuje Praha znovu myšlenku návštěvy generála de Gaulla, o které mluvil Novotný v září 1966⁴⁵ a k níž dala francouzská strana pouze obecný souhlas 9. prosince téhož roku.⁴⁶ V dubnu 1968 dává generální sekretář francouzského ministerstva zahraničí Hervé Alphand opět vyhybavou odpověď.⁴⁷ A po neúspěchu Kosyginovy zprostředkovací mise koncem května Lalouette poznamenává, že přechodné oslabení Francie na evropské politické scéně ještě posiluje zmatek vládnoucích v Československu.⁴⁸

40 *Tamtéž*, depeše č. 279/EU ze 3. dubna, karton č. 2591, svazek 34/3/1.

41 *Tamtéž*, telegram z 10. května, č. 1116-1122.

42 Srv. text, který napsal profesor Rudolf G. Pichoja o přípravě intervence pro pařížskou konferenci o Pražském jaru (červen 1998).

43 To je například názor *Foreign Office*. AMAE, depeše z Londýna z 24. dubna, č. 487/EU.

44 *Tamtéž*, karton 2605, svazek 34/23/7, telegram č. 1895-1904 ze 17. května. V tomto telegramu Olivier Wormser uvažuje o vojenské intervenci, která by byla usnadněna žádostí o pomoc.

45 AMZV, TO-T, Francie 1965-1969, svazek 4, dopis Novotného předaný 26. září Kanceláři prezidenta republiky Ludvíkovi (sekce pro západní Evropu).

46 *Tamtéž*. „S velkým potěšením vykonám ve vhodnou dobu návštěvu v Československu, abych tím dal najevo velkou úctu, kterou Francie chová k vaší ušlechtilé zemi.“

47 AMAE, karton 2611, sv. 34/24/1, Lalouettův tel. z 26. dubna č. 0983-0987.

48 *Tamtéž*, karton 2605, svazek 34/23/7, telegram č. 1279-1285. Stojí za povšimnutí, že v očích tehdejších pozorovatelů zůstává smysl této návštěvy tajuplný: snažil se šéf sovětské vlády zbrzdit odstraňování konzervativců, nebo najít střední cestu mezi československými plány a požadavky Varšavské smlouvy?

Slabá francouzská reakce je způsobena vnitřními otřesy ve Francii. Po několika týdnech píše Alexandr Ort do *Svobodného slova* článek o vztazích s Paříží, v němž se pokouší odpovědět těm, kteří se domnívají, že Francie se zcela stáhla ze scény. Pravdou ovšem je, že Paříž je paralyzována a že francouzská vláda má v té době jiné starosti než československou krizi.

Zasedání Ústředního výboru KSČ konané od 29. května do 1. června, vyloučení Antonína Novotného ze strany, svolání mimořádného sjezdu na 9. září a uveřejnění manifestu *2000 slov*, to vše způsobilo v sovětském bloku skutečnou bouři. Při přátelském setkání s Kádárem 3. července 1968 Brežněv pohrozil: „Nemůžeme zůstat a nikdy nezůstaneme lhostejní k osudu budování socialismu v jiných zemích, k společné věci socialismu a komunismu.“ Manévry Varšavské smlouvy a ponechání dvou třetin sovětského kontingentu na československém území, to vše vyvolává opravdovou „válku nervů“. Je zbytečné připomínat zde všechny signály objevující se v mezinárodním tisku v Berlíně, ve Varšavě, v Sofii, v Moskvě a jinde. Rozhovor Oliviera Wormsera s náměstkem ministra zahraničních věcí Kozyrevem v Moskvě 16. července 1968 přinesl cennou doplňující informaci.⁴⁹ Když francouzský velvyslanec požádal o upřesnění sovětského postoje k Praze, Kozyrev mu odpověděl, že je to interní záležitost, a na další naléhavou otázku francouzského partnera, jaký má názor na žádosti o pomoc posílané do Moskvy, o nichž se zmiňuje sovětský tisk, vybuchl: „Československo bylo, je a zůstane členem Varšavské smlouvy.“ Wormserovy analýzy se přikláněly též spíše k možnosti intervence a „příprava vojenského zásahu“ byla hlášena koncem července jak z Varšavy, tak z Budapešti. Archivní prameny⁵⁰ nijak podstatně nekorigují fakta známá z tisku, pokud jde o postoje socialistických partnerů Československa: NDR se projevovala již od konce března vůči Praze velmi agresivně, Polsko bylo uzavřeno do svého gomuľkovského dogmatismu, Kádárovo Maďarsko bylo spíše smířlivé a umírněné,⁵¹ Rumunsko, opatrné pokud jde o vnitřní politický vývoj, bylo rozhodně proti jakýmkoli pokusům o zasahování zvnějšíku, Jugoslávie stála na straně Pražského jara,⁵² Čína byla spíše diskrétní.⁵³

Jak Paříž, tak Bonn si uvědomují, že urychlené navázání diplomatických styků by se rovnalo mávání červeným šátkem před východoněmeckým „býkem“; proto Antonín Šnejdárka⁵⁴ nabádá k opatrnosti. Tato situace je ovšem čím dál tím obtížnější: hospodářské, obchodní a turistické styky se SRN se bouřlivě rozvíjejí, zatímco politické vztahy nemohou postupovat stejným tempem.

Zbývala otázka, jak se zachovají Spojené státy. Když 18. července ministr zahraničí Dean Rusk dementoval článek v listu *New York Times*, podle nějž prý tvrdil, že ozbrojená intervence v Československu by ohrozila zlepšování sovětsko-amerických vztahů, velvyslanec Lucet k tomu dodává: „Je jisté, že Američané opět nejsou jednotní v tom, jak řešit

49 *Tamtéž*, karton 2606, svazek 34/23/7, telegram č. 2717–2720.

50 *Tamtéž*, karton 2608.

51 V této věci, zdá se, nedávno otevřeně sovětské a maďarské archivy přinesou některá překvapení ve srovnání s obecně přijatými názory.

52 Přijetí Tita v Praze v srpnu 1968 bude mnohem srdečnější než přijetí Nicolae Ceaușeska.

53 *AMAE*, karton 2607, svazek 34/23/8. Vztahy s Čínou od 1966 do 1970. Je pravdou, že Československo se vyznačovalo od roku 1963 poslušností vůči Moskvě, pokud jde o čínsko-sovětskou roztržku.

54 Ředitel Ústavu mezinárodní politiky a ekonomie, od roku 1966 hraje významnou roli v navazování tajných kontaktů, zvláště se SRN. *Srv. Rudé právo*, (17. dubna 1968).

toto vážné dilema: jsou sice vážně znepokojeni hrozící sovětskou intervencí v Československu, přitom však je pro ně velmi důležité zachování kontaktů s Moskvou, zvláště v oblasti odzbrojení; tady by byli nejraději, kdyby nemuseli volit...“⁵⁵

Kostky byly vrženy. Ostatně v Bruselu Rada NATO nikdy zvlášť energicky nereagovala na kritiky mířící na Prahu a spokojovala se s vyhodnocováním možností intervence.

Po setkání v Čierné nad Tisou a po bratislavských dohodách z konce července a začátku srpna zvažovali francouzští diplomaté alternativu: příměří, nebo usmíření? Roger Lalouette 5. srpna soudí, že „nový bratislavský mír se koneckonců podobá spíše příměří, jehož stálost by mohla být ohrožena začátkem září konáním 14. sjezdu KSČ“.⁵⁶ A ze svého rozhovoru s Václavem Pleskotem v Černínském paláci velvyslanec dělá tento závěr: „Zdá se, že z taktických důvodů chtěli sovětské představitelé konflikt dočasně utlumit a vzbudit navenek dojem, že Československo se vrací do klubu pravověrných.“⁵⁷ V Moskvě je Olivier Wormser spíše opatrný: „Těžko lze formulovat názor na konkrétní vývoj událostí.“⁵⁸ Až do 18. srpna trvá skutečně zdánlivý klid; do té doby, než *Pravda* znovu zaútočí proti takzvaným antisocialistickým silám v Československu v tiskové kampani, která byla předehrou k invazi vojsk Varšavské smlouvy.

Pokračování je všeobecně známo. Už 21. srpna v Colombey-les-Deux-Eglises generál de Gaulle odsuzuje intervenci a v textu vpravdě čítankovém napadá logiku rozděleného světa.⁵⁹ Na následujícím zasedání vlády, poté co kvalifikoval Československo jako „umělou a nepodařenou zemi“, prý prohlásil: „Tento incident je politováníhodný. Vystříhejme se však silných slov. Dříve či později se Rusko vrátí, a to nás nutí nepodkopávat vyhlídky mezinárodního uvolnění jen proto, abychom udělali radost Guy Molletovi.“⁶⁰

Francouzský velvyslanec v Praze se stal kronikářem postupného zavádění „pořádku“ v zemi: „Jak dlouho ještě Dubček a jeho stoupenci budou moci udržovat v občanech jiskřičky naděje a zachovat věrnost svým ideálům, přestože se stávají nedobrovolnými vykonavateli politiky vnucované Moskvou?“ ptá se 18. října.⁶¹ Zastupující *chargé d'affaires* Jacques Plihon a po něm Lalouettův nástupce od ledna 1969 Jacques Vimont mohli jen popisovat „Biafru ducha“, která byla na postupu zároveň s „normalizací“ po dubnu 1969.⁶²

55 AMAE, karton 2591, svazek 34/3/1, t. č. 3867–76, diplomatický oběžník.

56 *Tamtéž*, karton 2606, t. č. 1982–1990.

57 *Tamtéž*, karton 2591, t. č. 2008–2013 ze 7. srpna 1968.

58 *Tamtéž*, karton 2606, t. č. 1982–90 z 5. srpna.

59 „Ozbrojená intervence armády Sovětského svazu v Československu dokazuje, že moskevská vláda neopustila politiku bloků, nastolenou dohodami v Jaltě, která je neslučitelná s právem národů na sebeurčení a která nemohla a nemůže vést k ničemu jinému než k mezinárodnímu napětí. Francie, která se na těchto dohodách nepodílela a která tuto politiku nepřijímá, konstatuje s politováním fakt, že události v Praze – kromě toho, že jsou zášahem do práv a osudů spřáteleného národa – jsou s to zbrzdřit proces uvolňování v Evropě, uvolňování, které ona sama provádí a k němuž se snaží přivést i ostatní, uvolňování, které jedině může zajistit mír.“ Michel Debré naprosto souhlasí s touto koncepcí (sv. *Trois républiques pour une France*, s. 306–307).

60 TOURNOUX, Raymond: *Le Feu et la Cendre: Les années politiques du général de Gaulle 1946–1970*. Paříž, Plon 1979, s. 356. Narážel na výrok Guy Molleta, který hovořil o krachu gaullistické zahraniční politiky.

61 AMAE, karton 2592, svazek 34/3/1, t. č. 2980–2986.

62 *Tamtéž*, karton 2602.

Němečtí politikové Kiesinger a Willy Brandt zdůrazňovali, že uvolňování zůstává cílem spolkové politiky. Olivier Wormser rozpitvával sovětské rozhodnutí a všímal si zvláště nedůslednosti a váhání kolektivního vedení před tím, než vzal věci do rukou sám Brežněv. Podle něho šlo o udržení *statu quo*: „Pro tuto chvíli se sovětský představitel nesnaží něco získat, ale udržet; to, co by chtěli získat, to se neodvážá uchopit silou.“ Sovětská vojska prostě zůstanou natrvalo v Československu.⁶³

A co Američané? „Váhají mezi aspoň zdánlivě energickým postojem, který by přihlížel k veřejnému mínění a který by snad mohl zapůsobit i na Rusy – a druhou cestou, která by zachovala všechny výhody uvolnění. Je značně pravděpodobné, že nerozhodnost Washingtonu Rusům uvolňuje ruce a dovoluje jim pokračovat v započaté politické linii. Nakonec se věci tolerují, aniž by to tak působilo navenek.“⁶⁴

To také tlumočí 29. srpna před zahraniční komisí Národního shromáždění Michel Debré, nástupce Couva de Murville, když tvrdí, že sovětská intervence je „vážnou překážkou na cestě vpřed, která však nemůže zabránit Francii, aby i nadále prosazovala na mezinárodní scéně své pojetí uvolňování (*détente*)“.⁶⁵ Generální tajemník ministerstva zahraničí Hervé Alphand překládá do diplomatických termínů tento záměr Olivieru Wormserovi: „Naším základním cílem zůstává uvolnění napětí, i když jednoznačně odsuzujeme vstup i pobyt cizích vojsk v Československu. Abychom tomu napomohli, zůstane naše chování nezměněno v oblasti hospodářské, vědecké i technické. Sovětská akce nemůže naopak nemít důsledky na charakter politických kontaktů, jejichž praxe se vžila. Proto také naše setkání se sovětskými diplomaty – byť byla poměrně častá – nemohou v současné atmosféře vést k hlubšímu dialogu.“⁶⁶

Hervé Alphand jen upřesnil to, co bylo předmětem rozhovorů generála de Gaulla a kancléře Kiesingera 27. a 28. září. Znepokojení a rezervovanost na nejvyšších místech, v každém případě západních, nebudou trvat déle než čtyři měsíce. Američané nechtějí přijít o diplomatické výhody plynoucí z ukončení bombardování ve Vietnamu. Němci nechtějí ohrozit dialog s Moskvou, který je nezbytný pro sjednocení Německa. Francouzi už pomýšlejí na to, co přijde po de Gaullovi, chtějí vyvážet automobily, letadla i televizní systém Secam. A za francouzské komunisty prohlašuje François Billoux v *Rudém právu* ze 30. ledna 1969, že „jednota mezinárodního hnutí zůstává jejich hlavní starostí“. Proč tedy neobnovit dialog s Prahou? Protagonisté končícího Pražského jara se o to snaží. Avšak mezi návštěvou Václava Pleskota v Paříži v březnu 1969 a jednáními, která vedl v Praze v říjnu politický ředitel francouzského ministerstva zahraničních věcí Beaumarchais, došlo opět k úplnému přimknutí Prahy k Moskvě v rámci toho, co francouzští diplomaté nazývají od padesátých let „železný trojúhelník“ Pankow – Varšava – Praha. Francouzský velvyslanec už 20. ledna zdůrazňuje, že vznikla trhlina mezi Prahou a Bratislavou, která nereaguje ani na aféru Smrkovského, ani na oběť Jana Palacha, a že

63 *Tamtéž*, karton 2592, svazek 34/3/1, t. ze 4. září 1968, č. 3567–75.

64 *Tamtéž*, karton 2605, svazek 34/23/5, Lucetův telegram č. 4862–74 z 10. září 1968.

65 Doslovná citace Michela Debré, *Trois républiques pour une France*, s. 259. Po pronesení těchto výroků následovala polemika v parlamentu; některé výrazy popíral sám jejich autor (srv. FONTAINE, André: *Historie de la Détente*, s. 138). Takto však byly mnohými pochopeny a dobře vystihovaly ducha politiky, kterou později prováděl.

66 *Tamtéž*, karton 2592, svazek 34/3/1, t. z 2. října Olivieru Wormserovi.

návrat ortodoxních „normalizátorů“ na klíčová místa je nevyhnutelný.⁶⁷ V podstatě dala historie za pravdu generálu de Gaullovi, který nazval generála Svobodu „československým Pétainem“.⁶⁸

Na závěr si zasluhují zdůraznění tři body:

– Zaprvé: kvalita informací francouzských diplomatů, související v první fázi s jejich profesionální zdatností, ve druhé pak s širokou sítí informátorů;

– zadruhé: relativně druhořadá role Československa v dialogu Východ–Západ, k čemuž přistupují v dialogu mezi Paříží a Prahou na jedné straně výčitky svědomí a na druhé straně nedůvěra; přesnost informací poskytovaných diplomaty působícími v Praze nedala vzniknout žádné speciální československé politice Francie;

– zatřetí: propastný rozdíl mezi relativně malým významem československé krize v diplomatickém světě a jejím dopadem na veřejné mínění, zvláště ve Francii. Státní zájmy nade vše! Vyčkávaní francouzských úředníků i politických představitelů, zastírané často slovem „realismus“, nadlouho poznamená postoj Paříže vůči Praze, a to i v období tvrdé „normalizace“.

A přece přes toto všechno zbýval jeden styčný bod, který bylo možno konstatovat nahlas na obou stranách železné opony po několik měsíců: pro Československo, malou zemi postiženou historií, a pro Francii, velmoc překonanou dvěma supervelmocemi, zbývalo přesvědčení, že se mohou stát tím, čím kdysi byly, jen v případě, že zmizí logika bloků. Události roku 1968 vyvolaly dojem, že stačí jen málo a návrat zlatého věku francouzsko-československých vztahů bude možný.

Z francouzštiny přeložil Miroslav Pravda.

67 *Tamtéž*, karton 2600, svazek 34/3/7, t. č. 176–182, Lalouette.

68 TOURNOUX, R.: *Le Feu et la Cendre*.

1968 – přerušená revoluce?

H. Gordon Skilling¹

V období po Pražském jaru se Češi a Slováci a zahraniční novináři a odborníci značně lišili v názorech na to, zda tyto převratné události byly opravdovou revolucí nebo jen radikální reformou stávajícího systému. Dubček a jeho spolupracovníci používali výraz reforma, nikoli revoluce. Odborníci jako například Vladimír Kusín, Galia Golanová a jiní zastávali názor, že to byl postupný, nenásilný program změn, a tudíž si zasluhuje označení reforma. Kieran Williams ve své nové práci odmítá označení revoluce a Pražské jaro nazývá pokusem o zmírnění leninského režimu, zaměřeným na zachování a zlepšení, nikoli zničení stávajících institucí.² Zároveň tvrdí, že cíle reformy měly své hranice, před okupací i po ní, a že tyto hranice byly výslednicí působení samotných vůdců reformy, silných opozičních sil a tlaků ze zahraničí. Tento argument do jisté míry podporují i početné nejnovější dokumentární studie roku 1968 a jeho důsledků, které se v poslední době objevily.³

Ve své vlastní studii Pražského jara, vydané v roce 1976, jsem připustil, že existuje pádný důvod, proč používat pojem reforma, avšak sám jsem dal přednost pojmu revoluce.⁴ I někteří čeští odborníci, jako například Karel Bartošek, Ivan Sviták, Miroslav Kusý a Evžen Löbl, označili Pražské jaro za revoluci, i když se lišili v rozboru její podstaty. Vycházel jsem z toho, že revoluci nemusí nutně charakterizovat násilí, ale spíše „náhlá a dalekosáhlá změna, výrazný zlom v kontinuitě vývoje“. Leden a události, které následovaly, takový zásadní obrat v životě Čechů a Slováků vskutku představovaly. Navíc uvolnily značné síly pro ještě radikálnější reformu a vytvořily tudíž ještě širší prostor pro

---

1 Tento příspěvek byl přednesen na mezinárodním kolokviu 1968: Československé jaro, které se konalo 16.–17.6.1998 v Paříži.

2 WILLIAMS, Kieran: *The Prague Spring and its aftermath: Czechoslovak politics 1968–1970*. Cambridge 1997, s. 3.

3 NAVRÁTIL, Jaromír ed.: *The Prague Spring, 1968*. Budapešť, Central European Press 1998. Viz též ediční řada *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*. Brno, 1995 a násl., kterou vydává Ústav pro soudobé dějiny v Praze.

4 SKILLING, Gordon H.: *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton 1976, s. 826 nn.

možnou změnu. Byly počátkem kontinuálního procesu změn, který by – nebýt sovětské intervence – možná nakonec přerostl v revoluci.

Pokud se na tento spor podíváme ze širší srovnávací perspektivy, události v Praze byly jen jedním příkladem všeobecného jevu, a to tendence k radikální změně ve společnosti a politice, která se projevila v reformních hnutích a revolucích v průběhu staletí a na všech kontinentech ve stovkách případů. Proběhly „velké revoluce“ – anglická, francouzská, americká, sovětská a čínská, o nichž bylo napsáno mnoho knih a článků.⁵ A došlo i k řadě revolucí, které lze sotva považovat za méně „velké“, jako byla nacistická a Mussoliniho revoluce, a k desítkám méně významných případů, z nichž bychom mohli uvést například mexickou, kubánskou, tureckou, íránskou a Frankovu revoluci.

Dva autoři nedávno upozornili na skutečnost, že se daleko méně pozornosti věnuje tomu, co označují za „velké reformy“, které též nejsou v našich dějinách vzácné. Patří mezi ně například britské reformy třicátých a šedesátých let 19. století, ruské reformy za vlády Petra Velikého a v šedesátých letech 19. století, americké reformy prezidentů Jacksona a Roosevelta, reformy Meidži v Japonsku a Gorbačovovy a Teng Siao-Pchingovy reformy v Rusku a Číně. Součástí všech byla „rozsáhlá, pokojná a postupná změna“ a většinu z nich nepoznamenalo násilí. Z dlouhodobého hlediska tato reformní hnutí „vytvořila přinejmenším stejně trvalé a hluboké změny jako revoluce“. Je také pravda, že výsledky byly obvykle jiné, než reformátoři původně zamýšleli.⁶

Všechny tyto reformy nebo revoluce vyvolaly zásadní změny ve společnosti a politice, některé bez otevřeného násilí, jiné s použitím různé míry a formy donucování. Tyto procesy radikálních změn se často táhly několik let, nebo dokonce desetiletí. Každý z těchto dramatických posunů byl jedinečný. Lze však mezi nimi nalézt i společné rysy, které si zasluhují komparativní studium. Zda tyto epochální události označujeme za reformy či za revoluce, je v mnoha ohledech čistě sémantická otázka. Závisí to na definici těchto dvou pojmů, odlišných okolnostech historického vývoje a pohledu autora. Pražské jaro a „sametová revoluce“ si jistě zasluhují, aby byly do tohoto přehledu velkých reforem či revolucí zahrnuty, přestože první z nich byla přerušena v raném stadiu.

Když jsem psal svou knihu, neočekával jsem, že se zkušenosti roku 1968 budou v dohledné budoucnosti opakovat. Revoluce, psal jsem, „možná bude pokračovat, avšak za změněných podmínek a v nové podobě, kterou dnes neznáme“. Nevyloučil jsem obnovené úsilí směřující k radikální změně, která by mohla odvrhnout komunistický režim a možná i samotný socialismus.⁷ Ve skutečnosti se má očekávání splnila, i když jen o dvacet let později, a ve formě, která zastínila rok 1968 svým rozsahem i intenzitou.

„Sametová revoluce“ byla nenásilnou demokratickou revolucí, která byla prodchnuta myšlenkou pokojné reformy komunismu a připravovala půdu pro jeho konečnou porážku.

5 Mezi první práce patří studie anglické, americké, francouzské a ruské revoluce od Crana Brintona: *The Anatomy of Revolution*, New York 1934, opr. vyd. 1965. Novější je pak práce Jaroslava Krejčího: *Great Revolutions Compared: The Outline of a Theory*. Hemel Hempstead, 2. vyd. 1994, která srovnává revoluce v Čechách (1403–48), Anglii (1628–89), Francii (1776–1884), Rusku (1825–), Turecku (1876–), Číně (1895–), Íránu (1906–) a v Mexiku (1910–).

6 OKSENBERG, Michel – DICKSON, Bruce: *The Origin, Processes, and Outcomes of Great Political Reform*. In: RUSTOW, Dankwart A. – ERICKSON, Kenneth Paul, ed.: *Comparative Political Dynamics: Global Research Perspectives*. New York 1991, kap. 11, zejména s. 238, 239, 251.

7 *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*, s. 851 n.

Události roku 1989 skutečně ukázaly, jak omezené a neúplné byly činy vládnoucí elity v roce 1968 a o kolik hlubší a zásadnější byly reformy zahájené novou revolucí. Na druhou stranu však desetiletí po „sametové revoluci“ ukázalo, že dědictví komunismu a pozůstatky komunistických sil a tendencí tvoří překážky na cestě k dosažení plné demokracie. Což naznačuje, že úplné provedení reformy v roce 1968, i kdyby nedošlo k intervenci zvnějšku, by nebylo snadné a mohly by je překazit silné domácí konzervativní síly, zosobněné Gustávem Husákem.

Při pohledu z delší historické perspektivy je namístě připomenout, že posledních osm desetiletí českých a slovenských dějin lze pokládat za osmdesát let *nepřerušené revoluce*. Pojem revoluce zde opět znamená zásadní přeměnu politických a společenských struktur a vedení, *un bouleversement de l'Etat, la société et la direction*, česky *převrat ve státě, ve společnosti a v řízení*. Zda je použito násilí, to závisí na konkrétních okolnostech změny.⁸ Hlavní kroky v tomto procesu revolučních změn se dostavovaly v pravidelných cyklech, každých deset nebo dvacet let, někdy častěji – v letech 1918, 1938–1939, 1945, 1948, 1968, 1968–1969, 1989–1990 a 1992. Každé datum představovalo ostrý rozchod s minulostí a zavedení radikálních změn ve společnosti a politice, přestože byly často zachovány důležité prvky z minulosti. Ve všech těchto případech tu byly významné rozdíly ve způsobu, jakým byla revoluce uskutečněna, zejména v souhře domácích a transnacionálních sil a také sil působících shora a zdola. Rovněž tu existovaly velké rozdíly v tom, v jakém stupni a formě účinkovaly síly před změnou nebo po ní. Jen ve dvou případech, v letech 1968 a 1989, byly revoluce výsledkem především domácích sil a byly iniciovány v podstatné míře podnětem ze zdola, a tudíž se více blížily klasické představě revoluce. Tyto dva případy byly též jedinečné absencí násilí na straně zastánců změny.

Naopak v letech 1938–1939 a 1968–1969 byly změny Československu vnuceny zvnějšku, násilím; v prvním případě v důsledku mnichovské dohody „velké čtyřky“ a invaze nacistického Německa, ve druhém případě jako následek silného tlaku ze strany Sovětského svazu a nakonec invaze. Vlivné domácí síly přispěly ke konečnému výsledku; sudetská německá menšina v prvním případě, komunističtí zastánci tvrdé linie ve druhém.

V letech 1918, 1945 a 1948 došlo k transformaci české a slovenské politiky a společnosti spojením vnějších a vnitřních faktorů, z nichž ty vnitřní vykonávaly vliv v různé míře. V roce 1918 bylo získání nezávislosti výsledkem vítězství spojenců a zahraničního osvobozovacího boje T. G. Masaryka. Bylo však i výrazem dlouholetého domácího usilování o větší národní svobodu a samosprávu. V roce 1945 bylo obnovení nezávislosti společným výsledkem vítězství Spojenců a osvobozenického zápasu Edvarda Beneše a domácího odboje, který vyvrcholil povstáními na Slovensku a v Praze. Ve srovnání s tím byly v roce 1948 domácí tlaky na provedení změn ze strany silné komunistické strany ještě větší, stejně jako jejich podpora ve veřejnosti, ale ovlivňovala je nebo řídila zvnějšku sovětská vláda a strana; Komunistická strana Československa působila jako agent Moskvy.

8 Srv. Brintonovu definici: „drastické, náhlé vystřídání jedné skupiny pověřené řízením územní politické entity skupinou jinou“, obvykle s jistým druhem násilí (Brinton: *The Anatomy of Revolution*, s. 4). Viz též Krejčí: „rozsáhlá dramatická změna“, nebo slovy Davida Robertsona „násilná a rozsáhlá změna v politickém systému, která ... má za následek významné změny v celé společenské struktuře“ (Krejčí: *Great Revolutions Compared*, s. 6–7).

Československé revoluce se též značně lišily v poměru tlaku shora a zdola. V letech 1918, 1938, 1945 a 1948 vyšla iniciativa shora, od jednotlivých vedoucích osobností: Tomáše Masaryka a Edvarda Beneše, Emila Háchy a Jozefa Tisa, znovu od Beneše v roce 1945 a od Klementa Gottwalda v roce 1948. Rozdílný byl stupeň podpory veřejnosti nebo opozice ze zdola a míra použitého násilí. V roce 1992 bylo historické rozdělení Čechů a Slováků řízeno pokojně shora, Václavem Klausem a Vladimírem Mečiarom. Jen v letech 1968 a 1989 se váhy klonily dolů, a to díky velmi silnému tlaku na nejvyšší vládní představitele zdola v roce 1968 a pokračujícímu odporu po okupaci a ještě většímu zapojení veřejnosti v roce 1989.

Je zřejmé, že tyto velké přeměny nebyly vždy „dobré“ či „progresivní“, ne vždy představovaly historický posun kupředu k demokracii. Někdy byly zpátečnické a v tomto ohledu posunovaly ručičky hodinek zpět. A také není snadné rozdělit je na revoluce a kontrarevoluce, jelikož ty první byly někdy protidemokratické a druhé demokratické. Například v roce 1918 znamenalo získání nezávislosti v jednotném společném státě Čechů a Slováků a zavedení demokracie místo imperiálního absolutismu radikální rozchod s minulostí, opravdovou demokratickou revoluci. V tomto smyslu bylo zničení tohoto státu a jeho demokratického systému nacistickým Německem v letech 1938 a 1939 kontrarevolucí. Obnovení Československa v roce 1945 v jeho původní územní podobě a jako demokratického státu bylo obnovením předválečného *statu quo* – jistým druhem kontra-kontrarevoluce. Rok 1948 byl novou revolucí, která zničila demokratické instituce a společenský řád a nahradila je takzvaným socialistickým systémem, diktaturou vedenou komunisty. V roce 1968 revoluce usilovala o zásadní změnu tohoto komunistického systému a o obnovu demokracie, třebaže v nové formě, která spojovala socialismus s demokracií. Z pohledu Sovětů to samozřejmě byla kontrarevoluce. Sovětská invaze a o několik měsíců později na jaře 1969 Husákův nástup k moci obnovily starý typ komunistického systému a lze je pokládat za kontrarevoluci. A konečně rok 1989 byl úplně novou revolucí, která nakonec zcela zničila komunistický systém a zavedla svobodné a demokratické Československo, nicméně jiné, než byla první republika.

Tento výklad na téma revoluce a kontrarevoluce by mnozí mohli považovat za poněkud plané cvičení v sémantice. Má však být něčím víc. Vykresluje obraz uplynulého století československých dějin, který ostře kontrastuje s obvyklou představou relativně stabilní společnosti a státu, v němž demokracie, přestože byla občas přerušena, vždy nakonec slavně zvítězila. Ve skutečnosti předchozí historický náčrt naznačuje, že Češi a Slováci ve svém politickém a společenském životě zakusili, v poměrně krátkém časovém období stěží víc než tři generací, pozoruhodné posuny tam a zpět, z nichž každý byl revoluční povahy.

Tato země nebyla, jak praví básník o Anglii, „zemí stálé vlády, země věhlasnou a po právu ... kde svoboda se zvolna šíří od případu k případu“.⁹ V případě Československa jde naopak o bouřlivý střet proudů pohybujících se sem a tam a zanechávajících za sebou zkázu. Za necelé století tyto dva malé národy (a zde stojí za povšimnutí podobnost s jejich

9 „...a land of settled government, a land of just and old renown ... where Freedom slowly broadens down from precedent to precedent.“ TENNYSON, Alfred Lord: *You Ask Me, Why, Tho'll at Ease* (1842). Na tomto místě bych chtěl poděkovat Joan Robinsonové a Lynne Currieové z North York Central Library za pomoc při hledání tohoto citátu na internetu.

sousedy ve střední a východní Evropě) zažily nacistickou a komunistickou diktaturu, dvě zahraniční okupace a dvě teritoriální rozdělení. Přecházely z jednoho politického řádu do druhého, od demokracie k nacistické tyranii a zase zpět, ke komunismu a ještě jednou zpět k demokracii.¹⁰ To mělo ničující dopad na etnické složení státu, na politické a intelektuální elity a na společenské třídy a způsobilo to nevýslovné lidské utrpení. Tento vývoj varuje před idylickými a optimistickými předpověďmi budoucnosti. Lze jen doufat, že projednou v československých dějinách společnost a politika zůstanou ustálené alespoň jednu generaci a nepodlehnu kataklyzmatickým šokům a zhroucením jako v minulosti.

Z angličtiny přeložila Kateřina Hronová.

---

10 Srv. mou práci *Czechs and Slovaks, 1998: A year of anniversaries*. In: *International Journal*, roč. 53, č. 1 (zima 1997–1998), s. 90.

Zamyšlení nad Masarykovými projevy z let 1929–1937

František Kautman

Nedávno publikované memoáry osob z nejbližšího Masarykova okolí v posledních letech jeho života (Anna Gašparfková, Antonín Schenk) vydávají svědectví o tom, že v roce 1934 byl zdravotní stav prvního muže státu už takový, že jeho čtvrtou prezidentskou kandidaturu lze chápat jen jako ústupek tlakům oněch politických sil v zemi, které si nepřály zvolení Edvarda Beneše jako jeho nástupce. Objevují se však názory zpochybňující i adekvátnost jeho třetí volby. Tenkrát mu bylo 78 let, věk, kdy nejen fyzické, ale i psychické síly slábnou. V některých dědičných monarchiích se stávalo, že také seděl na trůně stařec, jehož mentální schopnosti už byly minimální. Obvykle však jeho úkoly byly výhradně reprezentační a navykým způsobem je víceméně jakž takž zvládal.

V Československu sice nebyl prezidentský systém, nicméně pravomoci prezidenta byly značné; navíc byly posíleny prezidentovou autoritou a jeho aktivním zasahováním do vnitřní i zahraniční politiky země, které se u Masaryka projevovaly od okamžiku jeho nástupu do prezidentského úřadu v roce 1918.

V letech 1933 a 1934 vydal V. K. Škrach pod názvem *Cesta demokracie* první dva svazky Masarykových prezidentských projevů, článků, interview a jiných dokumentů. Redakční rada Masarykových spisů, které nyní vydává Ústav TGM, v hrubých rysech Škrachovu koncepci přijala a připravila nejprve třetí (1994), a pak čtvrtý svazek souboru (1997). Pod titulem *Cesta demokracie, IV* vychází tedy jako 36. svazek Masarykových spisů soubor projevů, článků a rozhovorů z let 1929–1937 – tedy z posledních osmi let Masarykova života.¹ A je to četba překvapující a namnoze objevná i pro masarykology, protože málokterý z nich měl možnost a příležitost probírat se svazky domácích i zahraničních novin z tohoto období; kromě toho řada těchto textů existovala jen ve strojopisech, případně rukopisech v archivech Ústavu TGM a Kanceláře prezidenta republiky.

---

1 MASARYK, T. G.: *Cesta demokracie, IV: Projevy – články – rozhovory 1929–1937*. Spisy TGM, sv. 36. Ed. Vojtěch Fejlek. Praha, Ústav T. G. Masaryka 1997, 508 s. (Čísla v závorkách za citacemi v textu odkazují k příslušné straně v tomto vydání. Pozn. red.)

První čtenářovou reakcí je obdiv nad v tomto věku opravdu již zcela ojedinělou duševní svěžestí, tvůrčí aktivitou, fenomenální pamětí a šířkou zájmů prvního československého prezidenta. Jistě měl k ruce pomocníky při získávání podkladů, případně i definitivních formulací svých projevů. Ale koncepce a myšlenková stavba je vždycky evidentně jeho, Masarykův „rukopis“ lze těžko napodobit. Většinou on sám rozhodoval, kdy, kde a jak zasáhne, o čem bude mluvit, nač položí důraz. Vedle projevů, které pronášel či publikoval z titulu své funkce, a tedy pod plným jménem, neustále anonymně (zpravidla pod šifrou) publicisticky zasahoval do nejaktuálnějších, často kontroverzních domácích i zahraničních událostí, polemicky je komentoval (činil tak po celou dobu svého prezidentství). Tady byla volba tribuny, formy, stylu čistě jeho – sotva se dá předpokládat, že by mu byl v tomto směru kdokoli dával dispoziční. Pokud pak Masaryk dával interview, neměl ani žádnou možnost k přípravě, ani se nemohl obrátit k pomoci svých sekretářů. Musel reagovat okamžitě, často v jazyce zahraničního návštěvníka, a mohl nanejvýš vnést korektury do konečného textu, byl-li mu dodán k autorizaci.

Do posledního okamžiku Masaryk mobilizoval své duševní schopnosti a nikoli ony, ale fyzický stav těla ho v posledních letech zrazoval. Byl si toho vědom a jistě mu to způsobovalo bolestné okamžiky. Skleróza a stav po mrtvici mu znemožnily číst, mohl si dávat jen předčítat. Narušovaly jeho vyjadřovací schopnosti – i když třeba věděl, co a jak by měl mluvit. Navíc ztížily jeho orientaci v prostoru. Tyto faktory – nikoli mentální schopnosti – mu stále více ztěžovaly a nakonec znemožnily vykonávat prezidentský úřad.

Téměř pětisetstránkový svazek obsahuje desítky větších i menších projevů. Jsou sestaveny chronologicky (jen tam, kde novináři zpracovali obsah rozhovoru do vlastního článku, jsou takové texty umístěny ve zvláštním oddílu na konci svazku) a zasahují velmi široký okruh nejruznějších teoretických, vnitropolitických i zahraničněpolitických, historických i nejaktuálnějších problémů. Snad nenajdeme oblast, jíž se Masaryk někdy v životě nezabýval, jíž by se alespoň marginálně nedotkl.

Recenzent má prakticky jedinou možnost: problémy zde obsažené aspoň zhruba utřídit (i když se témata často prolínají) a podat o nich informaci, případně zhodnotit Masarykova stanoviska. Porušení chronologie při takovém postupu příliš neuškodí. Masarykův duchovní svět, jeho obzor, můžeme v tomto osmiletí považovat za ukončený. I když Masaryk reaguje i na nejnovější události, zůstává věrný svým kritériím, která patrně už nemůže ani nechce měnit. Byla vypracována za desetiletí jeho práce, bojů, pochybností, úsilí a dala směr a smysl jeho životu. Navíc výsledky Masarykovy činnosti jim až do jeho smrti dávaly za pravdu. Nadcházející katastrofický vývoj druhé poloviny 20. století nemohl nevidět, ale samotné katastrofy se nedožil – a to nejen on, ale ani jeho vrstevníci, někdy spolupracovníci, jindy oponenti, Josef Pekař, Karel Kramář, Antonín Švehla, Viktor Dyk, F. X. Šalda, Andrej Hlinka. Spolu s nimi umírá první – ta lepší a nadějnější – polovina 20. století.

Domácí politika

Za deset let od jejího vzniku se podařilo republiku vnitřně politicky i ekonomicky zkonsolidovat a na první pohled i mezinárodně zajistit její bezpečnost. Parlamentní systém víceméně fungoval díky koalicím, jejichž konstruktérem byl Antonín Švehla. Podařilo se získat do vlády představitele aktivistických stran německé menšiny. Sociální

zákonodárství bylo slušné. Levicoví i pravicoví extrémisté byli oslabeni (komunisté si sami „pustili žilou“ díky stalinské bolševizaci). Do vlády nakrátko vstoupili i slovenští autonomisté. Průmysl dobře pracoval a měna byla pevná.

Dařilo se uspořádat i církevní poměry ve státě. Klerikální strana se podílela na vládě, byly urovnány konflikty s Vatikánem a svatováclavské oslavy v roce 1929 se staly celostátním holdem státotvornému knížeti. Sám Masaryk se 28. září 1929 vyslovil takto: „Vím, že historikové ukazují na to, že bratrovrah Boleslav byl vládcem zdatným; třeba, ale dopustil se násilí, a proto nemůže být stavěn na roveň svatému Václavu. V tom byl celý národ zajedno: ctil a miloval v mučedníkovi především lidskost. A jestliže historikové ještě nevědí, co je faktem historickým a co je legendou, řekl bych, že i legenda může vyjádřit ideály národa, a to je mně také historický fakt.“ (56)

Někdejší „obrazoborec“ z rukopisných bojů nyní uznává i legendu (a tedy i mýtus) za historický fakt. Legitimně: vždyť svatováclavská legenda upevňovala českou státnost tisíc let. Předválečné nesmiřitelné boje o orientaci naší kultury – má-li být cyrilometodějská, svatováclavská a svatovojtěšská, či husitská a bratrská – měly v republice skončit smírem a vzájemnou tolerancí. (Samozřejmě neskončily: cyrilometodějství jako bojový prapor pozvedl Tisův „slovenský štát“, svatováclavskou tradici zneužili protektorátní kolaboranti, a pováleční komunisté se dokonce pokusili vytlačit svatováclavskou tradici kultem Boleslava Ukruťného; byl by vhodným pandánem Ivana Hrozného.)

V roce 1930 Masaryk v časopise *Čin* recenzuje knihu Jaroslava Durycha *Naděje katolictví v českých zemích*. Činí tak s kritickým odstupem (pochopitelným při konfrontaci integrálního katolicismu s Masarykovým světovým názorem a jeho filozofií českých dějin), ale objektivně a věcně. Dokonce s objevným zjištěním blízkosti Durychových názorů s takzvanou teologií krize, která „odmítá všecko kulturní snažení lidstva a hojí se slovem milost“. (197) Masaryk knihu považuje za poučnou jako symptom krize naší inteligence včetně inteligence katolické.

I v této době Masaryk svádí boje s českým integrálním nacionalismem, reprezentovaným především národnědemokratickou stranou, jejím vůdcem Karlem Kramářem a jejími ideology Viktorem Dykem a Františkem Marešem. Dyk i Kramář byli Masarykovými spolubojovníky za války – oba byli vězněni, Kramář dokonce odsouzen k trestu smrti. Masaryk uznával zásluhy obou, vážil si Dykovy válečné poezie. Nepřijímal však Kramářův panslavismus ani protibolševický panrusismus, politicky tehdy nereálný, a nemohl se smířit ani s Dykovým pojetím „národního státu“, v němž menšinám, zejména německé a maďarské, se v republice přisuzovalo podřízené postavení. Dyk byl navíc nesmiřitelným nepřítelem Masarykova nejbližšího spolupracovníka z války a chráněnce, permanentního ministra zahraničí ČSR až do roku 1935, Edvarda Beneše. Přesto se Masaryk pokoušel s oběma oponenty smířit. V případě Dyka (podobně jako v případě Josefa Pekaře) prostředkoval Jaroslav Preiss – ale pro náhlou Dykovu smrt v roce 1930 k usmíření nedošlo. Ke konci života projevil Masaryk přátelské gesto i vůči Kramářovi: poslal mu kondolenci k úmrtí jeho ženy a vřelými slovy vzpomněl jejich někdejší spolupráci i v soustrastném dopise pozůstalým po Kramářově smrti. Kramářovy poslední dny byly asi těžké: národnědemokratická strana zanikla a polofašistické Národní sjednocení, podobně jako český fašismus vůbec, se ocitlo v podivném postavení, když hegemonii evropského fašismu převzalo pangermánské Hitlerovo Německo, a protiněmecký český nacionalismus tak ztratil půdu pod nohama. Navíc naděje na pád bolševismu v Rusku se tehdy také zdály být v nedohlednu.

V roce 1927 vyprovokoval Josef Pekař Masaryka k replice (tehdy neuveřejněné) reedici své knihy *Masarykova česká filozofie* z roku 1912. Později Masaryk reagoval i na Pekařovu rektorskou přednášku o periodizaci dějin – ale to je už ryze odborná a věcná oponentura, dokonce s komplimentem oponentovi jako autorovi „výborné učebnice československých dějin“. (268) Oba si pak navzájem vzdali hold k svým narozeninám a v anketě *Lidových novin* o nejzajímavější knihu roku 1936 Masaryk uvádí „práce Pekařovy a Kroftovy“. Do věnce na hrob Pekařův pak Masaryk vloží lístek s těmito slovy: „Profesore Pekaři, vzpomínám často na Vás a naše styky. Byl jste hodný člověk.“ (24.1.1937) (460)

V projevu v den svých osmdesátých narozenin Masaryk mezi zasloužilými, již nežijícími budovateli republiky vzpomíná Štefánika, Rašína a Tusara. Antonín Švehla býval často Masarykovým oponentem, navíc za války reprezentoval spíše domácí opatrnou politiku oproti Masarykově zahraniční akci. Samozřejmě se rozcházel i ideologicky – Švehla vyznával militantní agrarismus a ideje Alfonse Štastného z Padařova a byl spíše bezvěrcem, Masaryk byl naopak demokratickým humanistou křesťanského základu. Ve vzpomínce Spolupráce se Švehlou (*Venkov*, 24.12.1933) však Masaryk o Švehlovi napíše: „Památka na mnoholetou spolupráci se Švehlou je mi milá a drahá; našel jsem v něm při budování naší nové republiky a demokracie spolutvůrce loajálního a dovedného; mohu jeho práci uvnitř srovnat se svým druhým spolupracovníkem v zahraničí. Náš nový stát je šťasten, že mu osud v pravý čas dal pracovníka a státníka, jako byl Švehla.“ (392)

Zato nesmiřitelný byl Masaryk vůči těm, kteří se sice podíleli na odbojové akci doma i v zahraničí, ale později se dostali do konfrontace s ním a Benešem a tak či onak směřovali k fašismu: Dürich, Horký, Borský, Pergler. Nejtvrdí postoj Masaryk zaujímal vůči Jiřímu Stříbrnému a Radolovi Gajdovi. Gajda byl jistě dobrodruhem (a současně hrdinou, což se nevylučuje) – politicky ne příliš gramotným, který se celkem snadno nechal vmanévrovat do role českého Mussoliniho. Sedmého února 1932 Masaryk uveřejnil v *Lidových novinách* anonymně Gajdův portrét, v němž zářt porušuje objektivní přístup – jev u Masaryka vzácný. Ale nedivme se, fašismus jako předbojovník nejagresivnějšího českého nacionalismu znamenal vážné nebezpečí pro mladý stát, zejména pro jeho menšinovou politiku, a dělal nám ostudu i v zahraničí. (Když jsem sledoval manýry pana Sládka, také mi vzkypěla žluč, a nijak sympaticky mi nezněla slova sociálního demokrata nabádajícího soud, aby co nejdříve Sládka propustil z vazby a umožnil mu tak zúčastnit se jednání předsedů parlamentních stran o předčasných volbách.)

Složitější je případ Jiřího Stříbrného. To byl „muž 28. října“, národní socialista, s nímž Masaryk musel přicházet do styku v poslaneckém klubu posledních předválečných let. Jeho strana patřila k nejstátotvornějším a on sám se stal ministrem. Podle Masaryka stranu zcela ovládal a byl z ní vyloučen v době, kdy se Beneš (na základě diplomatické kalkulace) stal jejím ideologem. Patrně zde byly i nějaké věci osobní.

Masarykův šifrovaný článek v *Lidových novinách* Prezidentův dar Stříbrnému (11.2.1932) se zmiňuje o tom, že prezident dal Stříbrnému v únoru 1920 dvě stě tisíc korun jako „výpomoc“, ta ale neměla žádoucí výsledek, a proto byl Stříbrný upomenut, aby dar vrátil, což ten skutečně v září 1921 udělal. Celá věc se pak vklínla do polemiky o takzvané „americké peníze“, tj. o fondu, který sebrali naši američtí krajané na podporu odboje a k němuž měl Masaryk bíanco neomezené dispoziční právo. Zbytek tohoto fondu po válce američtí krajané nepožadovali zpět a opět dali Masarykovi volné ruce, jak s ním naloží. Nelze pochybovat o tom, že Masaryk s ním naložil poctivě. Dr. Schieszlovi sdělil,

že pro sebe použil jen peníze vynaložené „za šaty, třikrát lékařský honorář, v tom honoráři za operaci při pokusu otravy, za půjčení koně v Ženevě a v Americe, kde jsem trochu jezdit. Poněvadž se mi ztratily hodinky, koupil jsem si nové v Americe, které má Jenda. Je to dobrý verk. – Konečně, když jsem se vracel z Ameriky domů a tušil jsem, že doma budu mít všechno rozedrané, koupil jsem si nějaké svetry a nějaké kožešiny.“ (245)

Zkrátka mezi Stříbrným a Hradem, zejména Masarykem a Benešem, vzniká od kolize s „darem“ nedůvěra, která postupně přechází v otevřený boj. Stříbrný se skutečně pustil do dobrodružné nacionalisticko-šovinistické politiky (Národní liga) a stal se majitelem tiskového koncernu bulvárního tisku, takže slogan „stříbrňácký tisk“ se stal okřídlenou pejorativní nálepkou (dnes by si ji nepochybně zasloužil Špígl). Ale je zřejmé, že zachovával určité meze: po 15. březnu 1939 se stáhl do ústraní a nekolaboroval; alespoň mu kolaborace s okupanty nebyla dokázána, když stanul před lidovým soudem a dokonce byl odsouzen, avšak vlastně za svou předválečnou činnost, již u nás připravoval půdu fašismu.

Proti vysloveným fašistům Masaryk doporučoval tvrdý postup a v tom měl pravdu. Instruoval ministra vnitra Slávika, aby zesílil a odfašizoval policii, zpřísnil cenzurní zásahy proti extremistům, zakázal kolportáž tiskovinám Stříbrného a Gajdy, ale také satirickému komunistickému časopisu *Trn*. Masaryk totiž nacházel četné analogie mezi komunismem a fašismem a byl stejně nesmířitelný vůči našim komunistům jako vůči fašistům. V šifrovaném článku Kdo nám cpe Stříbrného (*Národní osvobození*, 15.1.1932) píše: „Strana pana Stříbrného jako by z oka vypadla straně komunistické. Co strana komunistická znamenala pro sociální demokracii, to strana pana Stříbrného, čili národní liga, znamená pro buržoazní pravici.“ (237) Nemohl sice zabránit tomu, aby se fašisté a komunisté dostali do parlamentu, ale nestrpěl, aby pronikli do vlády a státní administrativy. To si totiž „silná demokracie“ v zájmu sebezáchovy nemohla dovolit.

Jedním z klíčových problémů mladého státu byla otázka naší německé menšiny. Z německé strany se proti Masarykovi často argumentuje výrokem o „kolonistech“ z prvního prezidentova poselství. Ale kromě tohoto slovního obratu (který možná byl iniciován někým jiným) všechny Masarykovy výroky a činy jsou pádným důkazem jeho neobyčejné vsřícnosti vůči našim Němcům. Šel zde mnohdy tak daleko, že teprve dnes, více než padesát let po skončení druhé světové války, mohou být některé z nich přijímány naší veřejností bez emocionálního odporu, a to ještě ne celou.

V roce 1929 varuje: „...v našem obnoveném státu musíme považovat Němce za spoluobčany, a ne již tak docela jednoduše za nepřátele; každá nenávisť, mstivost a hořkost z té nebo oné strany je otevřenou ranou v těle státu. Myslící politik musí počítat s naší zeměpisnou polohou, s početní, hospodářskou i kulturní silou naší německé menšiny, a konečně s faktem, že problém minorit se stal mezinárodním.“ (101) V roce 1930 s uspokojením kvituje, že naše německá minorita „nepožaduje jistě přesunu hranic. Prakticky by to nebylo ani možné, poněvadž Němci nežijí v skupinách. Jsou roztroušeni po různých centrech na obvodu země a jejich hlavní stan je samo město Praha.“ (156)

I později Masaryk opakuje názor, že Praha je také přirozeným centrem všech Němců v naší republice. (Němečtí iredentisté se pokoušeli vytvořit nějaké jiné centrum z některého převážnou většinou německého města, jakým byl například Liberec.) Když hitlerovská strana v našem pohraničí žádala připojení k říši, Masaryk dal souhlas k jejímu rozpuštění. (Dal se však oklamat Henleinovou verbální státotvorností a zákaz Henleinovy strany, jehož se domáhal Beneš, nepřipustil.) Zřejmě příliš věřil v demokratičnost akti-

vistických stran, s jejichž předáky se někdy i osobně znal (F. Křepek, dr. Czech, dr. Spina). Proto mohl ještě v roce 1934 napsat: „Je-li dnes název sudetských Němců slovíčkem jenom politickým, bude jednou nevyhnutelně termínem přímo národopisným; nezdržovat tento vývoj; to je stejně zájem jejich jako náš.“ (437)

Byla-li tu určitá naděje v době Výmarské republiky, po Hitlerově nástupu k moci rychle hasla. Masaryk znal hitlerovskou ideologii a Hitlerův program teritoriálního spojení všech Němců v jedné říši. Přesto doufal, že nás Hitler nenapadne. Vyhledával si k tomu argumenty, někdy hodně slabé (nacisté mají příliš starostí s vnitřní konsolidací Německa, nemají peníze, Hitler dvakrát prohlásil, že neuplatňuje nárok na anexi Alsaska-Lotrinska).

Ještě překvapivější je Masarykova vstřícnost vůči menšině maďarské. Byla sice početně slabší než německá, ale na rozdíl od ní byla uměle oddělena od někdejší uherské vlasti. Proto Masaryk i ve třicátých letech do jihoslovenského, Maďary obývaného regionu zajížděl, oslovoval maďarské spoluobčany maďarsky (stejně jako oslovoval při návštěvě německých krajů tamní Němce německy). V Dolné Strehové se poklonil památce maďarského spisovatele Emericha Madácha a rozhodl se poskytnout Maďarům z vlastního fondu prostředky pro založení maďarské společnosti pro vědu, literaturu a výtvarné umění. Dokonce se kvůli maďarským hranicím dostal do konfliktu s českými nacionalisty, zejména s národními demokraty, a vyplašil i představitele Malé dohody, vůči nimž maďarští iredentisté také vznášeli územní požadavky. V interview pro *Prager Tagblatt* (30.9.1930) připustil dokonce myšlenku jednání ve věci úpravy stávajících československo-maďarských hranic. Neautorizovaný text rozhovoru byl Masarykem později zmírněn a podmíněn souhlasem válečné Dohody i Malé dohody. Masaryk si byl vědom, že slovensko-maďarská hranice není ani historická, ani etnická, ale aktuálně geopolitická, a takové hranice jsou vždy nejzranitelnější.

Po Mnichově si také Maďaři území s většinou maďarského obyvatelstva vzali zpět. U nás je také málo znám fakt, že ihned po vytvoření „slovenského štátu“ jeho vláda mobilizovala a vojensky obsadila hranice s Maďarskem, Maďaři pak učinili totéž a hrozil tu vojenský konflikt, který „zažehnal“ autoritativně Hitler – ve prospěch Maďarska. Po druhé světové válce se také uvažovalo o „odsunu“ Maďarů, k němuž sice nedošlo, ale přistoupilo se k neúspěšnému pokusu vyměňovat mezi oběma státy etnické menšiny. Na Slovensko přišli slovenští rolníci z Maďarska (mnozí už ani slovensky neuměli), kteří tu našli práci jen jako pomocní dělníci. Maďarští dělníci ze Slovenska nemohli v Maďarsku najít kvalifikované zaměstnání. Proto se asi od experimentu záhy upustilo.

Na první pohled by mohl vzniknout dojem, že Masaryk věnoval relativně málo pozornosti Slovákům a Slovensku. Vypadá to občas, jako by považoval slovenskou otázku za vyřešenou (odtud bývá obviňován jako architekt takzvaného čechoslovakismu). Masaryk se považoval za polovičního Slováka (po otci jím také skutečně byl) a na rozdíl od českých nacionalistů nepokládal jazykový problém za fatální záležitost. Po celém území republiky se slovenština spolu s češtinou těšila naprosté úřední rovnoprávnosti – v tomto směru se nikdo nesnažil Slováky počesťovat. Naopak, jejich školství, vědecké a kulturní instituce se teprve po roce 1918 začaly rozvíjet.

V roce 1918 nikdo ze slovenské politické reprezentace neuvažoval o založení samostatného slovenského státu. Pro Slovensko existovaly jen dvě alternativy: buď vytvořit společný stát s Čechy, nebo zůstat ve státním svazku Uher (s tím počítal jak pokus Jehličky, který deklaroval slovenskou samostatnost, tak takzvaná prešovská republika rad).

Martinská deklarace je stoprocentně čechoslovakistická – v podstatě uznává tehdejší Masarykovu teorii o dvou jazykových větvích jednoho národa. Nevím, že by byl někdo z Čechů do formulování Martinské deklarace zasahoval (na rozdíl od Pittsburské dohody, kterou Masaryk spolupodepsal a na niž se později odvolával autonomismus slovenské lidové strany), podepsala ji však celá tehdejší slovenská národní reprezentace včetně Andreje Hlinky. Spory byly zpočátku spíše náboženské povahy – katolicismus na Slovensku byl mnohem vlivnější než v Čechách (Hlinka však měl vliv i na Moravě), Čechy zejména v počátcích republiky manifestovaly svůj odklon od Říma a akcentovaly reformační tradice. Hlinka předkládal slovenské autonomní požadavky dokonce i na mezinárodních fórech a dostal se do rozporu se zákonem, který nepřipouštěl jednání ohrožující integritu státu. Masaryk byl v očích převážné většiny katolíků přijímán jako protiklerikál a Hlinka byl v republice jedním z jeho nejvlivnějších oponentů.

Občas se Masaryk dopouštěl poněkud jednostranných, iritujících výroků. Na univerzitě v Bratislavě na podzim roku 1930 například prohlásil: „Ja sa priznávam, že som sa na Slovensku všeličomu naučil. Vidím temné stránky tu i tam; neváhal som nikdy svoje poznanie povedať verejne, preto, že som si na to bral právo zo svojej lásky k jednotnému národu.“ (186) Nebo v zápalu polemiky pronesl ne právě taktický (a ihned proti němu propagandisticky využitý) výrok: „Já jsem vás osvobodil.“ K sedmdesátým narozeninám však poslal Hlinkovi dopis, v němž píše: „Blahoželám srdečne k dnešnému dňu, v ktorý sa rozpomínam na naše dlhoročné styky.“ (133) Ale vstřícná byla i Hlinkova odpověď 31. září 1934 z Ružomberoku: „Povinnosť moju som vždycky znal a tu verne plnil voči štátu, jeho hlave a národu.“ (133) Tato slova nelze interpretovat jinak, než že Hlinka, usilující o autonomii Slovenska, stál na půdě československého státu a že si jeho rozbití nepřál, i když „slovenský štát“ (který vznikl až po jeho smrti) si z něho vytvořil téměř mytický symbol.

Zatímco k otázkám mezinárodní politiky a menšinovému problému v ČSR se Masaryk vyslovoval často, do vnitřní politiky veřejně zasahoval mnohem méně. Začínala hospodářská krize, prohlubovaly se sociální konflikty a Masaryk nechtěl dále jít i tak dostatečně rozbouranou situaci. Komunisté s oblibou mluvili o tom, že Masaryk „dal střít do dělníků“. To je ovšem evidentní nesmysl – Masaryka lze vinit nanejvýše z toho, že dal státní správě pokyn, aby ostře zasahovala proti politickému extremismu. (Většinu sociálních protestů a demonstrací organizovali, podněcovali nebo přinejmenším využívali právě komunisté.)

Masaryk mluvil i o „pozitivních účincích“ krize: naučí nás skromnosti, omezí luxus a přepych, jímž se obklopovali boháči. V době, kdy krize kulminovala, jsme u nás měli na milion nezaměstnaných. To bylo kruté břemeno pro mladý stát (tehdejší nezaměstnanost byla skutečnou nezaměstnaností, kdy dělník nemohl najít žádnou práci – nelze tedy používat dnešních evropských i našich kritérií pro podporu v nezaměstnanosti). Přestože československá ekonomika byla odkázána převážně na vývoz do stejnou krizí postižených států, zdá se, že od poloviny třicátých let byla schopna překonat krizi vlastními silami.

Politický život v první republice nebyl žádnou idylou. Měli jsme přemíru politických stran, které často sledovaly spíše zájmy své než zájmy státu. „Parlamentní žvanírnu“, jak se někdy vyjadřoval, býval znechucen i Masaryk sám. V dopise J. S. Macharovi (který, ač dávný spolubojovník Masarykův, se z osobních důvodů také postupně dostal na „protihradní pozice“) Masaryk 13. března 1932 píše: „Je nedostatek politicky zralých lidí,

tolik je pravda; je pravda, že byla a je korupce, ale prosím, pokus se jediný případ korupce zjistit a uvidíš, že toho nedoveđeš, protože zloději tvoří jednu zapřísáhlou bandu, třeba bez přísahy formální a třebaže jsou mezi sebou nesvorní.“ (256) Dnes k tomu můžeme s povzdechem dodat: Vida, nic nového pod sluncem.

Masaryk-Evropan

Analyzujeme-li Masarykovy postoje k mezinárodní politice třicátých let, zaznamenáme dvě navzájem mimoběžné roviny: Na jedné straně neobyčejná jasnozřivost v postižení dlouhodobých vývojových trendů: teprve zde plně vystupuje Masarykova postava jako velikého Evropana – snad v této době jednoho z největších. Začínáme chápat, že ony oslavné výroky H. G. Wellse, G. B. Shawa, Stefana Zweiga, Thomase Manna, Edmunda Husserla vůbec nebyly zdvořilostní fráze. Intelektuální Evropa to věděla už tehdy a ví to i dnes (počínaje nedávno zesnulým filozofem Karlem Popprem) patrně lépe než my. A bylo by dobře, kdybychom se konečně s Masarykovým evropanstvím blíže seznámili, a bylo by to možná užitečnější než nekonečná hloubání nad filozofií českých dějin, kde lze sice zaujímat to či ono stanovisko, ale sotva ještě objevíme něco nového a převratného. Pro nás je možná potřebné přít se o to, zda Masaryk měl či neměl „bourat“ Rakousko a měl či neměl vytvořit Československou republiku. Pochybuji však, že by to nějak zvlášť zajímalo nynější Evropu, a tím méně ostatní svět.

Na druhé straně až zaráží krátkozrakost – ba téměř slepota – pokud se jedná o odhad nejbližšího vývoje. Samozřejmě to není ani jedno, ani druhé. Masaryk přes svůj vysoký věk sledoval nejnovější dění v Evropě i ve světě, byl o něm dobře poučen – a přesto ve válečnou katastrofu nevěřil. Se stařeckou umíněností před ní zavíral oči. *Nechtěl* ji vidět. Proč? Odpovědi na tuto otázku mohou být různé, ale myslím, že to byl strach. Ne obyčejný lidský strach o vlastní život – nejednou v životě Masaryk prokázal osobní statečnost. Ale strach před zkázou jeho celoživotního díla, kterou s sebou válečná katastrofa přinášela. Je to něco podobného reakci dnešních lidí včetně mnoha intelektuálů na katastrofické scénáře, které lidstvu 21. století předkládají ekologové, demografové, morální filozofové. Nechtějí o tom vědět. Ono se to nějak nebo někým vyřeší. To přece nemůže být. Budeme-li o tom přemýšlet, ztratí celý náš život a veškeré aktivity v něm smysl.

Masaryk vůbec nemínil Evropu třístit, jak by se zdálo z jeho protihabsburské zahraniční akce. Naopak, chtěl ji sjednotit, a toto sjednocení pro ni považoval za životně nezbytné. Podle jeho názoru „teokratické“ evropské mocnosti byly ve válce poraženy, „demokratické“ naopak zvítězily. Bylo to dovršení francouzské, anglické i americké revoluce. Masaryk soudil, že není návratu k *ancien régime* (v tom měl pravdu natolik, že po světové válce absolutní monarchie nebo vláda aristokracie skutečně už byly v Evropě nemožné). Demokratickou Evropu je třeba integrovat na federativním základě (v tom byl Masaryk zákem Palackého na jedné a zakladatelů Spojených států severoamerických na druhé straně). Věděl, že to nebude snadné, protože Evropa si žádá federace na národnostním principu (to žádal i Palacký, pokud se dovolával přirozeného práva), což je v etnicky smíšených územích, jichž je v Evropě mnoho, téměř nemožné. Odtud Masarykův požadavek „demokratizace“ Evropy: příslušníci evropských národů se musí stát především občany svých států, odtud důraz na parlamentarismus, samosprávu a lidská práva. Myšlenka spojených států evropských se po válce vznášela ve vzduchu. Hlásal ji v podobě

Panevropy nejen šlechtic Coudenhove-Calergi, ale také Lev Trockij (představy obou o její podobě byly ovšem velmi odlišné). Masaryk také dobře věděl, že nelze jen tak svolat představitele evropských zemí za kulatý stůl, kde by se domluvili o sjednocení Evropy. Na prvním místě se musí dohodnout rozhodující kontinentální evropské velmoci: po vyřazení Ruska bolševickou revolucí jimi byly Francie a Německo. A Masaryk v mnoha projevech neúnavně požaduje vzájemnou dohodu „vítězná“ Francie s „poraženým“ Německem. (Konkrétně tu z obou stran něco podniknuto bylo, ale s pádem Výmarské republiky byly podobné scénáře nadlouho pohřbeny. Teprve po několika desetiletích vstaly z mrtvých; a dnes skutečně Francie, podporovaná váhovou Anglií, smířená s Německem – hospodářsky nejsilnější evropskou zemí – a s Itálií tvoří osu evropské integrace.)

Dopisovateli anglického tisku Evelynovi Wrenchovi říká Masaryk při audienci 15. března 1932 tato slova: „Čeho potřebujeme, je federální systém Evropy. Mám za to, že jediná trvalá báze pro evropský mír je francouzsko-německá kooperace za podpory Velké Británie a Itálie. (...) Kdyby mohlo dojít k francouzsko-německo-britské kooperaci v Evropě, mohly by se všechny sny, které nám tanou na mysli, jako Panevropa, jednoho dne uskutečnit. Věřím a doufám, že vzdělání národové jako Francie, Německo, Velká Británie a Itálie brzy pochopí, že je bláhové, žijí-li ve sporech, a že musí spolupracovat. Světová spolupráce je věc velmi drahá mému srdci.“ (263)

V březnu 1933 říká Masaryk redaktoru Slaterovi: „Kdyby mně bylo 35 let, udělal bych, seč mé síly, abych pomohl k proniknutí myšlenky vytvoření spojených států evropských. Nebylo by to nic násilného ani překotného. Každý ze států by měl velmi rozsáhlou oblast svobody. Byly by vzájemně vázány smlouvami jak hospodářskými, tak politickými. Tyto smlouvy by byly organizačním plánem práce politické a hospodářské. Možná, že by bylo zřízeno direktorium jako ve Švýcarsku. Ale k takové věci nedojde již za mého života.“ (344–345)

Masaryk vkládá velké naděje ve Společnost národů, i když tato instituce, navržená Woodrowem Wilsonem, byla od počátku paralyzována tím, že Amerika do ní nevstoupila. Ale Masaryk věřil, že tato myšlenka nezahyne – a také se skutečně po druhé válce regenerovala v Organizaci spojených národů, která má jistě bezpočet nedostatků – ale kde by dnes svět byl bez ní! Považoval také za nezbytnost evropskou hospodářskou integraci. A opět v rozhovoru s týměž Wrenchem (1932) zazní jeho prorocká slova:

„Náš hospodářský život byl, jest a vždy bude spojen s hospodářským životem německým. Z toho důvodu je fantastické domnívat se, že by si Československo někdy přálo zahájit politiku, která by šla proti historickým spojitostem, a tak dráždila Německo.

Musíte uvážit, že tři miliony našich občanů jsou Němci a že si tuto německou skupinu vysoce ceníme. (...) Naše hospodářská budoucnost vždy musí být v souladu se střední Evropou, s Německem a s východoevropskými státy, nevylučuje Balkán a Ruska. (...) Jako v minulosti došlo k racionalizaci v jednotlivých zemích, tak doufám, že se nakonec dožijeme hospodářské spolupráce ve světovém měřítku, to jest soustavného rozdělení práce mezi národy.“ (261–262)

A jde ještě dál – přes evropskou hospodářskou spolupráci nahlíží už spolupráci světovou, ba dokonce taktně, ale nedvojsmyslně upozorní Anglii, že bude muset skoncovat se svým koloniálním panstvím – zejména v Indii: „Věřím ve světovou spolupráci a dříve nebo později musí k ní dojít. A věříte-li v lidstvo, musíte věřit, že nakonec musí zvítězit rozumný mezinárodní řád. (...) Nevím dost o Asii, abych si mohl utvořit jasný

názor o situaci. Ale jsem zcela jist, že tak jako jste se přizpůsobili měnící se situaci v Africe a v Egyptě i jinde, stejně přizpůsobíte, až nastane čas, svou politiku rostoucí touze obyvatelstva asijského po samostatném řízení svých osudů.“ (262–263)

Poměr k Německu

Byl to jeden z nejtěžších problémů naší meziválečné zahraniční politiky. Byli jsme na straně vítězů války a dávali jsme to zřetelně najevo. Zejména naši nacionalisté tím dráždili své německé spoluobčany, kteří byli na straně poražených. Ale přitom byli občany naší republiky, o jejichž aktivní spolupráci Masaryk intenzivně usiloval, mimo jiné i ze zahraničněpolitických důvodů: za hranicemi naší republiky žilo 60 milionů Němců. V interview pro *Berliner Tagblatt* (5.10.1932) Masaryk říká: „Nikdo nemůže Němcům upřít jejich vynikající duševní a mravní kvality. Byli by povoláni, právě také vzhledem k zeměpisné poloze německé říše, aby se stali učiteli Evropy. Jsem si jist, že tak velký a vzdělaný národ, jako je národ německý, nalezne správnou cestu a přispěje k tomu, aby upevnil organizaci Evropy.“ (309–310) To bylo řečeno ještě za Výmarské republiky. Za několik měsíců poté uchvacuje moc v říši Hitler.

Masaryk Hitlera a hitlerismus pečlivě studuje. Má o hitlerismu, jak sám říká, celou řadu knih. V anonymní recenzi pro *Prager Tagblatt* podrobně rozebral *Mein Kampf*. Samozřejmě odsuzuje Hitlerův pangermanismus, antisemitismus, rasismus, militarismus, teorii půdy a krve, materialismus, protislovanské násilnictví. Napíše: „Národní socialismus chce prakticky čelit tomuto požidovštění („poměšťáctění“ německého národa, pozn. F.K.), a proto je tak vysoce antisemitský, že se nezalekne ani před všestranným zeslabením a udušením židů.“ (349) Snad se tu Masaryk vyjádřil obrazně, ale hitlerovci splnili tento program za druhé světové války doslova. „Hitler je typem člověka,“ píše Masaryk, „kterého Goethe (podle Masaryka veliký Evropan a jeden z Masarykových učitelů – viz Masarykův příspěvek *Můj poměr ke Goethovi* v goethovském sborníku v roce 1932 – s. 250) označil za nebezpečného.“ (354)

Ale Masaryk jako by nechtěl věřit, že Hitler své hrozby splní. Němci jsou přece „národ profesorů“, národ inteligentní, navíc mají dost starostí sami se sebou, fašismus, který je Masarykovi revolucí, „vykvasí“ jako každá revoluce a nějak se „usadí“. V jednom ze svých posledních anonymních článků *Úder proti úderníkům* (*Národní osvobození*, 8.7.1934) Masaryk komentuje Hitlerův úder proti Röhmovi a jeho oddílům SA jako příklad vnitřní nestability současného Německa.

Tedy se také objevuje ona zvláštní a těžko pochopitelná Masarykova teorie o tom, že i „ve fašismu je jakýsi prvek demokracie“ (interview s redaktorem Slaterem v březnu 1933); podobná tvrzení v různých obměnách opakuje Masaryk častěji. Argumentace je tu dosti vratká: diktátoři fašističtí (později k nim přiřazuje i Stalina) se domáhají toho, aby je masy uznaly (jde snad o „manifestační“ volby s jedinou totalitní kandidátkou?). „Aby měl úspěch, musí fašismus vyhovovat veřejnému citění a zájmům. (...) Do jaké míry je fašismus demokratickým? Směřuje zajisté k zavedení lidové vlády, ale směruje také k autokracii.“ (343)

Dopisovateli časopisu *Der Wiener Tag* Maximilianovi Schreiberovi (8.12.1932) – který však svůj rozhovor s Masarykem zpracoval ve vlastním článku, a proto nemůžeme výroky, které vkládá Masarykovi do úst, považovat za zcela autentické – Masaryk znovu zdůraz-

ňuje demokratické prvky v totalitních diktaturách, jejich ústupky parlamentarismu: „Připomíná-li se proti tomuto pojetí (parlamentní demokracie – F.K.) fašismus a sovětská diktatura, shledáváme při hlubším pozorování, že ani fašismus a sovětská diktatura neměly odvahu vládnout bez jistých ústupků demokracii. I ve fašistickém státě se musila parlamentu přiznat některá práva a sověty mají dokonce hodně parlamentarismu, třeba se mu tolik brání.“ (478) – O čtyři roky později Stalin vyhlásí novou ústavu SSSR, propagandisticky vydávanou za „nejdemokratičtější ústavu světa“. (Po druhé světové válce v její „integrální“ demokratičnost uvěřil i Masarykův žák, filozof a právník Emil Svoboda.)

V květnu 1933 pražský dopisovatel *Neue Zürcher Zeitung* opět (ale zase v neautorizovaném vlastním článku) rozvíjí s Masarykem úvahy na téma demokratických prvků v totalitních režimech: „Nepodplatitelný názor starého badatele je beze všeho ochoten v novém Německu vidět výraznou formu demokracie, ne sice přespřilíši sympatickou, ale přece jen formu demokracie. Což nebyla demokracie starověku možná ve sloučení s otroctvím, patriciátem, plebejstvím? I v Německu, Masaryk, starý bojovník proti habsburské monarchii praví to téměř vášnivě – je dnes demokracie, ne reakce, ne restaurační politika, ne antidemokracie. Ale zda se z této zášti a nedostatku ducha, v nichž se tato demokracie probouzí, zvedne jednou lidštější, kultivovanější a mírumilovnější demokracie? ‘Musíme mít naději,’ praví Masaryk a pokrčuje rameny.“ (482) A korespondent k tomu dodává: „...mám dojem, že Masaryk je již stár, aby hodnotil politické přeměny přítomnosti tak, jak by bylo nutno v zájmu klidného vývoje.“ (482)

V jádru podobných Masarykových úvah byla obsažena myšlenka, že totalitní režimy se koneckonců musí přeměnit v demokracie. Jak se to stane, Masaryk samozřejmě nevěděl, a tázající ho marně tlačil ke konkrétní odpovědi. Nevěděl to tehdy nikdo a stalo se tak nejružnějšími cestami: Hitler a Mussolini spolu s Japonskem rozpoutali novou světovou válku a byli v ní ostatním světem rozdrzeni. Španělská a portugalská diktatura nenásilně zhynuly spolu s diktátory Frankem a Salazarem (podobně „usnula“ diktatura Pinochetova v Chile, ačkoli její vůdce byl do nedávné doby vrchním velitelem armády). Nejvytrvalejší a nejstabilnější diktaturou byl sovětský systém, který se zhroutil v mírové koexistenci s demokratickým světem teprve poté, kdy byl „uzbrojen“ válečným potenciálem USA. Ale konečnému zhroucení předcházela řada „demokratizačních“ pokusů: 20. sjezd KSSS (1956), Pražské jaro 1968, Gorbačovova „perestrojka“ 1985–1991.

Slaterova otázka: „Mají malé národy být znepokojovány formou vládní v Německu?“ Odpověď: „Proč? Menší národy musí prostě pracovat usilovněji a lépe, toť vše. Němci, nebudou-li znepokojováni, nebudou nás také zneklidňovat. Budou mít dost co činit se svými vlastními problémy.“ (343) Jako by tu Masaryk zařikával ďábla. Přece to neudělá, nemůže to udělat, nesmí to udělat. Odděluje Hitlera od „reakce“ a restauračních snah (Hitler nenáviděl Habsburky a Hohenzollerny stejně jako Masaryk, který proti nim za války vedl zahraniční odboj). Téměř se zdá, že tu Masaryka poněkud zaslepil odpor k „modré krvi“, patrně živelný u syna ponižovaného panského kočího. Edgarovi A. Mowerovi z *Chicago Daily News* (5.7.1933) Masaryk říká: „Noví vůdčové potřebují všichni podporu národa a všichni vycházejí z lidu: Hitler, Mussolini i Stalin nutně pocházejí z lidu.“ (363) Jistou roli tu ale už snad hrála diplomacie. Snad se Hitler „umoudří“, snad se německý „národ profesorů“ vzpamatuje, nebude přece páchat „vraždu“ na nás a vlastní „sebevraždu“. Když Masaryk mluví o výchově (1933), říká: „Těžká je např. otázka

bolševismu; předpokládá znalost Ruska starého i nynějšího. Detto fašismus. Je to nové, tož pozor dávat, počkat. Zlé je v politice, že lidé nemají trpělivosti.“ (369) Počkat, nedráždit.

V žádném případě to ale pro Masaryka neznamená ustupovat. Čím dál tím důrazněji manifestuje své ideály. Ukazuje přednosti parlamentní demokracie proti diktaturám. Stále věří ve vítězství humanitní demokracie. Odmítá každý dogmatický fanatismus, náboženský stejně jako rasový, stejně jako partajní (např. komunistický – dodává). Vzpomněli jsme už, že když se naše hitlerovská strana DNP otevřeně přihlásila k pangermanismu, byla rozpuštěna. Masaryk anonymně polemizuje s Krebsovou brožurou *Masaryk und der deutsche Nationalsozialismus* (Prager Presse, 27.4.1933) a nepřímou poukazuje na to, že by Krebsovy stoupence mohl stihnout osud DNP. Když se k nám z Německa valí židovští uprchlíci, píše sionistickému kongresu v Praze (srpen 1933): „Židovský problém v Německu nemůže být považován za čistě vnitřní záležitost. Tisíce židů, kteří byli zbaveni svých práv a možnosti se živit, prchají ve stále větším počtu z Německa.“ (368) Žádný *appeasement*. V té době také Masaryk stále častěji zdůrazňuje svou funkci vrchního velitele československé armády. Znovu demonstruje právo napadeného na obrannou válku. Posiluje bojeschopnost armády. Posledním jeho prezidentským projevem je rozkaz armádě z 30. prosince 1934, v němž nařizuje prodloužení vojenské prezenční služby na dva roky (do té doby byla čtrnáctiměsíční a uvažovalo se o jejím zkrácení na dvanáct měsíců). Jako prezident by Masaryk mnichovský diktát nikdy nepřijal, bez ohledu na „nedozírné následky“, které by to pro nás mohlo mít.

Masaryk se také vždy stavěl proti „anšlusu“ Rakouska. Dříve svůj postoj zpravidla zdůvodňoval naší a evropskou bezpečností, ale tentokrát použil argumentu o zachování rakouské specifičnosti v Evropě (neočekávané a velkorysé u člověka, který dlouhá léta síce na půdě Rakouska-Uherska, ale přece jen systematicky, a za války pak otevřeně právě proti „rakušáctví“ bojoval): „Rakousko je docela zvláštní zjev, jehož zachování může pro lidstvo [být] jen užitečné. Vžil jsem se příliš do rakouské kultury, než abych s Grillparzerem a Raimundem a mnoha jinými spisovateli necítil, že Rakousko je kulturní klenot, jejíž ztratit by bylo žalostné.“ (88)

Poměr k Rusku

Nesmiřitelnost vůči bolševismu, odmítání sovětského systému – tak je možné stručně charakterizovat Masarykův postoj k SSSR po celou dobu jeho prezidentské éry. Současně zůstává i nyní rusofilem a svému rusofilství dává výraz především v podpoře, kterou on sám a jeho vláda poskytují ruské emigraci.

V rozhovoru s Robertem Freundem, spolumajitelem německého nakladatelství Pieper Verlag (Prager Tagblatt, 7.9.1930) se Masaryk ptá, zajímají-li se dosud Němci o ruskou literaturu, především o Dostojevského. Freund odpovídá, že záliba ve velkých Rusech opadla a přesunula se spíše na Západ. Potom se Masaryk táže, jak se daří Aimée (Ljubov) Dostojevské, dceři F. M. Dostojevského. Zpráva o její smrti prý Masaryka velmi dojala. Dokud žila ve Švýcarsku, prý si s ní dopisoval a finančně ji podporoval. (Tato informace mě samého překvapila, dosud jsem se s ní jinde nesetkal.) Masaryk dále připomíná, že má v zásuvce už sedmáct let rukopis o Dostojevském, který musí být přepracován. „Ale k tomu se nedostanu,“ říká. Freund pak pokračuje: „Vracíme se k jeho rukopisu o Dosto-

jevském, který mě jako nakladatele Dostojevského díla velice zajímá. Masaryk praví, že toto dílo je vlastně třetím svazkem jeho díla o Rusku, jehož první dva svazky vyšly u Diederichse. K přepracování musí prý použít posledních publikací, hlavně pak pozůstalostních svazků, které u nás vyšly. Ptám se ho, má-li všechny svazky. 'Tož podíváme se,' praví Masaryk a pospíchá již k červené řadě našeho vydání Dostojevského ve zvláštním oddílu knihovny, týkajícím se Dostojevského. Je tam i několik svazků pozůstalosti, ostatní však chybí, a já slibuji prezidentovi, že mu je pošlu. Masaryk se potom ptá, co všechno je v literární pozůstalosti Dostojevského, námi získané a dosud neuveřejněné, a informuji ho poněkud o tom. Mám velkou radost, slyším-li, že Masaryk si velmi váží našeho vydání." (166) Tato slova podporují mou hypotézu, že po roce 1917 Masaryk zřejmě znovu měnil svůj poměr k Dostojevskému, tentokrát v pozitivním směru, a že se skutečně chystal třetí díl *Ruska a Evropy* nejen „dopracovat“, ale přepracovat. I onen zcela osobní, intimní zájem o Dostojevského dceru, žijící v emigraci, o tom mnohé vypovídá.

V *Právu lidu* z 1. října 1933 znovu demonstruje své nadšení pro ruskou literaturu: „Slovo 'čistá krev' nebo 'čistá rasa' nic neznamená... Ruský venkovan je ještě dnes primitiv. Ale když porovnáte Puškina, Gogola, Turgeněva, Tolstoj, Dostojevského i Gorkého se západními spisovateli, můžeme říci, že jsou horší? Naopak, jsou z jistého pohledu lepší.“ (374–375) V rozhovoru pro *Morgenzeitung* (Ostrava, 9.5.1934) čteme tato slova: „Chovám velké sympatie k Rusům, řekl prezident (redaktoru Schreiberovi), dokonce i k bolševikům. Jsem přesvědčen, že i Rusové nakonec dospějí, na základě svých zkušeností, k přijatelné formě společenského uspořádání, ale chtěl bych svůj národ této zkušenosti ušetřit. Naše problémy jsou zcela odlišné.“ (417) Je to poprvé, a pokud vím, v celém Masarykově díle určeném pro veřejnost jedinkrát, že Masaryk projevuje sympatie nejen vůči Rusku, ale i vůči bolševikům. Zde se už možná hlásí nová koncepce zajištění bezpečnosti naší země obranným paktem Československo–Francie–SSSR, jejímž architektem byl Beneš: nejprve pomohl sovětskému Rusku do Společnosti národů, následovalo navázání československo-sovětských diplomatických styků *de iure* a potom uzavření oné trojstranné smlouvy. Beneš si na této koncepci velmi zakládal; spočívala na iluzorní představě (již u nás jednu dobu podlehl i F. X. Šalda), že Rusko se bude postupně demokratizovat a „individualizovat“, zatímco Západ se bude socializovat a „kolektivizovat“. Podrobně Beneš tuto koncepci rozpracoval během druhé světové války, velmi si na ní zakládal a věřil, že spojenecká koalice bude fungovat i po válce a zajistí mír v Evropě a ve světě a také naši bezpečnost. Ač kdysi přísný kritik Kramářova „novoslovanství“, přijal dnes i Stalinovu velmi účelovou „novou slovanickou politiku“, která však nepřežila rok 1948 – rok roztržky Stalina s Titovou Jugoslávií.

Masaryk jistě Benešovu politiku schvaloval, ale pochybuji, že jí byl nadšen. I na počátku první světové války se sice musel smířit s možností, že nás „osvobodí“ ruská carská armáda – sám osobně od tohoto osvobození mohl očekávat sotva něco dobrého, Masaryk byl ve vyšších vládních kruzích Ruska za *Rusko a Evropu* na indexu a říkalo se prý, že až Rusové přijdou do Čech, Masaryka pověsí jako prvního. Proto Masaryka dost překvapilo, když mu car při Štefánikově návštěvě v Rusku vzkázal přátelský pozdrav. Zdá se, že car Nikolaj II. to skutečně s Čechy myslel dobře. Ale jeho ministři, zejména zahraniční, vojenství a vnitra, měli na věc jiný názor a rozhodovali spíše oni.

Tím méně mohla Masaryka nadchnout myšlenka, že by nás před Hitlerem ubránili sovětská bolševici, kteří by nám přitom zcela nezištně dovolili zachovat samostatnost,

demokratický řád a společenský systém, a současně netrvali na tom, aby naši komunisté vstoupili do vlády, což Masaryk nikdy nechtěl připustit. Do jaké míry zkrachovaly Benešovy iluze po druhé světové válce, o tom nás historie nemilosrdně poučila. V této chvíli však Masaryk podle zprávy *Lidových novin* z 19. července 1934 přijímá sovětského vyslance v ČSR Sergeje Alexandrovského a poslouchá patrně se značným údivem slova, nepochybně schválená a požehnaná nejvyšším sovětským vůdcem Stalinem: „Boj československého národa za osvobození, ve kterém jste Vy, pane prezidente, hrál tak významnou roli, byl vždy doprovázen zájmem a sympatií národů mého státu. Rozhodná politika míru a spolupráce národů, kterou provádí pod Vaším vysokým vedením vláda ČSR, sbližuje ještě více přání a tendence našich států a dává jim široké možnosti k společné přátelské činnosti pro upevnění všeobecného míru.“ (432) Za pět let poté bude Stalin osobně dělat podobné poklony Ribbentropovi „o milovaném vůdci německého lidu Hitlerovi“ a o perspektivách spolupráce třetí říše a SSSR. A za další čtyři roky si bude opět Stalin tisknout ruce se svými válečnými spojenci Rooseveltem a Churchillem v Teheránu a v Jaltě. A po dalších pěti letech těmto svým bývalým spojencům (Roosevelt je už mrtev a Churchill už není britským premiérem) ústy svého ministra zahraničí vyhlásí studenou válku, která potrvá čtyřicet let.

Masaryk také Alexandrovskému odpovídá s maximální diplomatickou opatrností. Mluví hlavně o udržení míru a účinné mezinárodní spolupráci. Je zřejmé, že Beneš ho o hodnověrnosti sovětských vůdců příliš nepřesvědčil.

Rusko, které Masaryk miloval, nikdy neztotožnil se SSSR, jehož sociální experiment neuznával, a nevěřil, že se podaří.

Poměr k USA

U Masaryka byl vždy ten nejvřelejší. Jistě v tom sehrála roli i jeho americká manželka. Ale rozhodující tento moment asi nebyl. Amerika byla Masarykovi nejdokonalejším modelem demokratického státu. Měl jej před očima, když v Americe formuloval v říjnu 1918 Washingtonskou deklaraci podle vzoru amerického Prohlášení nezávislosti. Lincolnově univerzitě v roce 1931 napsal: „Vždy jsem miloval Lincolna a učil se od něho. Je jedním z věčných světél svobody v temnotách egoismu, sentimentality a politické pověřivosti.“ (205) Dva roky předtím řekl dopisovateli *Cosmopolitan Magazine*: „Americká republika spočívá na ideji svobody, nikoli na ideji rovnosti.“ (36) Tato myšlenka se pak u něho častěji opakuje při analýzách základních principů demokracie. Někteří Masarykovi kritici mu v meziválečném období vytýkali, že kdysi sliboval vybudovat Československou republiku na idejích naší reformace, „táborské republiky“ a církve Jednoty bratrské; zatím však v praxi přejal americký model. (Nikoli jeho strukturu, například pokud jde o prezidentské pravomoci – třebaže i o to se pokoušel.)

Masaryk považoval za nutné všestranné propojení Evropy s Amerikou. Byl přesvědčen, že poměr Ameriky k Evropě nemůže být jen hospodářský a politický, nýbrž také mravní a kulturní. Nepopíral, že v Americe „kult zlatého telete je silný a rozšířený, ale v Evropě není slabší, třebaže má jiné formy; úkolem slušných lidí tam i tu je americko-evropskou civilizaci produchovnit (spiritualizace)“. (38)

K myšlence organické souvislosti Evropy a Ameriky se znovu vrací v roce 1932, když mluví o Georgeovi Washingtonovi: „Myšlení celého života o poměru Ameriky a Evropy

dozrálo v přesvědčení, že spojení Ameriky a Evropy za revoluce tak jako za světové války je důkazem, že Amerika je přirozeným pokračováním a rozšířením Evropy, že Evropa a Amerika jsou spolu svázány; vidíme vzájemné pronikání obou kontinentů ve všech oborech života: evropštění Ameriky – amerikanizace Evropy jsou dva výrazy téhož historického procesu. Neběží o politické aliance, běží o loajální součinnost.

Washington, zdá se mi, zosobňuje takový vývoj a já sám mám ve svém životě zkušenosti, jak Evropan může být amerikanizován. Učil jsem se od Ameriky, protože mám rád tuto zemi.“ (247)

Celá spolupráce Evropy s Amerikou po druhé světové válce probíhá v podstatě podle tohoto Masarykova scénáře. Na rozdíl od Společnosti národů získaly Spojené státy v Organizaci spojených národů vedoucí postavení. Američané pozvedli Evropu hospodářsky Marshallovým plánem, zaštitili ji Severoatlantickým paktem. Navozili do ní také spoustu civilizačního a pseudokulturního braku, jemuž musí Evropa tvrdě čelit. Jenže zachránili její demokratické uspořádání a ubránili ji proti sovětské totalitě, která studenou válku nakonec prohrála. Ať soudíme o NATO jakkoli, je to pro nás i dnes jediná síla, která nás může uchránit před úklady o naši samostatnost a demokratičnost. Jakkoli jsme s Německem i Ruskem hluboce spřízněni, jakkoli milujeme a uznáváme jejich kulturu (Masaryk si toho byl dobře vědom i v posledních letech svého života – *Cesta demokracie*, IV o tom vydává dostatečná svědectví), ve svých novodobých dějinách máme jak s první, tak s druhou velmocí špatné zkušenosti. Věřme, že se už nikdy opakovat nebudou. USA jako rozhodující síla v NATO nikdy vůči nám nebudou mít ani územní, ani ideologické požadavky. Masaryk je ve Spojených státech dobře znám a velmi uctíván. I šedesát let po své smrti je tu naším účinným přimlvcem. (Mimochodem: Masaryk se v *The Christian Science Monitor* 24. května 1934 přimlouvá za angličtinu jako mezinárodní dorozumivací jazyk.)

Válka nebude

Tuto tezi hlásá Masaryk se stařeckou tvrdošijností a stále větší úporností – tím větší, čím více se válka blíží. Dopisovateli *Berliner Tagblatt* v září 1929 říká: „Po předposlední válce byl čtyřicet let mír. Dnes, kdy nikdo nemá peníze, bude ještě delší doba klid. Tento čas je Evropě dán, aby se dorozuměla o menšinových problémech a o chybách rozdělení Evropy. Slušní lidé se vždycky dohodnou.“ (60)

Podobně se vyjadřuje i při dalších příležitostech: „Katastrofy patří minulosti; nyní je neočekávám a nebojím se jich. Pro katastrofální náladu nejsou příčiny, neexistují skutečné důvody.

Poměry na všech stranách jsou uspokojující, pracuji na tom, aby se vše urovnalo a aby se vše vyřídilo mírnou cestou.“ (*Národní osvobození*, 23.12.1930) (198) „Nevěřím v daném okamžiku na žádnou novou válku.“ (*Chicago Daily News*, 5.7.1932) (363) Na přímou otázku dopisovatele *Morning Post* Austina Masaryk odpovídá: „Ne, já se nové války nebojím. Žádná nebude.“ (382)

Nejdotěrněji Masaryka zpovídal K. Werzos z USA v květnu 1934. Tento pán zřejmě velmi prozíravě předvídal druhou světovou válku: „Nevidíte, pane prezidente, nebezpečí blízké války?“ – „Ne,“ odpověděl pan prezident Masaryk. „Svět nemá na válku peněz. Není peněz. Kdo říká ‘válka’, říká ‘peníze’. Říkám Vám tedy ještě jednou: není peněz. Zkušenosti z války jsou ještě živé. Možná, že mládež a lidé, kteří neviděli válečných

ukrutností, si ji představují v gloriole hrdinství, ale lidé, kteří prošli válečnými zkušenostmi, jsou proti válce, nepřejí si jí a nebudou jí chtít. Existují také mravní povinnosti. Jest pacifismus, řekl bych pacifismus rozumový, který praví: rozhodně není třeba války.“ (419)

„...nevidíte v přítomné chvíli nebezpečí pro svou vlast?“ – „Ne.“ – „Co soudíte ... o nynějším stadiu života Společnosti národů?“ – „Je to krize, ale opakuji: ani zde krize neznamená smrt.“ (421)

„Myslíte ... že svět unikne válce?“ – „Rozhodně ano.“ – „Oč opíráte ... svou víru?“ – „O dějiny pokroku. I svět, i národy mají svůj smysl v lidstvu a národech – logos. Třeba to říci. Věřím! Jsem klidný.“ (421)

Stále stejná odpověď: ne, válka nebude (možná, že by Masaryk chtěl říci „válka nesmí být!“). Stále stejné argumenty, málo přesvědčivé. „Nejsou peníze.“ Masaryk nebere v úvahu akceleraci vědecko-technického vývoje, který výrobky mnohonásobně rozmnožuje a zlevňuje, což platí i o válečné výrobě. Zbrojovky v Německu začínají pracovat naplno. Zbrojaři mají velké zisky, vyplatilo se jim, že podpořili Hitlera. Dělníci mají také radost – nezaměstnanost téměř zmizela, hospodářská krize je překonána. „Lidé dosud nezapomněli hrůzy minulé války.“ V kasárnách jsou odvodní ročníky branců, kteří se narodili ve válečných letech a z útlého dětského věku si sotva něco pamatují. Znájí válku jen z vyprávění rodičů. A vojenští velitelé – to jsou vojáci z povolání, pro něž je válka příležitostí k vrcholné seberealizaci – to už není jen „hra na vojákýky“. Hlasy válečných invalidů, vdov a sirotků nemívají velkou váhu a nebývají moc slyšet. Ani v demokraciích nerozhodují volby. A pacifisté? S těmi se Masaryk něco napolemizoval už za první války. Jsou to většinou snílkové, idealisté, donkichoti, kteří odkudsi z neznáma vyzývají vojáky, aby odhodili zbraně a odmítli střílet do „nepřítele“. I Lenin věděl, že s pacifismem by na frontách daleko nedošel. Vyzval ruské sedláky ve zbraní, aby opustili frontu (ale se zbraněmi) a táhli domů – zbraně se jim hodí proti statkářům a kulakům, jejichž půdu si rozeberou. Na to slyšeli.

Nakonec poslední argument: *nevěřím*, že bude válka. Svou víru opírám o dějiny pokroku. O logos. Válka nebude, nemůže být: Prozřetelnost to nedopustí, Bůh to nedopustí, Rozum to nedopustí. Masaryk je přece jen synem 17., 18. a 19. století. Lidstvo jde kupředu. Rozum mu osvěcuje cestu. Může snad takový mystický galimatyáš, který hlásají nacisté a fašisté, nebo pseudovědecká dialektická hatmatilka, již operují bolševici, strhnout kulturní národy, obalamutit intelektuály? (I když na ty Masaryk moc nespolehal; věděl, že vyznávají příliš mnoho různých náboženství, ideologií a -ismů, které se neustále mění, každý hlásá svou pravdu a lidé nevědí, co si s tím počít.)

Byly však i u Masaryka okamžiky, v nichž přes strašné poznání, že katastrofa přijde, doufal s Komenským, „že po přejití vichřic...“. Možná, že to bude trvat dlouho. Ale co znamená v dějinách deset, dvacet, padesát let? Chce to trpělivost.

Mnoho z Masarykových vizí budoucnosti se splnilo, i když rozum a pokrok v druhé polovině 20. století selhaly. Lidstvo je na pokraji katastrofy horší, než byla druhá světová válka, v kterou Masaryk nechtěl věřit. Ubrání se jí?

Masaryk – vychovatel národa

U Masaryka najdeme celou řadu výroků, pokynů a aforismů, které byly za první republiky využívány v občanské výchově ve školách a v osvětových zařízeních. Dokonce se z nich

skládaly a vydávaly celé knihy. Někdy nejsou nijak objevené a převratné, lidstvo o nich ví už dávno a totalitní doba je ráda přezírala a bagatelizovala jako abstraktní moralizování.

Postupně však morálka národa upadla natolik, že mnohé z nich se ukázaly být navýsost aktuální. Zejména umělci kdysi s pohrdlivou ironií komentovali Masarykův boj proti alkoholismu, tabakismu, za čistotu pohlavních vztahů, za kvalitní rodinu, otcovství a mateřství jako předpoklad zdravé společnosti, za správnou životosprávu, za hygienu udržující tělesné zdraví a duševní svěžest. Soudilo se, že jsou to možná užitečné rady pro zaostalý východ republiky, Slovensko a Podkarpatskou Rus, ale ve „vyspělé“ české společnosti působí spíše komicky.

Pro brožuru Bohuslava Markalouse (Jaromír John) *Eidetický princip u T. G. Masaryka* z roku 1934 Masaryk například napsal: „Každý člověk má povinnost, aby se udržoval plně činný, práceschopný a zdravý. To je povinnost především k sobě samému a pak k druhým. (...) Každý z nás má chránit své zdraví, udržovat je, otužovat, posilovat; turistikou, sportem, sluncem, koupelí. A když se udržuje celé tělo správně, udržují se i smysly zdravé, funguje i správné souzení a správné jednání – vidíte, to je ta pravá metoda celku – ta metoda globální.“ (407)

Masaryk sám vlastním příkladem podával vzor zdravé životosprávy. V tom byla také síla jeho politické autority. Sotva může vyzývat národ k zdravé životosprávě ministr zdravotnictví, který je vášnivý kuřák a ani se tím netají. Vůdce vlivné politické strany, známý svou sympatií k alkoholu, si nepočíná právě obratně, když výtky odmítá žoviálním míněním typu, že „pít se musí umět“.

Růžena Pelantová cituje Masarykova slova: „Výchova ku správné výživě – to máme velký kus práce před sebou. Umět správně jíst a pít je velikým a opravdu národním programem.“ (471) Tato slova, připomenutá předsedkyní Ústředí československých hospodyň, měla ve své době nepříjemný nádech bodrého maloměšťáckého osvěťářství. Ale dnes, kdy toho o zdravé výživě víme už mnohem víc, připustíme, že na ní opravdu záleží.

Masarykovy názory ve věci poměru muže a ženy byly více než rigorozní. Rozvod sice připouštěl, ale zásadu „jeden muž – jedna žena“ prosazoval tak striktně, že nepřipouštěl druhé manželství ani po ovdovění. Přitom je zajímavé, že Masaryk nespojoval lásku s plozením dětí. V dopise spisovatelce Mileně Novákové o její knize *Muž a boj* (uveřejněn v *Demokratickém středu* 2. prosince 1932) Masaryk píše: „Protestuji co nejrozhodněji, že by se v pravé lásce myslelo na dítě. Lásku si představuji jako dvě mračna proti sobě a v sobě, která se srazí a vybijí bleskem. Je to splynutí nejsilnější, nejdokonalejší. Může z něho být dítě, tak je to tak nejlépe, ale na dítě nemyslí láska, nýbrž populacionistika a zákon.“ (321) Tady je zřejmé, že lásku Masaryk pojímá zcela v duchu romantických tradic a vylučuje z ní jakékoli racionální, eugenické či hospodářské úvahy.

Staví se na stranu emancipačního úsilí žen, i když pochybuje, jsou-li všechna zaměstnání mužů vhodná i pro ženy. Dnešní militantní feminismus by mu byl zřejmě cizí. Staví se přísně proti předčasnému, neuváženému sňatkům, z nichž vznikají efemérní rodiny, plodící „nekvalitní“ potomky (v terminologii tehdejší eugeniky). Zní poněkud chladně, mluví-li se o plození dětí jako o záležitosti populacionistiky a jurisdikce. Ale to už patří do Masarykova projektu demokratismu jako světového názoru, který má prolnout celou společností. V úvaze Na záchranu dětí (*Lidové noviny*, 28.1.1934) Masaryk říká: „Rekl

bych, demokracie není jenom bratrství, fraternité, ale také otcovství a mateřství se vši obětavou láskou, předvídavou pečlivostí i vedoucí autoritou, která k tomu náleží.“ (397)

Všude se tu projevuje Masarykův individualismus, jeho výzva k odpovědnosti, promyšlenosti, racionalitě v každodenním jednání a chování. Všechny tyto pokyny nabývají na aktuálnosti ve světě předlidňujícím se, s populací často fyzicky i psychicky nedostatečně vybavenou pro život, s rapidně stoupajícím podílem lidí vyššího, důchodového věku, kteří, pokud nejsou samostatní tělesně i duševně, stávají se čím dál tím větším břemenem pro populaci v produktivním věku.

Když v den svých osmdesátých narozenin Masaryk mluví „o potřebách národa a státu“, přejde od vnitropolitických analýz i k takovýmto otázkám: „Představuji si na Letné, na severu a také na jihozápadě oblasti petřínské pás zeleně. Doufám, že všechna tato zeleň zůstane zachována, v níž ojedinele budou postaveny v příštích dobách jen nejvybranější stavby naší architektury.“ (143) A pokračuje: „Aby zmatek neukázněné komunikace nevynutil si nahodilě průlomů Starým Městem, je, myslím, nutno, aby dnešní generace, přihlížejíc k nutným potřebám života, vyřešila regulační a komunikační problém této starobylé části Prahy. Jen tehdy dorosteme do svého stylu, budeme-li mít úctu a pochopení pro odkazy naší bohaté a vysoce kulturní minulosti a budeme-li je pečlivě chránit.“ (143)

Nedotkl se tu osmdesátiletý Masaryk téměř před sedmdesáti lety momentálně velice ožehavých problémů dnešní Prahy? Opět se tu potvrzuje to, co jsme zjistili už při analýze Masarykova hodnocení mezinárodních problémů: viděl velmi daleko dopředu, dál než většina jeho vrstevníků.

A platí to i pro jeho pozdní výroky o základech, principech, problémech a vyhlídkách demokracie jako optimální formy uspořádání lidské společnosti a světového společenství lidstva. Korespondentu Edgarovi A. Mowrerovi z *Chicago Daily News* v roce 1933 (už po Hitlerově převzetí moci) říká: „Demokracie potřebuje vůdce jako vše ostatní. (...) Společnost potřebuje společnou víru a intelektuálové žádnou nemají. Lid chce jednu pravdu. Intelektuálové mu říkají dnes to a zítra ono. Neměli, jak se zdá, žádnou jedinou, nýbrž sta různých pravd. Proto jim lid dezertoval k zástupcům jednoho dogmatu, které, byť i primitivní, mělo ctnost jednoduchosti.“ (363)

Masaryk nejednou poukazoval na „zradu vzdělců“ (termín Juliána Bendy), v níž zmatení a unavení intelektuálové nejen že na hledání pravdy rezignovali, ale nakonec se chytali za šos extremistických ideologií, aby jim proklešovali cestu k moci, a dokonce se dali i do jejich služeb, pokud moc uchvátily. A přihodilo se to i vzdělcům velmi hlubokým a umělcům geniálním (M. Heidegger, K. Hamsun, T. Marinetti, R. Rolland, P. Eluard, L. Aragon, M. Gorkij, V. Majakovskij, P. Picasso, V. Nezval, E. F. Burian, S. Ejzenštejn, B. Brecht... a to pomímám legion těch, kteří si s nimi alespoň částečně či dočasně zakoketovali).

Někdy za tím byla snaha po „rychlém“, „okamžitém“ řešení. A Masaryk k tomu dodává: Demokracie „je nejvyšším ideálem politické organizace společnosti a ideálem humanity. Demokracie vyžaduje od demokratů alespoň trochu trpělivosti. (...) Když noví vládcové (Masaryk míní totalitní diktátory – pozn. F.K.) dovedou uspokojit základní lidské potřeby, pak zůstanou u moci. Když ne, zaženou je. To je velmi jednoduché.“ Mowrer namítá: „Zatím mohou však uplynout roky a desetiletí.“ – „Zcela jistě.“ – „A taková možnost Vás nechává lhostejným?“ – „Nikterak. Avšak nemýlím-li se, přijde demokracie nakonec přece, protože musí přijít. Lidé si ji budou nakonec žádat. Budou-li však nadále dávat přednost

tyranii, útisku a nesnášenlivosti, pak se mýlím.“ – „Avšak jaké vyhlídky mají ti, kteří to nemohou snést?“ – „To bývalo vždycky tak. Nebo aspoň v mnohých dobách. Vzpomeňte si na dějiny. Jak krátká byla období svobody, jak omezenou geografickou oblast zaujímal! Nakonec bude tomu však jinak. Demokracie je neodvratná.“ (364)

Masaryk zakládá své pojetí demokracie na individualismu – tedy nikoli na principu kolektivní smlouvy a delegování vlastních, smluvně omezených lidských práv na „správce společných věcí“. V tom je bližší americkému než francouzskému typu demokracie. Ale zároveň žádá od individua usilovnou práci na sobě samém – čili individuum si musí v zájmu své plnohodnotnosti osvojit co nejvíce kulturních poznatků: „V mém mozku jsou myšlenky od Platona a jiných vynikajících myslitelů různých dob. Kulturní práce je spolupráce věků. Zase důvod pro demokracii. Nevím ani, kdo vše mi dal moje vědomosti. To je důvod pro demokracii. Individuálnost znamená mít silnou osobnost ve směru mravním.“ (*Lidové noviny*, 6.9.1933) (371)

O Vánocích roku 1934 Masaryk v *Lidových novinách* (25.12.) otiskuje úvahu O jiných věcech našich. A zní tato úvaha – poslední z jeho velkých prezidentských vystoupení – jako závěť a odkaz: „Každá násilná moc je jenom překážka, která dřív nebo později bude smetena; každá reakce, každý sestup k demagogii a fanatismu není než epizoda, po níž – se zbytečnými ztrátami, za cenu krve a drahého času – se vrátí svoboda lidských duší.“ (438)

Slova „trpělivost“, „víra“, „naděje“ se v Masarykových projevech z posledních let jeho života objevují často. Je to jistě víra v „pokrok“, ale nad ní se klene víra v Boha, v jeho dílo, na němž člověk má být spolupracovníkem. Dílo Boží se odehrává v jiných časových dimenzích, než v jakých se uskutečňují díla lidská, a tím spíše díla jednotlivého člověka, jehož život, byť by byl sebedelší, je tak kraťoučký!

Zejména zde, v otázce demokracie, uvažuje Masaryk v dlouhodobé perspektivě, a třebaže se opírá více o *víru* než o *rozum*, dnešní situace Evropy mu dává za pravdu. Je-li to trend definitivní a nezvratný, je ovšem otázkou. Demokracie na celém světě je o málo dokonalejší, než byla demokracie Masarykovy doby. To můžeme denně sledovat i na naší politické scéně – dokonce i Masarykova demokracie meziválečného období je pro nás dosud nedosaženou metou. Další pokusy o záměnu demokracie (která je pro mnoho lidí, a ne zcela neoprávněně, nejlepší ze všech špatných politických systémů – jak se o ní vyslovil Churchill) jinými systémy jistě ještě přijdou: náboženské i nacionální fundamentalismy všeho druhu mají dosud ve světě velkou moc, a hlavně ovládají země, které jsou populačně na vzestupu a jejichž obyvatelé masově infiltruji do hospodářsky nejvyvinutějších zemí světa.

Bude vůbec možné společnost s vyčerpanými energetickými a potravinovými zdroji (včetně pitné vody a dýchatelného vzduchu) organizovat na demokratických principech?

Ale tady končí lidské úvahy v kosmické „černé díře“ a jediným východiskem zde zůstává Masarykova trpělivost, naděje a víra (pokud kdo je jich schopen) a nekončící sysifovská práce – právě ona Masarykova každodenní „drobná práce“.

Memoáry

Svědectví o rozpadu „socialistického společenství“

*Ukázky z memoárů Michaila Gorbačova, Vadima Medveděva
a Valerije Musatova*

Vilém Prečan

Když se redakční kruh *Soudobých dějin* v říjnu 1998 rozhodl zařadit do posledního čísla ročníku 1998 ukázky z Gorbačovových a Medveděvových memoárů, vycházel z neuspokojivého stavu českých studií posledního, závěrečného období sovětské epochy, nerozlučně spojeného se jménem Michaila Gorbačova a ohraničeného roky 1985–1991. V tomto období došlo k rozpadu vnějšího impéria SSSR a k pádu komunistických systémů v zemích střední a východní Evropy a nakonec i k rozpadu Sovětského svazu a ke zhroutilí sovětského systému v jeho vlastní kolébce. To vše bylo konstitutivní součástí dění v tehdejší české společnosti a historie československého státu. Dost důvodů věnovat této tematice pozornost; naproti tomu ale také mnoho ještě pádnějších, byť nevyslovených důvodů tomuto tématu se velkým obloukem vyhýbat. Příčiny toho, proč se u nás tato problematika málo studuje (což je *understatement*, protože se nestuduje takřka vůbec), většinou leží mimo vlastní historickou vědu. Ponechám nyní tuto otázku stranou a nebudu se jí zabývat, je to téma samo o sobě a vypovídá spíš o obecných poměrech a stavu společnosti, a až nepřímě o stavu historiografie.

Nicméně blížící se desáté výročí „roku zázraků“, roku zhroutilí komunismu ve střední východní Evropě, volá historiky do pohotovosti. Debata o předpokladech a průběhu demokratické revoluce v Československu, jež se koncem letošního roku bezpochyby dostane do popředí pozornosti širší veřejnosti, by neměla být výhradní doménou politizujících publicistů a účelových, instrumentálních výkladů, poplatných zájmům momentálních stranikopolitických zápasů. A je tu ještě jedna povinnost: zahraniční historiografie, která věnovala danému tématu mnohonásobně více badatelského úsilí, jež dalo vzniknout celé knihovně publikací, očekává odpovídající příspěvek ze strany české historiografie.

Ani jeden, ani druhý úkol nelze úspěšně zvládnout bez znalosti mezinárodního kontextu československého vývoje dané epochy. Bez toho nelze vysvětlit celý komplex předpokladů demokratické revoluce v Československu a mnohé uzlové události jejího

průběhu, ani být partnerem v současném mezinárodním odborném diskurzu o závěrečné etapě studené války.

Bude to přirozené tvrdit ještě dlouho, než bude k dispozici ucelenější základ pramenů prvního řádu. Nicméně působením řady faktorů a shodou mnoha okolností jsou historici v dosti šťastné situaci. Snad vůbec poprvé disponují v tak velké míře memoárově-dokumentární literaturou někdejší sovětské strany, paměti bývalých vysokých činitelů, svědků dění v mocenských centrech Sovětského svazu. Jejich svědectví je možné konfrontovat s výpověďmi a údaji v početných memoárových dílech západních politiků a někdejších představitelů přinejmenším tří evropských komunistických států – Polska, Německé demokratické republiky a Maďarska –, která byla publikována v uplynulých pěti letech a jejichž seznam lze snadno získat na příslušných internetových stránkách.

Podobně je k dispozici také mnoho písemných pramenů z archivů a spisoven dříve vládnoucích komunistických stran. Nikde sice nepanuje tak (takřka) ideální stav jako v Německu, kde může historik studovat už řadu let například celou dokumentaci centrály vládnoucí strany – SED – až do konce její existence v prosinci 1989. Nicméně postupně se zpřístupňují i bývalé stranické archivy polské, maďarské a také československé. Rozšiřují se možnosti studia ruských pramenů sovětského období; k těm, jež byly už k dispozici,¹ přibývají další, například v archivu Gorbačovova fondu (zkrácený název Mezinárodního fondu sociálně-hospodářských a politologických studií v Moskvě) je uložena řada záznamů o rozhovorech Michaila Gorbačova se zahraničními státníky a diplomaty.² Své plody přináší také nepovolující úsilí nestátní badatelské a informační instituce *National Security Archive* (Archiv národní bezpečnosti) ve Washingtonu. Američtí kolegové vyvolali v život výzkumný projekt Východoevropské revoluce 1989 a už pro úvodní diskusi, pro konferenci Konec studené války v Evropě: „Nové myšlení“ a nová svědectví, která se konala v Musgrove (Georgia) v květnu 1998, shromáždili cennou sbírku písemných pramenů, mezi nimi také sovětských. Americký projekt pomáhá zintenzivnit koordinovaný pramenový výzkum podnikaný v rámci přidruženého projektu polského, maďarského, česko-slovenského a ruského.

* * *

- 1 Většina dokumentů zabavených ve spisovnách a archivech někdejší Komunistické strany Sovětského svazu na základě rozhodnutí ústavního soudu Ruské federace v roce 1992 a uložených ve formě xerokopí v moskevském Středisku současné dokumentace (*Centr chranenija sovremennoj dokumentacii*) čeká na odtajnění a zpřístupnění. Nicméně část z nich (byť jen zlomek celého dokumentárního souboru), asi šest tisíc dokumentů, je už historikům k dispozici. Část z nich pochází z období 1985–1991, což je možné si ověřit také v tištěném katalogu této části sbírky, vydaném péčí Státní archivní služby Ruské federace. Srv. *Archivy Kremlja i Staroj ploščadi: Annotirovannyj spravocnik dokumentov, predstavennyj v Konstitucionnyj sud Rossijskoj federacii po „delu KPSS“*. Sest. I. I. Kudravcev; red. V. P. Kozlova. Novosibirsk, Sibirskij ikonograf 1995, 326 s. Jedním souborem kopií uvedené části dokumentace disponuje rovněž Muzeum Andreje Sacharova v Moskvě (*Muzej i obščestvennyj centr „mir, progress, prava čeloveka“ imeni Andreja Sacharova*, Moskva, Zemljanoj val 7), kde na podzim 1998 dokončovali katalogizaci souboru.
- 2 Některé z nich byly zveřejněny ve sborníku M. S. Gorbačova *Gody trudnyh rešenij: Izbrannoje. 1985–1992 gg.* Moskva 1993, 351 s.

Při uvedení tohoto příspěvku mne vedla na prvním místě myšlenka přispět k tomu, aby dokumentární díla vzpomínkového charakteru bývalých sovětských činitelů vzala na vědomí širší čtenářská obec v Česku než jen několik málo badatelů; mnohé z nich se vyskytují v pražských odborných knihovnách sotva v jediném exempláři a většinou se nerecenzují. Vybral jsem ukázky ze dvou takových knížek: z rozsáhlých memoárů Michaila Gorbačova *Život a reformy*, které vyšly zatím rusky a německy, a z knihy Vadima Medveděva *Rozpad*. Třetí ukázka je z knihy Valerije Musatova *Zvěstovatelé bouře*; tato práce s podtitulem *Politické krize ve východní Evropě 1956–1981* se jako celek vymyká z klasifikace memoárové literatury, kromě studií o maďarské, československé a polské krizi přináší řadu do té doby nepublikovaných dokumentů. Avšak pasáž o Musatovově pražské misi v listopadu 1989, kterou z ní přetiskujeme, je po výtce založena na autorově osobním svědectví. I Musatovův text náleží tedy k těmúž druhu historické literatury jako vybrané texty Gorbačovovy a Medveděvy. Tento žánr, který se běžně označuje jako politické memoáry, se vyznačuje důrazem na osobní prožitky, soustředěním na aktéry událostí, na setkání a rozhovory s nimi, uplatňováním vlastních postřehů a osobních svědectví o událostech a lidech, jež se pak promítají do vyslovovaných závěrů. Takto by tedy také měly být vnímány, jako memoárová literatura, již je vlastní větší či menší míra autostylizace.

Gorbačovovy a Medveděvy paměti se od sebe v mnohém liší (jejich obsah je stručně rekapitulován před publikovanými ukázkami), i když pojednávají o těchže událostech. Není to dáno jen osobnostmi autorů a růzností jejich minulého postavení, z něhož (i když nejen odtud) vyplynul jiný úhel pohledu. Svou roli zde bezpochyby sehrály i rozdílné autorské záměry vyplývající z odlišných nynějších společenských pozicí a ambicí obou autorů. Gorbačov – domnívám se – chce především představit svůj vklad do světové historie; věnuje méně místa než Medveděv detailům i sebekritické reflexi, do jeho pohledu by se také stěží vešly pochybnosti o sobě samém, neřkuli přiznání vlastního ztroskotání. Medveděv si zvolil téma užší, ale o to detailněji zachycuje události, jichž byl svědkem a o nichž vypovídá. Ztroskotání socialistického snu pro něj možná představuje trvajících traumatický zážitek, protože však jako vědecký pracovník Gorbačovova fondu má jiné ambice než v nedávné minulosti, přistoupil ke svému úkolu s jistou skromností a pokorou; proto, zdá se mi, je také otevřenější k sobě, a tím i ke čtenáři. (Z lidí z Gorbačovova okolí, kteří mu zůstali věrní, je ovšem zdaleka nejkritičtější Anatolij Černajev, o jehož dvou knihách se zmiňuji níže.)

Ať tak či onak, historická literatura, z níž tu předkládáme ukázky, je cenným pramenem v mnoha směrech a o mnoha rozměrech. Často je zatím jediným zdrojem informací, jak se to či ono událo či jak to nebo ono fungovalo, jediným výkladem, který je k dispozici. Pokud jde o události, které jsou eminentním předmětem zkoumání české historiografie a pro jejichž pravdivější či celistvější výklad mají čeští historici víc předpokladů než kdokoli jiný, bude ovšem přijímána v ostatním světě více či méně nekriticky, dokud k věci neřeknou své mínění právě čeští historici.

Nejde tedy v žádném případě o to podstrčit čtenáři kukaččí vejce; spíše bychom chtěli připomenout, že máme v něčem zpoždění. A především dát podnět ke kritické práci, provokovat ke kritickému vyrovnání s tím, co píšou a publikují jinde a co se čte na celém světě, upozornit na nezbytnost rozšíření tematického a pramenného spektra našeho domácího bádání.

Tento příspěvek se připravoval do tisku ještě před tím, než vyšel – v pozdním podzimu roku 1998 – obsáhlý výklad dějin krize a rozpadu sovětského impéria od Karla Durmana (*Útěk od praporů: Kreml a krize impéria 1964–1991*. Praha, Karolinum 1998, 531 s.), o němž referuje recenze v příslušné rubrice tohoto čísla. Nebyť Durmanovy knihy bylo by asi nezbytné uvést přetiskované ukázky memoárů obsáhlejším historickým úvodem. Nyní stačí odkázat; nečiníme tak jednotlivě, ale globálně, upozorněním na sedmou, osmou a devátou kapitolu Durmanova díla (s. 297–438), kde čtenář najde údaje umožňující komparativní pohled na československé záležitosti, o nichž pojednávají zde zveřejňované vzpomínkové texty, nebo detaily, jimiž jsme nechtěli přetížít poznámkový aparát.

* * *

Jména překladatelů jsou uvedena u jednotlivých textů, nicméně nesou odpovědnost za konečnou redakci překladů. Slovo *perestrojka* se důsledně překládá jako „přestavba“ (podle kontextu někdy jako „politika přestavby“). Pro *obnovlenije socializma* byl zvolen v souladu s dobovou terminologií překlad „obnova socialismu“, třebaže to byl pojem obsahově neadekvátní. Nabízející se překlad „obroda socialismu“ není vhodný, protože sám Gorbačov použil pojem *vozroždenije socializma* pouze historicky, v souvislosti s československým „obrodným hnutím“ roku 1968. Obtížně přeložitelný ruský výraz pro opak utajení – *glasnost'* –, který byl zvolen k označení jednoho ze sloupů ideologického konceptu gorbačovovské modernizace sovětského systému a znamenal svérázné pojetí svobody slova, zaváděné s cílem otevřít stavidla kritiky, se nepřekládá a ponechává se ve tvaru *glasnost*. Zejména Gorbačovem často užívaná zkratka *CK* se v překladu rozepisuje na „ústřední výbor“; podobně se rozepisují i jiné, zejména pro češtinu nezvyklé zkratky, jako například *gensesk* (*general'nyj sekretar'*, generální tajemník).

Výběr ukávek a poznámkový aparát jsou mým dílem. Děkuji pracovníkům Státního ústředního archivu za zpřístupnění dokumentů z bývalého Archivu Ústředního výboru KŠČ a kolegovi Františku Koudelkovi za velkou pomoc při zpracování tohoto materiálu. Texty se publikují se souhlasem autorů.

I

GORBAČOV, Michail: *Žižň i reformy*: V dvouh knihach. I–II. Moskva, Novosti 1995, 597+653 s., formát B5.

První svazek (první kniha) obsahuje první dvě části díla, rozvržené do osmnácti kapitol. V první části (Kdo jsem a odkud, kapitoly 1–8) se autor zabývá svým životem a stranickou kariérou do zvolení generálním tajemníkem, v druhé části (V Kremlu, kapitoly 9–18) se věnuje svému politickému působení a roli ve vývoji Sovětského svazu a KSSS až do poloviny roku 1991.

Obsahem druhého svazku (druhé knihy) jsou části III, IV a V. Třetí část (Nové myšlení a zahraniční politika, kapitoly 19–29) se týká problematiky sovětsko-amerických vztahů, jaderného odzbrojení, politiky vůči západní Evropě (včetně sjednocení Německa), Blízkému východu a Japonsku, a to až do poloviny roku 1991. Čtvrtá část (Přestavba a socialistické země, kapitoly 30–41, s. 309–490) je věnována celému „světovému socialistickému systému“ od východního Berlína až po Peking, Ulánbátar a Hanoj. Pátou částí (Hrozný rok 1991, kapitoly 42–45) končí děj paměti, a to událostmi 25. prosince 1991, kdy Michail Gorbačov předal plné moci prezidenta SSSR. Každá ze 45 kapitol je rozčleněna na nečíslované podkapitoly, opatřené titulky.

Pro pochopení kontextu dvou kapitol a jedné podkapitoly, jejichž překlad se tu zveřejňuje, slouží reprodukce obsahu čtvrté části díla nazvané Přestavba a socialistické země (názvy publikovaných částí jsou zvýrazněny kurzivou): 30. *Počátek obratu* (s. 311–320); 31. János Kádár: osud maďarských reformů; 32. Wojciech Jaruzelski – spojenec a stejně smýšlející; 33. *Československo: syndrom roku '68* (s. 352–364); 34. Todor Živkov a druzí: krize důvěry v socialistickém společenství; 35. Jugoslávie: odplata za zpoždění reformů?; 36. Nicolae Ceaușescu: pád samovládců; 37. Honecker: zřeknutí se přestavby; 38. Dialogy s Fidelem Castrem; 39. Moskva a Peking „uzavírají minulost, otevírají budoucnost“; 40. Vietnam odchází z válečné stezky. Laos a Kambodža. Náš přítel Mongolsko. KILDR; 41. Ještě jednou „změnit celý náš pohled na socialismus“. (Názvy nečíslovaných podkapitol 41. kapitoly: „Třetí rozměr“ přestavby a nového myšlení; *O příčinách rozpadu socialistického společenství* (s. 474–476); Socialismus a nová civilizace; Formule přestavby pro MKD [touto zkratkou je myšleno mezinárodní komunistické hnutí, komunistické strany mimo státy „světové socialistické soustavy“]; Skoncovat s rozkolem levicových sil; A opět na cestě hledání.)

V textu se hojně cituje ze záznamů rozhovorů se zahraničními státníky a diplomaty, nikoli však ze zpráv, které Gorbačovovi předkládali jeho poradci či další osoby z jeho aparátu.³ Ve 43. kapitole (Srpen. Puč) je podkapitola Z deníku Raisy Maximovny, což jsou výňatky z deníkových záznamů Gorbačovovy manželky pořizované 18.–21. srpna 1991. Otištěné ukázky (deset, třináct a tři strany) představují o něco málo víc než dvě procenta textu celého díla.

Kapitola 30 – Počátek obratu

Konec „Brežněvovy doktríny“

Když mě na plénu ústředního výboru zvolili generálním tajemníkem, rozhodl jsem, že se ihned sejdu s vedoucími činiteli členských států Varšavské smlouvy.⁴ Spojil jsem se telefonicky s každým z nich, představil jsem se v nové funkci a navrhl jsem jim schůzku po jejich příjezdu do Moskvy. Konala se v Kremlu po Černěnkově pohřbu. Účastnili se jí Tichonov, Gromyko a Rusakov.⁵

3 V tomto ohledu je na dokumenty tohoto druhu bohatá kniha Georgije Šachnazarova *Cena svobody: Reformacija Gorbačeva glazami jего pomoščnika*. Moskva, Rossika Zevs 1993, 623 s. Dobrou třetinu knihy (351–570) zaujímají Šachnazarovy *zapiski* adresované Michailu Sergejeviči, doslovné texty Šachnazarovových zpráv, návrhů, stanovisek, jak je předkládal Gorbačovovi v údobí od 26. března 1988 do 30. října 1991, a to i se spisovými poznámkami. Podobně, snad ještě více dokumentární je nedávno vyšlý soubor deníkových zápisů Gorbačovova poradce Anatolije Čerňajeva (*1991 god: Dnevnik pomoščnika prezidenta SSSR*. Moskva, Terra – Republika 1997, 334 s.; první část knihy, s. 11–64, obsahuje záznamy z let 1988–1990), který navazuje na bohatě dokumentovanou knihu téhož autora, vydanou o čtyři roky dříve (*Šest' let s Gorbačevym: Po dnevnikovym zapisam*. Moskva, Progress – Kul'tura 1993, 522 s.).

4 Autor paměti na tomto místě napsal poznámku pod čarou: „U nás se obvykle užívala zkratka OVD, tj. Organizacija Varšavskogo Dogovora (Organizace Varšavské smlouvy). Budu ji nadále v textu používat pro její stručnost.“ Podle českého úzu uvádí se v překladu termín Varšavská smlouva, i když jde o strukturu vztahů této vojensko-politické aliance.

5 Konstantin Černěnkovo zemřel 10. března; Gorbačovova kandidatura byla projednána na schůzi politbyra 11. března a téhož dne byl pak zvolen generálním tajemníkem na mimořádném zasedání Ústředního výboru KSSS. – Nikolaj Tichonov byl od roku 1980 předsedou rady ministrů SSSR, Andrej Gromyko ministrem zahraničí SSSR (v červenci 1985 se stal předsedou Nejvyššího sovětu SSSR) a Konstantin Rusakov tajemníkem ÚV KSSS a vedoucím oddělení pro styky s komunistickými a dělníckými stranami socialistických zemí.

Nemohu říci, že toto setkání bylo pro mne snadné. Znal jsem se v té době osobně se všemi vedoucími činiteli socialistických států, s některými, například se Živkovem, Kádárem a Ceaușeskem, jsem se setkal několikrát. Ale to bylo v určité situaci – a dnes byla situace naprosto jiná. Bylo třeba bez prodlení navázat blízké spojení s lidmi, kteří většinou stáli v čele vládnoucích stran už celá desetiletí a byli zvyklí jednat ve vztazích se sovětským vedením podle platných stereotypů. To byla jedna stránka věci, a snad ani ne ta hlavní. V tu dobu už bylo jasné, že vztahy s těmito státy musí být určitým způsobem inovovány. „Vzorec“, s nímž jsem šel na schůzku, obsahoval dva hlavní prvky: kontinuita a nezbytnost změn.

Z pochopitelných důvodů bylo setkání poměrně krátké, ale mělo dalekosáhlé důsledky. Když jsem je zahajoval, řekl jsem, že jsem pro rovnoprávné vztahy, respektování suverenity a nezávislosti každé země, pro vzájemně výhodnou spolupráci ve všech oblastech. Uznání těchto zásad znamená současně plnou zodpovědnost každé strany za situaci ve vlastní zemi. Partneri souhlasili. Ale nebrali to, jak se mi zdálo, tak docela vážně. Není divu, vždyť i dřív se často prohlašovalo cosi podobného, ale všechno zůstávalo při starém. Tak si patrně pomysleli i tentokrát: to se teprve uvidí. Ve skutečnosti však naše prohlášení na této schůzce znamenalo obrat k novým vztahům, odmítnutí takzvané Brežněvovy doktríny, která nebyla nikdy vyhlášena oficiálně, ale fakticky určovala přístup SSSR ke společeným státům.⁶

V čele kubánské delegace přijel na pohřeb Raul Castro, kterého jsem také znal už dříve. Zdržel se v Moskvě několik dnů a vedli jsme spolu obsažný rozhovor. V té době se nahromadila v sovětsko-kubánských vztazích celá řada problémů. Ale v této fázi jsem pokládal za nezbytné potvrdit souhlas se vzájemnou spoluprací. Myslím, že právě toto chtěli Kubánci od nás slyšet. O nějakém zásadním přezkoumání našich vztahů se nemluvalo, i když se různé úvahy na toto téma už objevovaly.

Dne 14. března 1985 se konala schůzka s vedoucím čínské delegace Li Pchengem, místopředsedou Státní rady Čínské lidové republiky. Li Pcheng vystudoval moskevský energetický institut a mluvil rusky. Už sama skutečnost, že vedení Čínské republiky vyslalo v čele delegace do Moskvy právě jeho, byla dobrým znamením. Rozhovor s ním jsem vedl v přátelském duchu a vyjádřil jsem přesvědčení, že úplná normalizace našich vztahů je nezbytná a vzájemně výhodná. Li Pcheng se vyjádřil v tom smyslu, že Čína je ochotna tyto vztahy postupně normalizovat na základě skutečné rovnoprávnosti, že se však nechce dostat vůči Sovětskému svazu do podřízeného postavení mladšího bratra. S tím jsem nejen souhlasil, ale značně jsem tento názor posílil; podtrhl jsem, že naše vztahy prostě nemohou být normalizovány a vyvíjet se jinak než na základě rovnopráv-

6 Ve spisech bývalého Archivu Ústředního výboru KSČ se zachovala informace o setkání s M. Gorbačova s vedoucími stranických a státních delegací v Moskvě 13. března 1985, kterou předložil 19.3.1985 tehdejší generální tajemník Gustáv Husák k projednání předsednictvu ÚV KSČ. (*Státní ústřední archiv, Praha [dále SÚA], A ÚV KSČ, předsednictvo, 8373.*) Z šestistránkového referátu o schůzce v Moskvě polovinu zabírá souhrn Gorbačovova úvodního výkladu, stručně je charakterizován obsah vystoupení Jánose Kádára, Ericha Honeckera, Wojciecha Jaruzelského, Todora Živkova, Nicolae Ceaușeska, Gustáva Husáka a závěrečného projevu Gorbačova. O původci informace nejsou v dokumentu žádné údaje. V textu není nic, co by byl jen připomínalo naznačenou novou „linii“ ve vztazích. Nelze ovšem už ověřit, jak Husák ústně informoval členy předsednictva a co se eventuálně dohodli do písemné informace nezahrnout.

nosti, vzájemné úcty a respektování národních zájmů. Stručně řečeno – na této schůzce vedení obou států vyjádřilo a zároveň se souhlasem přijalo závazné signály.

Co je na tom zvláštního, řekne si patrně čtenář, podobné úmysly byly nejednou vyhlášovány i v minulosti, za Chruščova, Brežněva i v následujících letech. To je zajisté pravda. Avšak od březnových dnů roku 1985 jsme se snažili dodržovat tyto zásady i ve skutečnosti, i když to nebylo snadné. Bylo nutno překonávat silný odpor proti jakýmkoli změnám v dosavadním systému řízení „socialistického společenství“, které se od stalinových dob téměř nezměnilo. Ještě tak formální stránka a dekorum se staly zdvořilejšími, ale podstata a metody zůstávaly – až na vzácné výjimky – stejné. Ztuha a neochotně se podrobovaly přestavbě stranické a státní orgány, které zodpovídaly za tuto oblast mezinárodní činnosti. A pak samozřejmě kádry, které přivykly určitému stylu a nechtělo se jim zbavovat se své domyšlivosti a nadutosti v oficiálních i čistě lidských, všedních kontaktech se spojení.

Ještě dlouho přežíval paternalistický přístup. I v samotných socialistických zemích zapustily hluboké kořeny tradice závislosti a poslušného následování vůdce, snaha dát si schválit „starším bratrem“ téměř každý více či méně závazný krok, jen aby to v Kremlu nevyvolalo nelibost. Stupeň této „poslušnosti“ byl samozřejmě u různých států různý, byl určován závislostí na ekonomických vztazích se Sovětským svazem, pevností režimu, mezinárodním postavením, historickým vývojem a v neposlední řadě – osobností prvního muže. V době, kdy jsem – obrazně řečeno – převzal otěže vedení, nebylo už „socialistické společenství“ ani zdaleka tak jednoduše jako v prvních poválečných obdobích a mělo už své „kacíře“ a „buřiče“, jako byl například Ceaușescu. Ale v otázkách strategie se disciplína dodržovala a první slovo bylo vždy udělováno uznávané avantgardě – socialistické supervelmoci.

Nový kurz ve vzájemných vztazích socialistických států nebyl zformován ihned. Vytvářel se postupně jakožto součást nového politického myšlení a v jeho celkovém kontextu.

Tak se stalo, že jsem se už za měsíc setkal s vedoucími činiteli členských zemí Varšavské smlouvy v Polsku, a to v souvislosti s prodloužením smlouvy na dalších dvacet let. Neobešlo se to bez diskusí, souhlasu jsme ale dosáhli. Určitý vliv na to mělo i mé prohlášení v úzkém kruhu: nikoho nenuťme, ať se každá země rozhodne, co má dělat.⁷

Pro mne byla tato schůzka důležitá i z jiného důvodu: krátce předtím – 25. dubna – se konalo plénum našeho ústředního výboru. Bylo tedy přirozené, že jsme si chtěli ověřit vztah našich kolegů k závěrům zasedání. Vycítil jsem naprosto pozitivní reakci na myšlenky, které z Moskvy zazněly. V každém případě se u spoluúčastníků schůzky nevyškly žádné nejasné otázky či znepokojení.

Pokud se týká problémů zahraniční politiky, ubezpečili jsme spojence, že se sovětská diplomacie zaměřila na širokou mírovou ofenzivu, a to s naprostou vážností, ve smyslu nikoli propagandistickém, nýbrž praktickém. Bylo zapotřebí koordinovat úsilí, které by vedlo k průlomu tendence zvyšovat konfrontaci; na pravidelné poradě Politického poradního výboru Varšavské smlouvy (PPV) v Sofii (v říjnu 1985) jsme si v předvečer sovětsko-americké schůzky v Ženevě „srovnali hodinky“. Byl to – po mnoha letech – snad první

7 Srv. Zprávu o setkání nejvyšších stranických a státních představitelů členských států Varšavské smlouvy konaném 26. dubna 1985 ve Varšavě; SÚA, Praha, A ÚV KSČ – předsednictvo, 8696 (12.5.1985). Materiál o mnoha desítkách stran obsahuje texty všech přednesených projevů.

případ, kdy sovětské vedení nepostavilo spojení před hotovou věc a nevyžádalo si pro své iniciativy formální schválení, ale pokládalo za nutné posoudit je společně, dřív nežli se „pustí do oběhu“. Tato okolnost byla právem oceněna a náš pokus dohodnout se s USA o tom, že skončíme vyčerpávající závody ve zbrojení a přijmeme reálná odzbrojovací opatření, byl s nadšením podpořen všemi účastníky sofijské schůzky.⁸

Ve snaze navázat důvěrný kontakt s partnery jsem navrhl, abychom nad rámec porady PPV uspořádali neformální pracovní setkání. Kolem kulatého stolu se nás sešlo sedm, u zvláštních stolků pak vždy jeden pomocník. Pro sovětskou delegaci byla schválena výjimka – kromě mého pomocníka Šarapova se zúčastnil i Medveděv, kterého jsem mínil jmenovat vedoucím oddělení.

Na všeobecnou žádost byla schůzka zahájena mým projevem. Pověděl jsem kolegům otevřeně o našich problémech, vysvětlil jsem, proč my v Sovětském svazu nezbytně potřebujeme obnovu, co máme na mysli pod pojmem urychlení sociálně-ekonomického rozvoje.

Pamatuji si obsažný a emocionální projev Jaruzelského, jehož znění svědčilo o tom, že je nakloněn změnám. Stěžoval si na přemíru ideologizace, která brzdí reformy a brání dostat se ze situace „obklíčené pevnosti“. I ostatní vyjádřili souhlas s našimi tehdejšími inovacemi. Jednání bylo zcela volné, mluvili jsme o tom, co koho trápí. Na čem se shodli všichni, to byla kritika Rady vzájemné hospodářské pomoci. Vytýkali jí byrokratičnost a nedostatečnou efektivitu a zdůrazňovali nezbytnost důkladně inovovat mechanismus spolupráce. Stěžovali si na to, že v ekonomické oblasti, zvláště v tom, co se týká technického pokroku, nových technologií a integrace, socialistické státy zřetelně zaostávají za Západem. Závěrem jsme se dohodli, že věnujeme zvláštní setkání nejvyšších představitelů problémům přestavby ekonomických vztahů a spolupráce zemí RVHP.⁹

Sofijská schůzka mi pomohla hlouběji proniknout do problémů socialistické spolupráce, které byly jednou z velice důležitých kompetencí a zároveň starostí generálního tajemníka – lépe poznávat své partnery. Neměl jsem však ještě úplný obraz o situaci, jak se v této oblasti utvořila, tím méně pak promyšlený systém opatření, která bychom mohli svým spojencům nabídnout. V referátu na 27. sjezdu KSSS byl dosti tradičně, snad jen s některými „novinkami“, předložen náš celkový přístup ke vzájemným vztahům. Avšak ihned po sjezdu byla za mé přímé účasti rozvinuta práce na hodnocení situace a na přípravě konkrétních návrhů. Tehdy byl do čela oddělení ústředního výboru místo Rusakova, který odešel do důchodu, postaven Medveděv. Jeho prvním náměstkem se místo O. B. Rachmanina, známého svými konzervativními názory, stal Šachnazarov.¹⁰

8 Srv. zprávu o sofijském zasedání PPV konaném 22. a 23. října 1985; SÚA, Praha, A ÚV KSČ – předsednictvo, 9729 (29.10.1985). Materiál má rozsah okolo 40 stran.

9 Srv. Informaci o pracovním setkání generálních a prvních tajemníků bratrských stran socialistických zemí v Sofii dne 23. října 1985. *Tamtéž*, A ÚV KSČ – předsednictvo, 9725. – Setkání věnuje pozornost ve svých pamětech Vadim Medveděv. Uvádí, že se nevedl protokol a nepoživoval zápis, a podle paměti a s použitím připravených předběžných podkladů reprodukuje delší pasáže z Gorbačovova projevu, jež se obsahově shodují s místy ve zprávě o Gorbačovově projevu ve výše zmíněné Informaci. (*Raspad*, s. 14 nn.)

10 27. sjezd KSSS se konal v březnu 1986. Vadim Medveděv, do té doby člen ústřední kontrolní komise a pracovník oddělení vědy, byl zvolen členem ÚV KSSS a na zasedání ústředního výboru v závěru sjezdu jeho tajemníkem. Ihned po sjezdu převzal vedení oddělení pro spojení s komunistickými

Podkladů, mimo jiné statistických údajů, nejrůznějších záznamů předkládaných radou ministrů, našim zastoupením v RVHP, zastupitelskými úřady, ministerstvem zahraničí, vědeckými ústavy atd., bylo takřkajíc až nad hlavu. Nebylo snadné vyznat se v té záplavě a soustředit tyto zcela věcné návrhy do jednoho celku. Po důkladné práci vznikla má zpráva pro politbyro ústředního výboru O některých otázkách spolupráce se socialistickými zeměmi. Tuto formu jsem ne zvolil náhodou. Umožňovala mi od samého počátku dodat našim novým hodnocením a iniciativám statut oficiálního politického kurzu, stvrzeného rozhodnutím kolektivního vedení.¹¹

Zpráva byla zakončena závěrem, že v celém systému spolupráce se spojenci je nezbytný skutečný zlom. Když si nyní zprávu znovu pročítám, vidím zřetelně vliv tradičních názorů a stereotypů. Jinak tomu ani nemohlo být, poněvadž jsme sotva vstoupili na cestu přehodnocování všeho, co se po celá desetiletí vtoukalo do našeho vědomí a získalo charakter víry. Na zasedání politického byra se konala diskuse o mé zprávě (v květnu 1986), souhlas s ní byl neformální, neskláněl se před autoritou generálního tajemníka, byl nadšený. Výjimky byly nečetné a všichni ve vedení viděli velké mezery v systému spolupráce se socialistickými státy, zvláště v oblasti národního hospodářství. A první praktický krok znamenala reforma mechanismu zahraničních ekonomických vztahů, která byla zahájena v srpnu 1986.

V listopadu téhož roku se v Moskvě konal „socialistický summit“ o problémech hospodářské spolupráce, na níž jsme se dohodli v Sofii. Diskuse byla principiální. Hledali jsme hlavní příčiny celkového ekonomického zaostávání a už tehdy jsme se neomezovali na faktory povrchního rázu, ale prokopávali jsme se takřkajíc do hloubky. Poukazovalo se především na nedokonalost samotného ekonomického modelu, který panoval v zemích socialistického společenství. Hovořilo se o nedostatcích ekonomické politiky, která nezaručuje optimální poměr mezi efektivitou a sociální spravedlností, mezi sociálními programy a pracovními stimulacemi. Atmosféra „volné“ diskuse mohla vzniknout díky tomu, že projednávání všech těchto otázek bylo zbaveno ideologických tabu.

Stále zřejmější byla i ubohost abstraktních úvah o výhodách plánovité ekonomiky, o tom, že socialismus jaksi apriorně zajišťuje harmonický rozvoj výrobních sil a garantuje shodu zájmů. Vědci a odborníci, kteří se dříve odvažovali o těchto postulátech pochybovat, bývali označováni za antisovětské. V ostatních socialistických zemích jim dávali různé nálepky, vyhazovali je z vědeckých ústavů, vylučovali ze strany, někteří byli nuceni emigrovat. Ale nyní se hráze prolomily, byla zahájena seriózní diskuse, a to nikoli v posluchárnách Ústavu ekonomiky socialistických zemí a ani na zasedáních RVHP, ale na schůzi nejvyšších ochránců ortodoxie.

---

a dělnickými stranami socialistických zemí, které existovalo vedle mezinárodního oddělení, v jehož čele stanul Anatolij Dobrynin. Medveděvovo oddělení projednalo už na začátku dubna 1986 opatření vyplývající z usnesení sjezdu; Medveděv cituje ve svých pamětech několik obsáhlých odstavců ze svého tehdejšího referátu, v němž zdůraznil, že „vývoj socialistických zemí a jejich vzájemné vztahy“ jsou v období přelomu a že to vyžaduje „závažnou přestavbu obsahu a forem práce“ oddělení. (*Raspad*, s. 21 n.) Viz dále přílohu 1 s překladem pasáže z jedné z úvodních kapitol Medveděvových pamětí. – Vadim Medveděv se o dva a půl roku později, v září 1988, stal členem politbyra a vedoucím ideologické komise.

11 Srv. přílohu 1.

Hlavní myšlenka mého příspěvku spočívala v tom, že dřívější formy spolupráce se přežily. Obvyklý model ekonomických vztahů, kdy naši spojenci odebírali převážně sovětské suroviny a my jejich hotové výrobky, už nefunguje a stává se nevýhodou pro obě strany. Kromě toho obrat zboží mezi zeměmi RVHP v posledních letech roste pomaleji než vnitřní produkce, zatímco v západní Evropě je situace zcela opačná. Ale co je nejdůležitější, v rámci společenství se nerozvíjí vnitřní výrobní kooperace, zatímco vládami schválený Komplexní program integrace zemí RVHP naráží na nejrůznější překážky, mezi něž patří i otevřeně prozápadní orientace řídicích článků.

Účastníci porady přijali v podstatě pozitivně námi navrženou myšlenku „trojstupňového“ mechanismu regulace ekonomických vztahů. Na nejvyšší úrovni, tj. v mezistátních vztazích, bylo navrženo ponechat zásadní problémy strategické orientace ekonomické vzájemnosti, zejména v oblasti financí a vědeckotechnické spolupráce. Konkrétní úkoly vzájemné součinnosti se měly soustřeďovat na úrovni odvětvové (ministerstva, resorty, multilaterální komise atd.). Na nejnižší, základní úrovni by pak zůstaly přímé vztahy podniků a sdružení. Poskytovat přímým výrobcům maximální volnost při volbě partnerů a forem spolupráce – v tom byla „hrozinka“ předpokládaného „trojstupňového modelu“. V hrubých rysech řečeno – ve třetím poschodí by se psaly zákony, ve druhém by se sestavovaly programy a přijímala se „rámcová řešení“ a v prvním by se domlouvalo a pracovalo.

Jak už jsem se zmínil, byla u nás v srpnu přijata rozhodnutí o zásadní přestavbě zahraničního obchodu Sovětského svazu. Státní monopol zahraničního obchodu byl podstatně omezen, několika desítkám největších podniků bylo poskytnuto právo samostatně vstoupit na světový trh. A všem bez výjimky bylo dovoleno navázat vztahy s partnery v socialistických zemích. Nejobtížnější otázku, týkající se tvorby cen pro kooperační dodávky, jsme navrhli ponechat k řešení spolupracujícím podnikům, přičemž měly být dodrženy společné parametry.

Chápali jsme, že Mongolsko, Vietnam a Kuba se nebudou moci v nejbližší době připojit k novým formám spolupráce, a tak jsme navrhli vypracovat zvláštní program zlepšování hospodářských vztahů s těmito státy.

S jistými výhradami se lze domnívat, že námi navržená opatření znamenala výzvu, aby se ekonomické vztahy v socialistickém společenství převedly na tržní koleje. Zde se však známá jednomyslnost neprojevila. Poradci a předsedové vlád horečně přepočítávali, co z toho může vzejít, jaké tu jsou výhody nebo naopak ztráty. V projevech vedoucích činitelů se vedle souhlasných objevovaly i kritické hlasy. Zatímco Kádár a Jaruzelski mé návrhy plně podporovali, Husák a Živkov měli určité výhrady. Honecker a Ceaușescu, kteří se vyjádřili pro zlepšení spolupráce na mezinárodní úrovni, měli velice zdrženlivý a v podstatě negativní vztah k myšlence rozšíření podnikových práv.

V oněch listopadových dnech jsme si dosti otevřeně vyměňovali názory i na problematiku sociální. Ústředním bodem diskusí bylo věčné téma vztahu mezi sociální spravedlností a ekonomickou efektivitou. O tu se velice silně zasazovali Kádár a Jaruzelski. Jejich hlavní myšlenka byla tato: všichni jsme pro rovnost, ale „zašli jsme příliš daleko“ – až k rovnostářství, k nivelizaci, a tudíž i k potlačení osobních zájmů lidí. To se odrazilo v ekonomice, ve všech společenských procesech. Husák byl málomluvný, ale jako vždy se ukázalo, že rozumí perspektivám. Svým obvyklým způsobem, s určitou strojeností teoretizoval Živkov. Ceaușescu a Honecker uznávali důležitost posuzovaných otázek,

příčemž dodávali, že oni už je s úspěchem vyřešili. Jako doklad uváděli dlouhou řadu úspěchů, zčásti skutečných, ale v mnoha oblastech, jak se ukázalo později, pouze domnělých.¹²

Pracovní setkání v Moskvě bylo vážným pokusem najít společné cesty, jak překonat ekonomické a sociální potíže narůstající ve všech zemích RVHP. Hrozily, že přerostou v krizi s nepředvídatelnou silou a důsledky; její hloubku si tehdy v plné míře neuvědomoval nikdo. Uvažovali jsme sice velmi důkladně, nevyhýbali jsme se choulostivým a „nepřijemným“ problémům, ale ve mně přesto zůstal pocit určitého teoretického odcizení životní realitě. Nevěřil jsem příliš, že naše debaty dají podnět k neodkladnému jednání. Možná, že to zavinil vysoký věk mých partnerů. O sešlost stářím tehdy ještě nešlo, ale jakási únava vedoucích funkcionářů, kteří překročili sedmdesátku nebo se k ní blížili a kteří nadto stáli „u kormidla“ dvacet, třicet let, už byla citelná.

V dalších letech byla atmosféra ve vztazích mezi vedoucími činiteli socialistických zemí, jakož i celá situace ve společenství, stále více určována reakcí na sovětskou přestavbu. Podle informací, které jsem dostával, i na podkladě četných setkání a besed mohu říci, že už naše první reformní kroky vzbuzovaly ve spojeneckých státech obrovský zájem, zvláště mezi inteligencí a studentstvem, ale i v ostatních vrstvách obyvatelstva. Odrážely se tu mnohé pohnutky a naděje – na obrodu ustrnulých forem života, na demokracii, svobodu a patrně především na dlouho očekávanou možnost samostatně rozhodovat o osudech vlastních zemí.

Jiná byla reakce většiny vedoucích představitelů. Ti byli po mnoho desetiletí spjati s autoritářskými režimy, opírajícími se o podporu zvenčí, a zachutnala jim i nekontrolovatelná moc; nebrali zpočátku naše záměry vážně, jejich vztah k nim se rovnal zdvořilé zvědavosti, nebo dokonce shovívavé ironii. „Není to poprvé, kdy nový sovětský náčelník začíná kritikou svých předchůdců, ale pak se všechno zase vrátí do starých kolejí.“ Když se však přesvědčili, že sovětská reforma je míněna „vážně a nadlouho“, začali se od ní distancovat, zvláště v oblasti demokratizace a *glasnosti*.

Byla to skutečně nelehká situace. Vždyť až do nynějška se politický kurz i oficiální propaganda „bratrských stran“ budovaly na poučce o vedoucí úloze KSSS a SSSR při výstavbě komunismu. Jít cestou reforem zahájených v Sovětském svazu znamenalo konec systému, jehož ztělesněním tyto kruhy byly. Už se nedalo spoléhat na sovětské tanky, které by jejich moc ochránily. Zůstávali sami před tvář svého lidu, museli dokazovat své právo setrvat u kormidla vlády, nebo odejít. Byla to jistě bolestná volba a ne všichni a ne ihned pochopili, že nastává konec poválečné epochy. Někteří dokázali přijmout výzvu doby důstojně, jiní ji nepřijali, propadli a zmizeli z politické arény.

Mohu myslím s velkou mírou pravděpodobnosti uvést, kdy se u některých vůdců socialistických zemí projevil odpor vůči sovětské přestavbě. Byl to leden 1987, plenární zasedání ÚV KSSS o otázkách demokratizace a kádrové politiky strany. Právě k té době

---

12 Také materiály z moskevské schůzky „na nejvyšší úrovni“ jsou k dispozici v českém znění. Tentokrát jsou to doslovné překlady všech projevů, pořízené pro jednání předsednictva ÚV KSČ a doplněné patnáctistránkovým elaborátem s „hlavními myšlenkami“ z projevů G. Husáka. Z příloženého překladu dopisu M. Gorbačova ze 17.11.1986 vyplývá, že Husákovi byly „v souladu s ujednáním“ zaslány „důvěrnou cestou“ texty všech projevů a vystoupení Gorbačova přednesených během dvoudenního zasedání 11. a 12. listopadu 1986. (SÚA, Praha, A ÚV KSČ – předsednictvo, 1514.)

se vztahují Honeckerova prohlášení, že pro NDR se cesta přestavby nehodí. Na jeho příkaz – případ zcela bezprecedentní! – se zakazuje publikace materiálů z pléna v tisku NDR; jsou zařazeny mezi disidentskou literaturu a prodávají se za pohádkovou cenu na černém trhu. Ideolog Kurt Hager k vůdcovým slovům dodává: „Jestliže se soused rozhodl přelepit tapety, neznamená to, že já musím udělat totéž.“¹³

Naprosté odmítnutí usnesení pléna se projevilo v Rumunsku. Veřejnosti se nedostalo žádných informací. Ceaușescu otevřeně oznámil sovětskému velvyslanci, že nemůže souhlasit s výroky na plénu a že KSSS vstupuje na nebezpečnou cestu.

Politbyro Bulharské komunistické strany třikrát diskutuje o výsledcích lednového pléna KSSS. Pod tlakem celé řady jeho členů se hodnocení navržené Živkovem zmírňuje, ale i zde se nadále konstatuje, že základní principy přestavby jsou nepřijatelné pro Bulharsko, které „má vlastní dubnové plenární zasedání“ (narážka na duben 1956, kdy Živkov přišel k moci). Je pravda, že za několik měsíců bulharský vůdce zásadně změnil svůj postoj, začne „přeorávat“ politický systém a mechanismus ekonomického řízení a pokusí se jakoby o krok předběhnout Sovětský svaz. Co se však týká skutečné demokratizace a *glasnosti* – o tom nemohlo být ani řeči.

V československém vedení se v hodnocení lednového pléna i tentokrát projevil zdravý rozum a obezřetnost G. Husáka. Bylo v zásadě kladné. Ale praktickou politiku určovali v KSČ rozhodující měrou Biřak, Fojtík a Jakeš; vedení, které stále ještě žilo vzpomínkami na rok 1968 a nepřipouštělo sebemenší myšlenku na to „povolit uzdu“.

Nejvyšší stupeň vzájemného porozumění v otázkách přestavby projevoval od samého počátku Kádár, a zejména Jaruzelski. Maďarský vedoucí činitel už brzy po roce 1956 dospěl k závěru, že jsou nezbytné hluboké reformy, a přistoupil k nim; řídil se přitom chytrou politikou a jednal opatrně z obavy, že bude z Moskvy okřiknut. Důležité kroky ve směru ekonomické a politické liberalizace se střídaly s obdobími ústupu, jednou vystupovali do popředí reformátoři, jindy zase ustupovali a uvolňovali místo stoupcům tvrdého kurzu. Viděl jsem i cítil, že Kádár z celého srdce vítal změny v Sovětském svazu, které umožňovaly jednat i v Maďarsku důsledněji. Jeho fyzické síly však už slábly.

Změny v Sovětském svazu vřele podpořil Jaruzelski. Mezi námi dvěma se vytvořily velice těsné, ba řekl bych přátelské vztahy. Generálovu oddanost reformním snahám si vysvětluji tak, že se z vlastní zkušenosti přesvědčil o jednom: pomocí síly se složité problémy země řešit nedají, zde jsou nezbytné hluboké změny ve společenském a státním uspořádání. Poláci a Maďaři začali s reformami dříve nežli u nás; z toho vyplývala jejich upřímná zainteresovanost na úspěchu přestavby.

V druhé polovině osmdesátých let tvořil právě vztah k přestavbě jádro společenské a politické situace ve východoevropských zemích. Tam, kde se reformní ideje, odrážející nálady široké veřejnosti, začaly v té či oné formě uvádět do života, podařilo se celé zemi vyhnout velkým otřesům (Polsko, Maďarsko). A naopak: v zemích, jejichž vedení se stavělo proti změnám, vznikla ostrá společenská a politická krize a masové projevy lidu staré režimy smetly.

13 V této souvislosti připomínám záznam rozhovoru E. Honeckera a V. Biřaka z 24.1.1988, publikovaný v příspěvku Oldřicha Tůmy „Žijeme ve velmi složité době“ v *Soudobých dějinách*, roč. 2, č. 2–3 (1995), s. 361–373.

Často jsem nucen slyšet kritiku, a dokonce i obvinění vůči své osobě za politiku ve vztahu k zemím východní Evropy. Někteří říkají, že Gorbačov v nich socialismus neuchránil, ba málem že „zradil kamarády“.¹⁴ Druzí mě naopak viní z toho, že jsem přespříliš trpělivě snášel jednání Ceaușeska, Honeckera, Živkova a Husáka, kteří přivedli své země na pokraj katastrofy.

Taková obvinění rozhodně odmítám. Vycházejí ze zastaralých představ o povaze vztahů mezi našimi zeměmi, podle nichž jsme měli právo nestoudně se vměšovat do záležitostí „satelitů“, jednoho hájit a chránit, druhého kárat a „odmítat“, aniž bychom se ohlíželi na přání jejich lidu. Takové způsoby odporovaly principům vzájemné rovnoprávnosti, samostatnosti, nevmešování do vnitřních záležitostí a plné zodpovědnosti vedení každé země vůči svému lidu, i formálně deklarovaným ve stranických dokumentech. A jestliže jsem nemohl okamžitě a v plné míře jednat v novém duchu, tedy pouze proto, že žádná vůle nemohla sama o sobě otočit ručičkami „politického času“. Mnohé změny musely dozrát jak ve vědomí lidí, tak v reálné společenské situaci.

Když jsem začal s přestavbou, vycházel jsem od samého počátku z nezvratného práva každého národa samostatně určovat svou budoucnost. Je samozřejmé, že jsme trpělivě a důkladně vysvětlovali smysl a význam zamýšlených přeměn, že jsme diskutovali se spojenci o problémech socialismu a – chcete-li – i působili svým příkladem, ale nikomu jsme svou volbu nevnucovali. Ti, kdo si dodnes na Gorbačova stěžují, projevují elementární nevážnost ke svým národům, které získaly svobodu a využily jí podle vlastní vůle a rozumu.

Po všechna léta, kdy jsem byl u moci, udržoval jsem těsné kontakty s vedoucími činiteli socialistických zemí. Právě tuto historickou látku bych chtěl čtenáři přiblížit, a mám přítom na mysli konkrétní politiky. Nemám naprosto v úmyslu pokoušet se reprodukovat nějaký ucelený chronologický obraz mezinárodních vztahů. To není můj úkol ani můj žánr. Hlavní smysl svých poznámek vidím v tom, uvedenými historickými fakty a vlastními dojmy a úvahami pomoci čtenáři, aby se vyznal ve složitém obrazu společenského a politického vývoje socialistických zemí a v proměnách, k nimž přitom došlo.

Kapitola 33 – Československo: syndrom roku '68

Často se mne ptají: proč Sovětský svaz tak pozdě (teprve koncem roku 1989) přiznal, že ozbrojená intervence v roce 1968 byla neodůvodněná a chybná? Musel zapracovat čas. A především se muselo mnoho změnit v Sovětském svazu.

Z mé paměti ještě nevyprchaly dojmy z mé návštěvy v ČSSR v roce 1969. Ale od té doby uplynulo už šestnáct let a bylo třeba všechno znovu promyslet. Pro mé osobní hodnocení mělo velký význam to, že postavou číslo jedna byl v Československu Husák: známý antifašista, jeden z vůdců Slovenského národního povstání, politik, který odvážně vystupoval v poválečném období za demokratizaci Slovenska a který vlastně kvůli tomu i trpěl, neboť byl v padesátých letech ve vězení. Husák byl jedním z nejvášnivějších

14 Slova o zradě na adresu Gorbačova použil ve svých politických memoárech *Dva roky generálním tajemníkem* (Praha, Regulus 1996) i Miloš Jakeš (výslovně například na straně 99).

zastánců demokratizace v prosinci 1967 a v lednu 1968. Nepodílel se na „pozvání“ vojsk Varšavské smlouvy do Československa v srpnu 1968. V roce 1969 převzal přetěžkou zodpovědnost za to, aby společnost a země byly vyvedeny z těžké politické krize.

Při svých přímých kontaktech s Husákem – a bylo jich jen v roce 1985 nejméně pět – jsem se přesvědčil o jeho neobyčejných schopnostech a o takových lidských vlastnostech, které mi imponovaly. Husák ihned a jednoznačně vyjádřil svou podporu politice přestavby a obnovy.

Měl jsem dojem, že československé vedení v čele s Husákem je připraveno vstoupit na cestu demokratizace a reforem; v tom případě by sama o sobě vyvstala otázka přehodnocení událostí z roku 1968. K tomu existovaly určité objektivní podmínky: v polovině osmdesátých let se Československo stavem své ekonomiky, životní úrovní i společenskou a politickou situací pozitivně odlišovalo od ostatních socialistických zemí. Vývoj událostí však ukázal, že Husák a jeho stoupenci neměli reálnou možnost změnit kurz, který platil po čtvrt století, že neměli pro takový obrat ani dost energie a odhodlání. Husákův zdravotní stav byl v té době už nedobrý a síly ho opouštěly. Způsob vedení určovali zastánci tvrdé linie shromáždění kolem Vasila Biľaka. Ti byli ovládnuti syndromem roku '68. Nebyli schopni jej překonat a vyvolávali doslova hysterii nad sebemenší zmínkou v sovětském tisku a v projevech jednotlivých vědeckých pracovníků o možnosti přehodnotit oficiální hodnocení osmašedesátého roku. Slovy přestavbu schvalovali, ale ve skutečnosti byli jejími odpůrci a všemožně se stavěli proti pokusům zahájit reformy ve vlastní zemi.

Poprvé jsem se ve funkci generálního tajemníka ÚV KSSS ocitl v Praze v listopadu 1985; přijel jsem tam ze Ženevy, abych informoval své partnery z Varšavské smlouvy o výsledcích jednání s prezidentem USA. Den předtím v Československu neobvykle silně sněžilo. Večerní Praha nás uvítala velice vyzdobená, zasněžená, ale neméně krásná.

Toto setkání bylo jakousi první vlaštkou ve vztazích mezi spojenci Varšavské smlouvy. Naši partneři dostali z první ruky podrobné informace a stanovili jsme si společný postup v budoucnu.

Ve dnech 6.–9. dubna 1987 se konala moje oficiální návštěva ČSSR. Praha nás opět vítala srdečně. Program poskytoval možnost jak pro politická jednání, tak i pro setkání s Pražany. Navštívili jsme i Slovensko, kde došlo k dojemným setkáním s obyvateli Bratislavy. Krátce řečeno, návštěva poskytla mnoho dojmů a vedla k tomu, že jsme se na mnoho věcí začali dívat nově.

Jako první jsme zaregistrovali, že nálady ve společnosti výrazně předbíhaly ochotu vedení země ke změnám. Je těžké vyjádřit to, co se dělo na pražských ulicích a náměstích, všude, kde jsme se bezprostředně setkávali s československými občany. Lidé skandovali „Gorbačov! Gorbačov!“ a ukazovali vlastnoručně vyrobené plakáty: „Michaile, zůstaň u nás rok nebo aspoň několik měsíců!“

Po návratu do Moskvy dostala Raisa Maximovna dopis od V. S. Gotta, redaktora časopisu *Filosofičeskije nauki*, který se v oněch dnech ocitl v Praze. Vladimír Spiridonovič psal, že je šťastný a hrdý na svou zemi, neboť se dožil dne, kdy byl tak vřele přijat sovětský vůdce.

Tenkrát se mě v Praze i v dalších místech ptali: jak hodnotíte události roku 1968? To byla pro mne nejtěžší otázka. Bylo velmi nesnadné reprodukovat stanovisko dohodnuté

v politbyru před návštěvou a tlumočit je lidem, kteří – to jsem vycítil – se na mne obraceli celým srdcem. Snad nikdy jsem nepocítoval takové vnitřní dilema jako v oněch chvílích.¹⁵

Kloví, jakou cestou by se ubíraly události, kdyby sovětské vedení v roce 1968 bylo podpořilo přeměny v ČSSR. To by ovšem ono samo muselo být jiné, ochotné k reformám, k pokračování linie 20. sjezdu strany. Jenže situace v Sovětském svazu se vyvíjela opačným směrem – k neostalinismu.

V rozhovorech s vedoucími činiteli ČSSR byl na předním místě problém hospodářské spolupráce. Ve vývoji Československa došlo ke strategické chybě. A kdyby jen Československa! Tato nevelká země vyráběla prakticky všechno a potřebovala jako sůl strukturální přestavbu, specializaci a kooperaci s partnery. Ale dohody v rámci RVHP zůstávaly z větší části na papíře. Českoslovenští přátelé spojovali všechny své naděje se změnami v Moskvě. A skutečně: měli jsme v úmyslu energicky posunout kupředu kooperaci, přičemž zvláštní zájem spočíval v dynamizaci výrobních a vědeckotechnických vztahů s NDR a ČSSR. Byly dány příkazy a urychleně uzavřeny dohody o vytvoření společných podniků, ale v praxi se změnilo jen málo. Těžkopádný a málo pružný ekonomický mechanismus zůstal ve starém stavu stagnace.

Ani z československého hlediska nebyla doba příliš příhodná. Stále častěji a naléhavěji se tam hovořilo o přehodnocení událostí z roku 1968. Pět set tisíc vyloučených z KSČ se nechtělo smířit s tím, že oni i jejich blízcí byli v podstatě vyloučeni z politického a veřejného života. Reformátoři „pražského jara“ přijali naši přestavbu s nadšením a požadovali změny i ve své vlasti.

Můj spolužák a přítel z moskevské univerzity Zdeněk Mlynář v jednom interview řekl: „V Sovětském svazu dělají to, co my jsme dělali v Praze na jaře 1968, a možná jsou i radikálnější. Ale Gorbačov přitom zůstává generálním tajemníkem, a já jsem v exilu.“ Do Ústředního výboru KSSS došly dopisy od Dubčeka a od Černíka, kteří psali o své podpoře přestavbě i o tom, že nadešel čas si na ně vzpomenout. Podle Dubčekových slov ho dvacet let sledovala Státní bezpečnost a teprve po návštěvě generálního tajemníka ÚV KSSS v Československu sledování ustalo.

15 Ne tomto místě nutno připomenout obsáhlou pasáž z rozhovoru Zdeňka Mlynáře s Michaiilem Gorbačovem, který byl zapsán v září 1994 a vyšel knižně v ruštině i v češtině. Ocituji jen několik řádek, kde Mlynář říká svému partnerovi v dialogu: „Míšo, já nepochybuji o tvých dobrých úmyslech, jeromže na lidi působily tehdejší tvoje řeči opačně, ty jsi je strašně zklamal, tvoje slova zněla jako pozhánání minulosti. A vyzýval jsi lidi, aby se dali cestou přestavby – leč pod vedením osvědčených ‘normalizátorů’, zcela zjevných pohrobků Brežněvovy doby... Jde mi jen o to, říci ti, jak to působilo na mne. A zeptat se zcela otevřeně: copak jsi nevěděl, že bez odsouzení intervence, bez politické rehabilitace Pražského jara nebylo v Československu možné dělat tvou vlastní, přestavbovou politiku?“ GORBAČOV, Michail – MLYNÁŘ, Zdeněk: *Reformátoři nebyvají šťastni*: Dialog o „perestrojce“, Pržském jaru a socialismu. Praha, Victoria Publishing 1995, s. 71 n. – V memorandu zahraničního oddělení ÚV KSSS z 5. ledna 1990 se mezi příklady chybných zahraničněpolitických akcí, jež byly podle autorů memoranda neseny duchem tradiční loajality k úzké vrstvě stranických vůdců, uváděly také dva případy z Československa. Jednak státní návštěva v dubnu 1987, „jejímž výsledkem bylo velmi silné zklamání obyvatelstva země, které s touto událostí spojovalo velké naděje na změny“. Za ztracenou šanci bylo dále označeno opožděné uznání intervence v Československu v roce 1968 jako chyby. (K nové koncepci meždu SSSR a gosudarstvami Central'noj i Vostočnoj Jevropy, xerokopie stnjopisu s rkp. poznámkami potvrzujícími původ dokumentu. National Security Archive, Washington.)

Musel jsem si přiznat, že mají pravdu. Vždyť co znamená rok 1968 z hlediska roku 1987 a 1988? Je to právě oněch dvacet let, o něž se přestavba opozdila.

Nepatřím k těm, kdož se domnívají, že jsme ztratili více než sedmdesát let. Nevyužili jsme však možností, které se otevřely v období po Stalinovi, a ani společnost na to nebyla připravena. Dokonce i mezi těmi, jejichž osudy byly pokřiveny nebo přímo rozdraceny stalinismem, bylo jen málo těch, kteří všechno chápali, a nebylo jim souzeno má nějaký větší vliv na chod událostí.

V československém vedení velmi dobře věděli, že tvůrci „pražského jara“ hledají pochopení u lidí Gorbačovovy přestavby. Proto se všemožně snažili posílit náš „bojový duch“, posílali různá prohlášení na důkaz historické oprávněnosti srpnové akce, která prý zachránila socialismus, odrazila imperialismus a tím odvrátila světovou válku.

Paradoxem bylo, že tyto protikladné impulzy měly společné východisko: jedn i druzí vycházeli z toho, že se osud ČSSR má rozhodovat v Moskvě. Nebyli schopni uvěřit, že my skutečně nemáme v úmyslu vměšovat se do záležitostí jiných zemí a že se chceme v praxi řídit zásadou vyhlášenou v dokumentech socialistického společenství a komunistického hnutí; že totiž každá strana je samostatná a má zodpovědnost vůči vlastním lidu.

V listopadu 1987 jsem se setkal s Husákem. Hovořili jsme spolu jen my dva v krmelské pracovně.¹⁶ Z vlastní iniciativy mi vyložil situaci v československém vedení. Steně jako tomu bylo u vás, složení předsednictva ústředního výboru nese na sobě příliš silnou pečť minulosti. Dnes v něm není nikdo mladší šedesáti let. Patrně i do Moskvy přichází zvěsti o tom, že se u nás stále hlasitěji požaduje výměna vedení. O mne tu nejde, mám iž málo sil, jsem ochoten všechno odevzdat. Ale trápí mě otázka – komu?

Husák dal na srozuměnou, že ani Biřak, ani Jakeš, ačkoli jsou mladší, se k tomu nehodí. Do vedení státu stojícího na prahu velkých změn musí přijít jiní lidé. Čekal, jak budu reagovat. Předvídal jsem možnost takového rozhovoru, a tak jsem si předem zajistil výměnu názorů na tuto otázku na schůzi politického byra. Opět byl potvrzen obecný postoj: žádné bratrské straně za žádných okolností nevnucovat, ale ani „nenapřidat“, jak by měla řešit kádrové otázky. Proto jsem řekl: „Gustave Nikodemoviči, vy o vidíte lépe než my z Moskvy.“

Husák jako by se rozmýšlel, odpověděl, že by chtěl získat čerstvé síly, vést do předsednictva ústředního výboru dva nebo tři mladé lidi a dále tři nebo čtyři jako kandidáty členství v předsednictvu, vyměnit vedení pražského městského výboru, podpořit Lubomíra Štrougala, o jehož pracovních kvalitách se vyslovil velice pochvalně. Jeho závěr spočíval v tom, že bude zapotřebí pracovat ještě aspoň několik měsíců aby se novým lidem otevřela cesta. Řekl mi také, že je třeba bojovat proti skupinaření v předsednictvu.

V závěru tohoto nanejvýš odpovědného rozhovoru jsem zdůraznil, že si velice vážím našich důvěrných vztahů, že cítím k Husákovi úctu a doufám, že naši přátelé najdou optimální řešení.

Husák mě požádal, abych v Moskvě přijal Štrougala, který přijížděl na jednání s Ryzkovem. Štrougal mi potvrdil, že situace ve vedení je těžká. S Husákem má vztahy normální, ale naráží na otevřené nepřátelství Biřaka a jeho přívrženců. Předseka vlády

16 V archivu moskevského Gorbačovova fondu není záznam o tomto rozhovoru k dispozici.

se právě připravoval k projevu na plenárním zasedání ústředního výboru o ekonomické reformě a informoval mě o svých návrzích na přeměnu hospodářského mechanismu a strukturální politiky. Byl velmi proreformně naladěný a já jsem dospěl k přesvědčení, že tak samostatný a kompetentní člověk je ve vedení prostě nezbytný. Štrougal se také vyslovil proti brzkému odchodu Husáka z funkce, neboť si uvědomoval, že ho pravověrní šetřit nebudou.¹⁷

Husák se tehdy přikláněl k rozdělení funkcí, ke zvolení Jakeše na místo generálního tajemníka, přičemž by Štrougal zůstal v čele vlády. Mimochodem tento problém, jak nám sdělil náš velvyslanec, byl nastolen na zasedání předsednictva ústředního výboru na návrh A. Indry. Ten prý se na jednom zasedání ve druhé polovině listopadu snažil od Husáka zjistit, zda se o tomto problému hovořilo v Moskvě. Biřak zase „nadhodil“ dotaz Štrougalovi: nehovořil v Moskvě o tom, že v Praze jsou odpůrci přestavby, a neuváděl přitom konkrétní jména? Přívrženci tvrdé linie se zřejmě rozhodli přejít do útoku.

Schůze předsednictva s diskusí o rozdělení funkcí nebyla dokončena a byla přesunuta na další den. Poměr sil v politbyru byl sedm ku třem ve prospěch Biřakovy skupiny, ale v celém vedení včetně kandidátů na členství v předsednictvu a členů sekretariátu – deset ku deseti. Mladí tajemníci byli většinou proti Husákovu odchodu z funkce generálního tajemníka. Pod záminkou, aby nedošlo ke komplikacím na plenárním zasedání, navrhl Biřak volit náměstka generálního tajemníka KSČ. Velvyslanec Lomakin se speciální linkou spojil s Medveděvem a jeho prostřednictvím se na mne obrátil s prosbou, abych zatelefonoval Husákovi. Medveděv řekl, že to neudělá, protože je přesvědčen, že Gorbačov kvůli tomu telefonovat nebude. Lomakin mi tedy zavolaal sám. Odpověděl jsem mu, že jsem Husákovi řekl vše, co jsem při osobním setkání v Moskvě považoval za potřebné a že se bude rozhodovat sám. „To vy jako velvyslanec víte a z toho vycházejte.“ Náš velvyslanec měl s Husákem dobré vztahy a v té těžké chvíli ani o píd' neustoupil z pozice centra, přičemž projevil vůči Husákovi lidské pochopení.¹⁸

Prosinec roku 1987 byl pro prezidenta velmi obtížný: těžce se odhodlával přijmout rozhodnutí. Když je však přijal – to mi později vyprávěl Jakeš – postavil se proti návrhu zřídit kvůli němu funkci čestného předsedy strany. Zcela důvodně se domníval, že by to překáželo v práci novému generálnímu tajemníkovi. Touto funkcí pak pověřil Jakeše.

Čtyři měsíce poté, v dubnu 1988, přijel Husák do Moskvy na oficiální návštěvu ve funkci prezidenta ČSSR. Vypadal podstatně lépe než při našem minulém setkání a měl dobrou náladu. Naše schůzka byla srdečná, přátelsky jsme spolu pobesedovali.

„Svého rozhodnutí nelituji,“ řekl Husák. „Bylo správné. Na předsednictvu ÚV KSČ i na plénu prošlo všechno klidně. Nyní Jakeše podporuji, on to potřebuje, autorita přece nikdy nepřichází sama od sebe. Jedná energicky, lépe, než jsem čekal. Nálada ve straně je vcelku dobrá. Kurz vedení se dodržuje. Hesla přestavby a demokratizace jsou vnímána správně, třebaže tyto myšlenky ještě do srdcí nezapadly, na tom bude ještě třeba hodně zapracovat. Zůstáváme za vámi pozadu, ale naši lidé, veřejnost, heslo přestavby přijímají. Hospodářský experiment zatím postupuje nevalně. To hlavně je ovšem ještě před námi. Staré direktivy tento proces brzdí. Lidé říkají: dost bylo řeči, dejme se do práce!“

17 Ani záznam o rozhovoru se Štrougalem není v archivu Gorbačovova fondu k dispozici.

18 Srv. líčení peripetií těchto událostí v následujícím překladu kapitoly Medveděvových pamětí.

A tu Husák vyslovil jednu důležitou myšlenku:

„Kdybyste se vy nebyli vydali cestou přestavby, bylo by pro nás velice těžké provádět změny. Když je podpora, je snadnější jednat.“

Tato slova vlastně vysvětlovala nezdar lednové iniciativy československých reformátorů v roce 1968 („Tehdy jsme do toho šli bez vás, a jak to všechno dopadlo!“), i pochopení nutnosti reformem.

Na rozloučenou Husák, který v životě hodně poznal, řekl:

„Vy jste, Michail Sergejeviči, vnesl novou kvalitu do vztahů s bratrskými stranami. Máte odvahu, talent i dostatek času, abyste velké započaté dílo dovedl do konce.“¹⁹

„Staročeský přístup“

Život ukázal, že žádná odvaha a žádný talent nekompenzují průtahy při řešení dozrálých úkolů. A času jsme my všichni měli málo. Toho jara si nedostatek času uvědomovali v komunistických stranách jen málokteří. Byli ovšem i takoví, kteří spěchali až příliš a nebrali v úvahu, že objektivně existuje nějaká doba zrání společenských jevů. Ale většina ještě čekala, co z toho všeho vzejde, lidé byli přespříliš opatrní, neboť byli poučení zlými zkušenostmi z minula. Tehdy si přece mnozí pospíšili přidat se k hlasatelům „pražského jara“ a zaplatili za to dvaceti lety ostrakismu.

Mezi tehdejšími vedoucími osobnostmi Československa byli lidé různých názorů a politického temperamentu. Miloš Jakeš, když se stal generálním tajemníkem ÚV KSČ, chtěl myslím napomáhat ekonomickým reformám a demokratizaci, ale hleděl na všechno pod zorným úhlem vlastních zkušeností. A jejich dominantou byla dlouholetá činnost ve funkci předsedy ústřední kontrolní komise ÚV KSČ, která nejen prostě schvalovala, ale v mnoha případech i iniciovala vyloučení pěti set tisíc členů strany, kteří se v roce 1968 nejaktivněji zastávali reformem.

Jakeš postupoval vzhůru po stranické linii díky tomu, že měl poctivý vztah k uložené práci a že byl jaksi osobně skromný a spořádaný člověk. Ve všech funkcích vystupoval proti lajdáctví, amorálnosti, zneužívání služebního postavení, jak je sám chápal. Když se jednu dobu zabýval zemědělstvím, udělal – podle mínění jiných – mnoho užitečného pro rozvoj družstevnictví a zajištění dostatku potravin. Později stál v čele komise ústředního výboru pro ekonomiku a zde vznikly jeho konflikty se Štrougalem. Předseda vlády nestrpěl vměšování do své kompetence, tím spíše od člověka, jehož považoval za „Bílakova muže“. Tak složitá konfigurace panovala tehdy v československém vedení. My jsme o ní věděli z různých pramenů, především od samotných jeho členů. Nebyli jsme k jejich problémům lhostejní, ale dodržovali jsme přísně zásadu nevměšovat se do vnitřních záležitostí zemí společenství.

V rozhovorech s Husákem a Jakešem jsem nejednou zdůrazňoval, že nemají za žádných okolností kopírovat praxi sovětské přestavby: respektovat reálné podmínky a konkrétní specifikum každé země – to je alfa a omega rozumné politiky. Přitom potřeba

19 Záznam o uvedeném setkání, jehož se zúčastnili také Vadim Medveděv a Bohuslav Chňoupek, je nadepsán Zápis základního obsahu rozhovoru M. S. Gorbačova s členem předsednictva ÚV KSČ, prezidentem ČSSR G. Husákem a uložen v archivu Gorbačovova fondu (f. 1, op. 1, 88apr12.doc). Viz též přílohu 2.

a nevyhnutelnost přeměn byla zřejmá. To chápal i Jakeš. Když jsme se s ním setkali v Moskvě v lednu 1988, řekl, že přesně za rok, od ledna 1989 nebo ještě dříve, vstoupí ekonomická reforma do nové etapy, že bude uskutečněn úplný přechod k novému systému hospodaření, že se chystá velká redukce řídicího aparátu a přehodnocení systému zásobování ve značné části podniků.

V tomto rozhovoru došlo i na události roku 1968. Jakeš dal bez obalu najevo, že jestliže sovětské vedení přizná nesprávnost srpnové akce, bude to pro KSČ strašlivá rána a obrovský trumf pro opozici. Požádal nás, abychom s přiznáním alespoň nespěchali a abychom je odložili do chvíle, až strana dosáhne stabilizované situace na základě zamýšlených přeměn.²⁰

V aparátu KSČ ovšem nevládl přílišné sympatie pro přestavbu. Nálady proti změnám vycházely od Biřáka a jeho okolí, ovlivňovaly stranické výbory, pro které, jak mi řekl Ladislav Adamec, jenž stál v čele české vlády, byl charakteristický „staročeský přístup“. „Všichni bouřlivě přestavbu schvalují, ale nikdo nic nedělá.“ Já bych však Čechům prvenství nepřiznával, vždyť totéž se dělo i u nás!²¹

V říjnu 1988 vystřídal Adamec Lubomíra Štrougala, který se nedokázal shodnout s Jakešem.²² Nový předseda československé vlády na mne zapůsobil jako energický, rozhodný a široce myslící člověk, který se v tomto ohledu příznivě odlišoval od Jakeše. Sdílel mé obavy, že jsme se všichni pozdrželi při obnově struktury výrobních vztahů a společenských mechanismů. Adamec lépe než mnozí jeho kolegové cítil náladu společenosti. („Naši lidé neporovnávají úroveň a způsob života v Československu s Polskem, Bulharskem nebo Maďarskem, nýbrž s Rakouskem, Švýcarskem a NSR.“)²³ Byl patrně

20 V archivu Gorbačovova fondu je dvacetistránkový záznam o rozhovoru Gorbačova s Jakešem, k němuž došlo 11. ledna 1988. Na záznamu je poznámka, z níž vyplývá, že byl vyhotoven v 35 exemplářích (f. 1, op. 1, 88jan11.doc.). Viz též přílohu 2, v níž se reprodukuje část rozhovoru vztahující se k hodnocení roku 1968.

21 Dne 5. května 1989 informoval pracovník mezinárodního oddělení ÚV KSSS Vadim Zagladin písemně Gorbačova o rozhovoru se svým přítelem Bohušem Chňoupekem: „Jak mi sdělil, vedení ÚV KSČ s napjatou pozorností sledovalo práci plenárního zasedání ÚV KSSS. Návrhy a prognózy byly, jak se vyjádřil Chňoupek, 'velice krajní'. Jedni (s. Adamec) očekávali výsledky pléna s nadějí, druzí (s. Fojtík) se škodolibostí, hovořili o 'možných změnách'. Poslední skupina soudruhů udržuje těsné kontakty se s. Biřákem, vyjadřují hlasitě naději, že 'dlouho to trvat nemůže', že nyní připadl Československu a NDR obtížný úkol 'uchránit pravý socialismus'. Reakce na návštěvu s. Jakeše v Moskvě jsou také různé. On sám, když líčil své besedy s Vámi, hovořil o pokroku v koordinaci ekonomické spolupráce, jehož bylo dosaženo. Ale výklad těchto záležitostí není jednoznačný. U určité (a nemalé) části stranického aktivu lze počítovat zklamání. Říkají: 'To tedy znamená, že změny k lepšímu u nás v Československu opět žádné nebudou.' Ptají se, zda v Moskvě nevědí, jak je to u nás špatné? V celé řadě případů se dole začalo 'omezovat' šíření našich tiskovin, především bulletinu APN (vydává se od roku 1968 a vychází v češtině), ale také některých tiskovin v ruštině.“ (Archiv Gorbačovova fondu, f. 3, op. 1, 34.) Výmluvně o situaci v Československu informovaly i další Zagladinovy zprávy z dubna a května 1989, založené na rozhovorech vedených s širokým okruhem jeho pražské klientely.

22 Lubomír Štrougal přestal být členem předsednictva ÚV KSČ 11. října 1988, kdy také skončil ve funkci předsedy vlády ČSSR. Ladislav Adamec byl jmenován předsedou federální vlády 12.10.1988. Vasil Biřák odešel z předsednictva ÚV KSČ 16. prosince 1988, zatímco Jan Fojtík se stal plnoprávným členem tohoto grémia 9. dubna 1988.

23 K rozhovoru Gorbačova s Adamcem došlo 2. listopadu 1988. Z československé strany se jej zúčastnil Alexander Ozarčuk, který Adamce doprovázel. (Archiv Gorbačovova fondu, f. 1, op. 1, 88nov02.doc.)

jediný z vedení, kdo odmítal použití síly proti účastníkům studentských demonstrací v Praze v listopadu 1989.

Avšak stranické vedení jako celek prokázalo neschopnost řešit nahromaděné problémy společnosti demokratickou cestou. Syndrom roku 1968 vedl v podstatě k oněm metodám násilí, s jakými odešel neslavně ze scény Novotného režim v roce 1967. I tehdy policie na rozkaz shora mlátila studenty, ale tím podobnost situací končila. Koncem osmdesátých let byly už východoevropské státy zcela jiné, a to především Sovětský svaz, který odmítl hrát úlohu „socialistického dozorce a policajta“. V té době to už ukázaly události v Polsku, Maďarsku a NDR. Pro nikoho nezůstalo tajemstvím, že sovětská vojska, která se zdržovala v těchto zemích na základě mezinárodních smluv a dohod, se do vnitřních záležitostí nevměšovala. Je přirozené, že Československo nemohlo být výjimkou.

Vlny protestů proti tomu, jak se moc vypořádala se studentskou demonstrací, šířily se po celém Československu a přivedly k moci nové společenské síly, nové lidi, shromážděné kolem Václava Havla. Ten se stal posledním prezidentem československé federace. Gustáv Husák, jehož zdraví a síly byly vyčerpány, odešel do penze ihned, jakmile byla zformována vláda národního porozumění v čele s M. Čalfou. Předání moci proběhlo s dodržení ústavního pořádku a parlamentárních postupů. V „sametové revoluci“ se prokázala politická kultura a starobylé demokratické tradice národů Československa.

Dýmka míru

K Havlovi chvále je třeba poznamenat, že vystupoval pro právní stát a politický pluralismus nejen, když byl v opozici, ale i když se ocitl na Pražském hradě. Vyjádřil se i proti návrhům zakázat komunistickou stranu. „Civilizovaný stát,“ prohlásil prezident, „nemůže zakázat komunistickou stranu, KSČ nemá dnes ve své ideologii požadavky násilí a rasismu.“

V podmínkách radikálních změn, které bouřlivě probíhaly v celé východní Evropě, sešli se v prosinci 1989 v Moskvě vedoucí činitelé Bulharska, Maďarska, NDR, Polska a Sovětského svazu a prohlásili, že vstup vojsk těchto zemí do Československa znamená vměšování do vnitřních záležitostí suverénního státu a musí být odsouzen. Bylo přiznáno, že tyto neoprávněné operace přerušily proces demokratické obnovy a měly dlouhodobé negativní důsledky.²⁴

24 Srv. PECKA, Jindřich a kol.: *Sovětská armáda v Československu 1968–1991: Chronologický přehled*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1996, záznam 1613, s. 142. Text prohlášení sovětské vlády ze 4. prosince 1989 v znění publikovaném v *Rudém právu* (5.12.1989) viz PECKA, Jindřich: *Odsun sovětských vojsk z Československa 1989–1991: Dokumenty*. Praha 1996, s. 32. V „zapisce“ z 28.11.1989 předložil G. Šachnazarov Gorbačovovi návrh pracovního programu na 4. a 5. prosince, bezprostředně po předpokládaném návratu ze setkání s prezidentem Bushem na Maltě. Počítalo se s tím, že 4. prosince v 15 hodin se bude konat schůzka Gorbačova s delegacemi států Varšavské smlouvy a po ní v 18 hodin s Ceaușeskem. Na 5. prosince Šachnazarov navrhoval krátkou schůzku s novým generálním tajemníkem ÚV KSČ Karlem Urbánkem a přimlouval se, aby si Gorbačov na schůzku našel čas: „Určitě bude prosit aspoň o krátký rozhovor, aby získal publicitu. Jestli bude třeba jen náznakem vyjádřeno, že chápeme nutnost nově zhodnotit události roku 1968, mohlo by to být pro přežití nově zvoleného vedení KSČ velmi důležité.“ Znamená to, že Šachnazarov tehdy ještě netušil, jak daleko půjde prohlášení představitelů pěti států Varšavské smlouvy, přijaté na schůzi 4. prosince. (ŠACHNAZAROV, Grigorij: *Cena svobody*, s. 440 n., viz pozn. 3.)

Všechny tyto události a politické kroky, které připadaly našim (a nejen našim) fundamentalistům málem jako konec světa, očišťovaly vztahy s Československem od nánosu minulosti a odhalovaly možnosti rovnoprávných a vzájemně výhodných vztahů. Československé vedení to chápalo; přesvědčil jsem se o tom během setkání s prezidentem Václavem Havlem. Nejdůkladněji se nám podařilo pobesedovat za jeho oficiální návštěvy v Sovětském svazu v únoru 1990. Tehdy mi věnoval malý suvenýr: dýmku míru, kterou si zapalují Indiáni na znamení dobrých sousedských vztahů.

Prezident hovořil o svých politických záměrech a řekl, že by nebylo správné líčit věci tak, jako by se Havel snažil navrátit svou zemi ke kapitalismu a pronásledovat komunisty: „Nic takového, my se vracíme k normálnímu demokratickému pluralismu a nechystáme se vracet továrny jejich bývalým vlastníkům. U nás budou existovat všechny formy vlastnictví, smíšená ekonomika a normální trh.“

„V tom případě,“ poznamenal jsem, „se naše představy o přestavbě ekonomiky shodují.“

„Jestliže se v sovětském tisku objeví tvrzení, že likviduji socialismus, bude to nepravda,“ pokračoval Havel. „Jde o to, že samotné slovo 'socialismus' je u nás v Československu zkompromitováno jako symbol nepořádku a nezodpovědnosti režimu vnuceného zvenčí. Proto ztratilo svůj prvotní význam.“²⁵

Tu jsem poznamenal, že Havel nedostal nijak špatné dědictví: během několika posledních desetiletí bylo v ČSSR vytvořeno nemálo kladného jak v průmyslu, tak v zemědělství i ve sféře sociální.

„V paměti našich národů,“ prohlásil Havel, „je uchována účast Sovětského svazu na osvobození velké části naší země v době druhé světové války. A ani to špatné, co bylo potom, včetně okupace v roce 1968, to nevymazalo z paměti lidu. Když si naši lidé přečtou deklaraci, kterou spolu podepíšeme, zhodnotí všechno: vždyť se za dlouhá léta naučili číst mezi řádky a pochopí, že za starými koloniálními vztahy se udělala tečka.“

Musel jsem odporovat a požádat prezidenta, aby nám nepřipisoval koloniální vztah k Československu.

„To nemohu přijmout.“

„Dobře,“ řekl Havel, „najdu jiné slovo.“

„To je jiná, tím spíše, že jste mistr slova a máte velké literární schopnosti,“ podpořil jsem jeho slib.

V našich vztazích nebylo všechno špatné, a tak jsem se vyslovil pro to, že bychom se k minulosti měli postavit realisticky, odmítnout to, co neodpovídalo zásadám rovnoprávnosti, a uchovat to, co bylo pozitivní. Vyměňovali jsme si výsledky práce našich národů, byly tu vzájemně prospěšné vztahy mezi vědci, pracovníky v kultuře a statistici prostých lidí. Tyto vztahy a kontakty vyrůstaly v podstatě na zdravém lidském základě.

---

25 Podle sovětského záznamu Václav Havel na tomto místě argumentoval tím, že slovo „socialismus“ se ztotožňuje se čtyřmi desítkami let zničení Československa. Nato se Gorbačov rozhorlil: „Proč se zničením?“ A namítal, že bude-li se hodnotit objektivně, dojde se k závěru, že se udělalo nemálo dobrého, například v zemědělství; jako důkaz uváděl své vlastní zážitky z návštěvy Československa. (Archiv Gorbačovova fondu, 90fev26a.doc. Přepis rozhovoru, k němuž došlo 26. února 1990 a jehož se zúčastnili ze sovětské strany G. Šachnazarov a z československé A. Vondra, má 23 stran strojopisu.)

Deklarace, kterou jsme podepsali, byla stručná, bez ozdobných frází, ale obsažná a zcela korektní pro obě strany.²⁶

Havel žádal, abychom urychlili odchod sovětských vojsk z Československa. Došli jsme ke vzájemnému porozumění i v této, pro obě strany citlivé otázce.²⁷

Velice blízký nám byl pohled na nový systém evropské bezpečnosti, který se mohl stát jakýmsi dědicem Varšavské smlouvy a NATO.

Jednání s Havlem proběhlo úspěšně, našli jsme společnou řeč, a hlavně – postavili jsme nové mosty pro pokračování v normální zdravé spolupráci mezi našimi státy.

V paměti mi utkvělo i další setkání s prezidentem Havlem. Došlo k němu v roce 1992 v létě, kdy Havel přijel na oficiální návštěvu do Ruské federace. Na jeho návrh jsme se setkali na československém velvyslanectví v neformálním ovzduší – s plzeňským prazdrojem a brambůrky. Havel vypadal unaveně, byla na něm vidět tíha problémů, které se na něho navršily. V té době, jak jsem věděl, byl vystaven silící kritice nejen zleva, ale možná ještě více zprava. Mezi extremistickou částí jeho bývalých stejně smýšlejících druhů a politických spojenců se ozývaly výčitky, že „zradil“. Byl zřejmě připraven na to, že by se mohl v brzké době rozloučit s prezidentskou funkcí. Mluvil o tom celkem klidně, a dokonce poněkud nezúčastněně. Zato se však živě zajímal o průběh politického klání v Rusku, chtěl znát můj názor na ně. Rozloučili jsme se v dobrém, s lidským pochopením a srdečností.

Doma čekaly Havla nové zvraty politických událostí i osobního osudu. Československá federace se navzdory jeho záměrům rozpadla, ale státní rozvod proběhl civilizovaně. Opět „sametově“.

Zakladatel „pražského jara“

Své líčení vztahů mezi Moskvou a Prahou nemohu zakončit, aniž bych se zmínil ještě o jednom setkání.

Dne 21. května 1990 vstoupil do prezidentské pracovny v Kremlu, hned vedle sálu, kde dříve zasedalo všemocné politbyro, předseda Federálního shromáždění České a Slovenské federativní republiky (tak se tehdy jmenovala) Alexander Dubček. Naposledy přijel (přesněji řečeno byl dopraven) do Moskvy před téměř dvaadvaceti lety, v srpnu 1968. Bylo mu tenkrát čtyřicet šest let, byl prvním tajemníkem ÚV KSČ, a jak se zdálo, jeho kariéra navždy končila. Dost brzy po krátkém pobytu ve funkci velvyslance v Turecku byl vyloučen ze strany a odešel do politického nebytí za tichého policejního dozoru.

26 Plné znění deklarace viz PEČKA, Jindřich: *Odsun sovětských vojsk z Československa 1989–1991*, s. 109 n.

27 Když Havel v jednom okamžiku rozhovoru naléhal na nezbytnost podpisu deklarace o odchodu sovětských vojsk z Československa a uvedl, že je lidé považují za okupační, reagoval Gorbačov slovy: „Chtěl bych znovu podtrhnout, že jsme už principiálně zhodnotili vyslání vojsk v roce 1968. Je to pro nás skončená etapa. Prošli jsme ji a musíme jít kupředu. A v souvislosti s tím, že vy posuzujete vojska v Československu jako okupační, si vzpomínám na prohlášení jednoho západního dopisovatele, který už v polovině září 1968 psal o tom, že byl svědkem, jak se československé dívky líbají se sovětskými tankisty. Jistě, nelze zjednodušovat to, co se stalo. Je to velmi vážná otázka. Udělali jsme zásadní obrat ve vztazích se svými spojenci. Výchozí hledisko našeho nového přístupu spočívá v tom, že každý národ má právo svobodně si vybírat pořádek, jaký mu vyhovuje. To je suverénní právo každého národa.“ (Archiv Gorbačovova fondu, 90fev26a.doc.)

A tu mi jde vstříc Dubček se svým nezměněným, trochu rozpačitým úsměvem, zestárlý, ale ještě stále urostlý. Přichází s rukama mírně napřaženými k přátelskému objetí. Naše setkání bylo vřelé, Dubčekovi zvlhly oči.

Toto setkání bylo důležité v mnoha ohledech. Především jako svědectví o životnosti myšlenky humanistické a demokratické obnovy společnosti. Mluvili jsme o tom, že spolu se Sovětským svazem, který byl postižen těžkými zkouškami, prošly nelehkou cestou i východoevropské státy, každý jinak. To, že byly potlačeny pokusy o obrodu v Československu v roce 1968, projevilo se jako velké strategické pochybení, které se negativně projevilo i ve vývoji Sovětského svazu. Vojenský tlak v srpnu 1968 v podstatě pohřbil inovace a reformy, mezi jinými i v naší zemi. Všichni jsme ztratili spoustu času. Ale bez těch pokusů, které byly podniknuty dříve, neexistovaly by patrně ani dnešní přeměny.

Pověděl jsem Dubčekovi o svých rozmluvách s Husákem, o tom, jak se rozhodl odezdat nejvyšší funkci. Podělil jsem se s ním i o dojmy, jakou úlohu při tom sehrál Vasil Bilák. Doslechl jsem se o tomto jeho výroku: „Počkáme, v Moskvě si nakonec srazí hlavu ti, co jsou nadšeni přestavbou, a přijdou noví lidé.“

„Bohužel,“ řekl Dubček, „to není jen obyčejná fráze. Za ní stálo aktivní působení a ve skutečnosti se nečekalo na nové lidi, nýbrž na přívržence starých názorů.“

Vyprávěl, jak během celé řady let naléhal, aby se udělaly aspoň tři kroky, které by umožnily zdolat kritický stav společnosti. Zaprvé – zrušit vyloučení ze strany pro všechny, kteří vyjádřili nesouhlas se vstupem vojsk v roce 1968, zadruhé – odmítnout schválení vstupu vojsk, a zatřetí uznat, že heslo „socialismus s lidskou tvář“ nebylo kontrarevoluční. Kdyby to bylo vzato v úvahu, bylo by možné napětí ve společnosti uvolnit. Do konstruktivní práce by se zapojili aktivní a uvědomělí lidé, včetně válečných veteránů, kterých se akce roku 1968 citelně dotkla a urazila je.

Avšak nic podobného se nestalo. V důsledku toho se šířily nálady odmítající režim. Proti KSČ se řadila jednotná fronta jako proti československé Bastile.

„Díky kariéristům,“ pokračoval Dubček, „byl diskreditován i samotný název ‘komunistická strana’. Bylo nutné úplně ozdravění a ideové i organizační odloučení od lidí minulosti. Bylo nutné jít k lidu, aby pocítil obrat, aby se znovu získala důvěra lidí. Myslím, že by stálo za to uchránit všechno cenné z toho, čeho se dosáhlo v roce 1968. Já jsem byl vyloučen ze strany, ale ještě dodnes se o mně často říká: ‘Nevěřte mu, je to marxista.’ Jako předseda Federálního shromáždění se snažím zaujímat široké občanské pozice, ale je pravda, že ani na stranu nemohu zcela zapomenout. Dodnes těžce prožívám tu situaci a často usínám s hořkou myšlenkou: co bude zítra, kdo vstoupí na politickou arénu, kdo uvolní prostor pro užitečnou činnost?“

Byl a zůstal obráncem sovětské přestavby, hovořil o tom na všech schůzích se členy parlamentů, s nimiž se stále stýkal. Svým způsobem je symbolický i jeho odchod ze života. Na podzim roku 1991 spěchal z Bratislavy do Prahy. Automobil, který za nepříznivého počasí jel přílišnou rychlostí, se neudržel v zatáčce a obrovská síla setrvačnosti jej vyhodila ze silnice. Dubček byl velice těžce raněn, tentokrát fyzicky, a nepodařilo se ho zachránit. Říká se, že kdyby se nebylo stalo toto neštěstí, byl by se Alexander Dubček mohl stát prezidentem Slovenské republiky, třebaže byl, pokud je mi známo, v podstatě pro federaci. Nemohl jsem se bohužel účastnit pohřbu ve slovenském hlavním městě, kde se s ním, jak mi vyprávěli, loučilo div ne celé Slovensko. Slova rozloučení vyjádřil mým jménem G. Šachnazarov.

Myslím, že nyní už by mělo být jasné, že potlačení „pražského jara“ se stalo Pyrrhovým vítězstvím pro všechny, kteří zůstávali na pozicích přežité minulosti a nejvíce ze všeho věřili všemocné síle totalitního státu. Někdo možná podlehne emocím a zlostně řekne: „Dobře jim tak!“ Ale vždyť tím utrpěla celá společnost. Tím, že byl narušen přirozený proces společenské obnovy, nebyly využity tvůrčí a občanské schopnosti celých generací.

Kdyby tehdejší vládcí Sovětského svazu a dalších zemí Varšavské smlouvy byli zásadověji a s větší prozíravostí zhodnotili československé obrodné hnutí v roce 1968 a ještě i 1969, vypadaly by možná jinak i společensko-politické procesy v naší zemi i přeměny u východoevropských sousedů, ba i po celé Evropě a ve světě.

Ne náhodou rozpoznala přemýšlivá a tvořivá část Komunistické strany Československa vyčerpanost a neudržitelnost neostaliniistického modelu řízení společnosti a pokusila se jako první správně pochopit programové úkoly, které z toho vyplývaly. Dokázala to udělat proto, že přijala za své myšlenky 20. sjezdu KSSS (vedoucí osobnosti „pražského jara“ v té době studovaly v Moskvě), dovedla se opřít o demokratické tradice a humanistickou kulturu své vlasti. Mnohokrát jsme o tom v poslední době besedovali se Zdeňkem Mlynářem.

„Akční program“ KSČ a oživení politického a ideového pluralismu polekaly ve vedoucích kruzích ty, kteří nebyli schopni vystoupit ze sektářského rámce, ale snažili se prostě udržet u moci za každou cenu. Nesvědčily tomu ani vnější okolnosti – světová rozrůzka a konfrontace. Jak na Východě, tak i na Západě byly ještě příliš mocné síly zainteresovány na pokračování „studené války“.

A ještě něco mě napadá. Maličké Československo přineslo obrovský vklad do světové kultury. I v politických dějinách mu náleží důstojné místo, spjaté s hrdinstvím Husa, Žižky a jejich druhů. Cožpak za „pražského jara“ nepodali Češi a Slováci podobný důkaz svobodného myšlení a odmítnutí zkotnatělých pořádků a zastaralých dogmat?

Z ruštiny přeložila Růžena Seydlerová.

Z kapitoly 41 – Ještě jednou „změnit náš pohled na socialismus“

K příčinám rozpadu socialistického společenství

Podle naší oficiální formulace se předvoj mezinárodního komunistického hnutí nazýval „socialistické společenství v čele se Sovětským svazem“. Pro mezinárodní komunismus byl prvním otrěsem rozpad Varšavské smlouvy. U nás i za hranicemi se začaly ozývat hlasy, že „Gorbačov vydal socialistické země“.

Je namístě se zeptat, komu „obětované“ země patří? Odpověď je nasnadě: Polsko Polákům, Česko a Slovensko Čechům a Slovákům, Maďarsko Maďarům, Bulharsko Bulharům...

Co znamená „obětovat“ celé státy a málem polovinu evropského kontinentu? Už samo takové obvinění usvědčuje ty, kteří je vyslovují. Jsou to zastánci velmocenské ideologie, práva silnějšího disponovat cizími zeměmi jako svým vlastnictvím, pohrávat si s osudy národů. Nejsou to tedy nijak nevinné otázky. Zrcadlí se v nich politické myšlení odcházející epochy. Lpět na něm, řídit se jím v této době, ať jde o jeho verzi „východní“ nebo „západní“, je pro lidstvo sebevražedné.

Za tím vším se koneckonců skrývá stesk po starých pořádcích – „jednoduchých a srozumitelných“ stereotypech.

Oč by vlastně mělo jít, abychom neopouštěli reálnou půdu, a přitom se poučili z dějin?

Utváření socialistických režimů ve východní Evropě se úzce váže na výsledky druhé světové války. Bylo důsledkem dvou hlavních faktorů. Jednak dominance Sovětského svazu s jeho ozbrojenou mocí, jednak vzednutí národněosvobozeneckých a protifašistických demokratických hnutí.

Autorita SSSR byla vysoká. Společenský a politický vývoj východoevropských zemí se za těchto okolností podřídil koncepci přechodu od kapitalismu k socialismu a nutnosti jeho globálního vítězství. Byl v nich zaváděn stalinský model socialismu, i když poněkud modifikovaný.

Při všech svých očividných minusech administrativně-direktivní systém umožňoval soustředit síly a prostředky na dosažení prvořadých cílů. Svou roli sehrála pomoc Sovětského svazu, dodávky levných zdrojů energie. Tato výhoda však byla znehodnocována tím, že se tyto státy připoutávaly k sovětskému trhu a technice a odtrhávaly se od světových hospodářských vztahů. Také ony začaly zaostávat. Ale pokusům vymanit se z „přátelského objetí“ supervelmoci byla nesmlouvavě učiněna přítrž. Tak tomu bylo v NDR (1953), v Maďarsku (1956) a v Československu (1968).

Když jsme se ve své zemi zaměřili na obnovu a demokratizaci, byli jsme povinni tento kurz uplatnit i ve vztazích se socialistickými zeměmi. Uznat nejen slovy, nýbrž skutky jejich právo na sebeurčení, na svobodnou volbu cesty dalšího vývoje. Přestat používat spojeneckých svazků ke vnucování svého způsobu myšlení, svého modelu, své politiky.

Jakmile přestaly fungovat páky vnějšího ovlivňování, zaktivizovaly se v zemích východní Evropy národní demokratické síly. Povaha jejich působení byla dána především palčivostí nahromaděných národních problémů, konkrétními specifiky vztahů se Sovětským svazem a vlivy Západu. Takzvaná „diferencovaná politika“ států NATO byla vypočtena na oslabení svazků východoevropských zemí se SSSR. Západní propagandistická centra přihlížela protisovětské, a dokonce i protiruské nálady.

Je však třeba přiznat, že hlavní příčinou bouřlivých změn u našich sousedů nebyly imperialistické pletichy. Byla to nezdolná touha každého národa po svobodě. Přání zbavit se cizích vojenských základen a vojsk na svém území. Nezáviset na zvůli „staršího bratra“, na povaze a vlastnostech momentálního pána Kremle.

Viděli jsme, jak byl požadován odchod Američanů, když se jejich přítomnost stávala obtížnou a jejich bezohledné chování uráželo národní hrdost lidí asijských a latinskoamerických zemí. Dobře jsme věděli, jak skončila americká agrese ve Vietnamu a do čeho vyústila naše agrese v Afghánistánu. Nebylo možné dále čekat, přestože bylo nutno překonávat odpor konzervativců, a to vojenských i civilních. Demontáž neostalinského modelu společnosti v zemích východní Evropy koncem roku 1989 učinila toto rozhodnutí nezbytným a neodkladným.

Začátkem roku 1990 přišlo sovětské vedení s prohlášením o postupné přestavbě zastaralého modelu evropské rovnováhy sil, vzniklého v letech „studené války“ a opírajícího se především o vojenskou rivalitu. Vyjádřili jsme připravenost v dohodě se spojeneckými zeměmi odsunout sovětská vojska dislokovaná mimo vlastní území nebo snížit jejich počet. Bylo oznámeno, že se v co nejkratší době vrátí domů sovětská vojska a důstojníci

z Československa a Maďarska. O něco později bylo rozhodnuto odsunout sovětská vojska z Německa.

Hlavní je, že jsme udělali tento pozitivní krok a že jsme dali každému národu možnost zvolit si bez jakéhokoli nátlaku vlastní osud. Není samozřejmě nijak jednoduché učinit takovou volbu – někde to jde snadněji, někde mnohem obtížněji.

V rámci vědecké diskuse mohu jistě přiznat, že v něčem jsme mohli postupovat racionálněji a že jsme v něčem chybovali. Další vývoj ukázal, že jednorázový přechod na volně směnitelnou měnu v obchodních vztazích s východoevropskými zeměmi byl nepromyšlený. Ani nám, ani jim to valuty nepřineslo, namísto toho to vedlo k dezorganizaci ekonomických vztahů. Neadekvátních operací bylo víc.

Samozřejmě že to, co se událo ve východní Evropě počátkem devadesátých let, v mnoha ohledech neodpovídá mým představám o optimální variantě demokratizačního procesu. Pozitivní změny jsou doprovázeny nezdravými zvraty. Tak jako u nás – postoupí se o krok vpřed a hned se zase ustupuje. Vcelku se však sousedům daří, myslím si, zdolávat přechod k novému způsobu života s menšími ztrátami.

Společensko-politické reformy v Rusku, ve Společenství nezávislých států a ve východní Evropě zdaleka nejsou dovršeny. Cesta kupředu bude ještě dlouhá a obtížná. Nejdůležitější samozřejmě je, aby se to obešlo bez krveprolití. Tak tomu bylo v Polsku a v Maďarsku. I když v Československu a v Bulharsku se to neobešlo bez vyřizování politických účtů a honu na čarodějnice, přece jen zdravý rozum a kulturní vyspělost zabránily nejhoršímu. Ceaușeskův režim v Rumunsku nutně vyvolal lidové povstání. Nejtragičtější osud však postihl Jugoslávii.

Události ve východní Evropě dostaly v mnohém nepředvídatelný charakter, protože se ztratilo příliš mnoho času – doslova desítky let! – potřebného pro plynulejší společenské proměny. Projevila se hlavní vada autokratického modelu: neschopnost obrozování, sebezdokonalování.

Nezřídka můžeme slyšet, že když jsme „obětovali socialistické země“, ztratili jsme spojení a oslabili jsme svou obranyschopnost. Ani to není pravda. Především proto, že prakticky všichni bývalí spojenci Sovětského svazu mají zájem na udržení přátelských styků a spolupráce s Ruskem, Ukrajinou, s Běloruskem a dalšími státy bývalého SSSR. Rusko prostě potřebuje ve své východoevropské politice tyto možnosti plněji realizovat, což se bohužel dosud nedělalo. Kdybychom poslechli „jestřáby“ a pokusili se své bývalé spojení znovu připoutat ke své „káře“, uškodilo by to naší kolektivní bezpečnosti v rámci celoevropských struktur.

Stručně řečeno: ztráty jsou domnělé, zisky znatelné. Ale nade vše je vědomí, že Rusko nikoho neutiskuje a nikoho násilím nenutí být přítelem a spojencem. Často se u nás citoval Marxův výrok: „Nemůže být svobodný národ utiskující jiné národy.“ Když jsme „pustili na svobodu“ všechny, kteří patřili do „sovětského tábora“, do puntíku jsme myslím tuto poučku splnili. Jejich a naše vlastní svoboda, to je hlavní argument na obranu politiky, kterou jsem dělal.

Z ruštiny přeložila Jana Váchová.

II

MEDVEDEV, V. A.: *Raspad: Kak on nazrevail v „mirovoj sisteme socializma“*. Moskva, Meždunarodnyje otnošenija 1994, 395 s.

Autor rozvrhl výklad do pěti kapitol, dále členěných na nečíslované podkapitoly, opatřené často expresivními titulky naznačujícími podstatu či těžiště problému. Pro pochopení souvislosti části textu, jejíž překlad se tu zveřejňuje, reprodukuje obsah knihy (zvýrazněn je název zveřejňované podkapitoly).

1. kapitola: Od Brežněvovy doktríny k rovnoprávnosti a samostatnosti (7–44: Těžké dědictví; Tajemné oddělení ÚV [rozumí se oddělení Ústředního výboru KSSS pro agendu vztahů s komunistickými a dělnickými stranami socialistických států]; Nové přístupy a první kroky; Ekonomické vztahy na nový základ.

2. kapitola: Tak mnohotvárné společenství (45–223: „Bratříčci“ [Todor Živkov a spol.]; Jak těžké je zaplnit „bílá místa“ [polská problematika, zmínka o „bílých místech“ je narážkou na obtíže při přiznání pravdy o sovětsko-německém tajném protokolu z roku 1939 a masakru v Katynu]; Uherská rapsodie; *Syndrom roku '68* (s. 136–154); Nehynoucí Erich [problematika NDR]; „Karpatský génius“ [Ceaușescu a Rumunsko].

3. kapitola: Na úsvitu jugoslávské tragédie (224–249).

4. kapitola: Fidel [Kuba] (250–282).

5. kapitola: Východ – delikátní záležitosti (283–364: Poválečný Vietnam; Kambodžský uzel; Jak ukončit konflikt na Korejském poloostrově; Mongolsko na rozcestí; Velký soused [Čína].

6. kapitola: Kdo utrpěl porážku a kdo zvítězil? (365–395).

Syndrom roku '68

Klamný blahobyť

V polovině osmdesátých let vypadalo Československo v porovnání s jinými zeměmi východní Evropy naprosto blahobytně.

Země značně získala na změnách ve struktuře cen na světovém trhu počátkem osmdesátých let, což prospělo zpracovatelskému průmyslu, zvláště strojírenství. Upevnily se její pozice v rámci RVHP a do jisté míry i na světovém trhu. Na rozdíl od jiných zemí neupadla do velkých dluhů. Její platební bilance byla vyrovnaná. Československo mělo slušné úspěchy i ve zvyšování zemědělské výroby, v zajištění potravin, což je nutno v rámci průmyslově vyspělé země považovat za nemalý úspěch. Projevila se tu, stejně jako v Maďarsku, dostatečně pružná agrární politika.

Bylo dosaženo dosti vysoké životní úrovně lidu a domnívám se, že i nabídka zboží byla bohatá. Díky zvláštním opatřením státu se pozitivně změnila demografická situace; stoupla porodnost a celkový přírůstek obyvatelstva.

Politická opozice, potlačena a rozptýlena v letech 1968–1969, neprojevovala prozatím žádnou zvláštní aktivitu. Proto nebylo možno na povrchu pozorovat žádné vážnější politické problémy.

Naše vztahy s Československem se rozvíjely úspěšně. Československé vedení šlo ve všech ohledech ve šlépějích Sovětského svazu a podporovalo prakticky všechny zahraničněpolitické akce naší země: v RVHP, ve Varšavské smlouvě i v OSN.

Navenek to vypadalo tak, že ve vztahu k Československu u nás všechno probíhalo znamenitě, že panovalo „ticho, mír a boží požehnání“. Byly obnoveny všestranné styky mezi veřejností obou zemí, a to nejen na centrální úrovni, nýbrž i mezi jednotlivými kraji, podnikovými kolektivy, vědeckými ústavy, vysokými školami atd. Antipatie vůči naší zemi ze strany československého lidu byla vystrídána přátelstvím, blízkostí a dobrými vztahy. Zdálo se, že problémy roku 1968 zmizely navždy v minulosti.

Zatím však hluboko ve společnosti zrály negativní procesy. Dokonce i v ekonomice byla spousta neřešených problémů. Vždyť ani modernizace strojírenství – tohoto pilíře československé ekonomiky – nebyla stále ještě dokončena. Zůstávalo jako dříve v mnoha ohledech technicky nedokonalé, mělo rozsáhlou nomenklaturu, plýtvalo zásobami a zůstávalo pozadu za světovou úrovní. Byl jsem značně překvapen, když jsem na jedné schůzi uslyšel od Miloše Jakeše, který řídil v ústředním výboru záležitosti ekonomiky, že se v této poměrně nevelké zemi vyrábí osmdesát procent světového sortimentu strojírenských výrobků. To znamená, že se tu od šedesátých let nic nezměnilo!

Obzvlášť závažné problémy však nazrávaly v oblasti společenských vztahů a společenského vědomí. Uplynulo téměř dvacet let od potlačení „pražského jara“, ale v rozvoji demokracie a *glasnosti* se prakticky nic nezměnilo. Přísný ideologický režim, potlačování plurality názorů, jednostrannost a nevýraznost v kulturním životě země. Desítky a stovky tisíc lidí vyloučených svého času ze strany a vystavených společenskému ostrakismu i jejich rodiny musely stále snášet omezování v občanských právech.

Strana zůstávala prakticky mimo kontrolu společnosti; výsledkem toho bylo stále větší množství příznaků zahnívání a rozkladu i degenerace jednotlivých vedoucích kádrů. To vše v zemi s dávnými demokratickými a humanistickými tradicemi a s vysokou evropskou kulturou.

Počátek přestavby v Sovětském svazu vyvolal ohlasy také uvnitř československé společnosti. Vzbudil naděje na změnu situace v zemi. Ožila i opozice. Ústřednímu výboru začaly docházet dopisy. Vzrůstaly požadavky na změny, na výměnu vedení.

Ale co ve vedení samém? Uchovalo se prakticky ve stejném složení, v němž bylo zformováno v roce 1969 na vlně potlačování reformního hnutí, které bylo tehdy hodnoceno jako kontrarevoluční a protisocialistické. Ve vedení převládaly dogmatické konzervativní síly, jejichž ztělesněním byl „silný muž“, všemocný Vasil Biľak – „Vasilij Michajlovič“, jak mu říkali v Sovětském svazu. To on držel v podstatě stranu v rukou, ve společnosti se přitom opíral o tradicionalistické síly a nepokrytě k tomu využíval svou blízkost k brežněvovskému vedení. K němu se přimykali Alois Indra, Karel Hoffmann, Josef Kempný, ale také Miloš Jakeš a Jozef Lenárt, i když tito dva se odlišovali větší samostatností a realismem. Pod Biľakovým vlivem byl také ideologický tajemník ústředního výboru Jan Fojtík, který měl v jisté době sklon k progresivním názorům, ale byl zřejmě donucen podřídit se panujícím pořádkům.

Proti této skupině stál v předsednictvu ÚV KSČ prakticky jediný Lubomír Štrougal, předseda federální vlády. Je třeba připomenout, že v politickém zápasu v roce 1968 stál Štrougal poněkud stranou, zaujímal kritický postoj k ideologům „pražského jara“ a nepodílel se na vstupu vojsk do Československa. Jakožto současný předseda vlády projevoval realističtější vztah k problémům republiky, stavěl se za uskutečnění hlubších hospodářských a společenských reforem ve směru demokratizace.

Štrougal byl objektem neustálých útoků ze strany pravice.²⁸ Ti jen čekali na okamžik, kdy by ho mohli „spolknout“. Donášeli na něho sovětským soudruhům, snažili se je postavit proti Štrougalovi, a musím říci, že ne bez úspěchu. Husák však Štrougala všanc nedal, neboť chápal, že je nutný pro udržení rovnováhy ve vedení. Tento postoj držel chutě konzervativců na uzdě. Husák se snažil přitáhnout do vedení i mladší a modernější lidi, ale stará garda je úporně odmítala.

Zvlášť se ovšem musíme zmínit o Gustávu Husákovi. To byl zkušený politik, který prošel krutou školou politického boje, skutečný myslitel a analytik. Před jeho očima a s jeho přímou účastí probíhaly celé dějiny poválečného Československa, všechny peripetie nesmírně složitěho politického boje. Dvakrát byl vězněn – za slovenského buržoazního režimu²⁹ i v socialistickém Československu.

Husák byl aktivním účastníkem reformního procesu v roce 1968. Bouřlivé události ho znovu vynesly do nejřednějších řad politických činitelů v zemi. Jeho projevy se v té době vyznačovaly odvahou, originalitou hodnocení a názorů, ale nebyly ovšem prosty emocí vyvolaných návratem do bouřlivého politického života.

Nedostatečně objektivní a občas i tendenční informace vytvářely o něm tehdy v Sovětském svazu rozporné představy. Pamatuji se, jak v roce 1968, v době velkých politických bojů v Československu, se mne jakožto tajemníka leningradského městského výboru při jednom projevu před velkým shromážděním zeptali: „A co je to za ptáčka, ten Husák?“ Neskrývám, že jsem pociťoval určité rozpaky, když jsem na to odpovídal. Ale už tenkrát bylo jasné, že je to významná postava, která se zasazovala o přeměny v zemi, ale zároveň o zachování socialistické cesty a těsné spolupráce se Sovětským svazem.

Husákova ochota převzít v dubnu 1969 vedení strany i státu byla podle mého názoru krokem nanejvýš statečným a zodpovědným. Vzal na svá bedra velice těžké břímě a je třeba říci, že se projevil na výši situace, když dokázal v tvrdém rámci tehdejších podmínek usměrnit vývoj země na cestu politické stabilizace. Kdyby byl Husák vstoupil do otevřené konfrontace s konzervativními silami a jejich vůdci, nebylo by se mu podařilo to udělat, nebyl by se udržel u moci ani jediný měsíc. On však viděl zároveň i jejich omezenost a nutnost přivést do vedení nové lidi, i když se tu setkával s mnoha potížemi.

Sovětská přestavba postavila vedení KSČ před zásadní otázku: jak se k ní zachovat? Úplná loajalita a poslušnost KSČ ve vztahu ke KSSS vylučovala možnost jakéhokoli otevřeného nesouhlasu s novou linií sovětského vedení. Jak v oficiálních dokumentech ÚV KSČ, tak v projevech všech jejích činitelů bylo možno slyšet pouze souhlas se sovětskou přestavbou a její schvalování. V jednu chvíli vzniklo mezi československými vedoucími pracovníky dokonce něco jako soutěžení, kdo se horlivěji přihlásí k sovětské přestavbě. Jedni obviňovali druhé, že přestavbu podporují nedostatečně.

Toto uznání však zahrnovalo široké spektrum postojů: od Husákova porozumění k pochopení její nutnosti u Štrougala až po čistě deklarativní uznání – ve skutečnosti však odmítnutí – Biřákem a Fojtíkem. Někde uprostřed stál Jakeš, který cítil nezbytnost ekonomických reforem a určitých posunů ve společenských strukturách, ale zároveň

28 V orig.: „napadok so storony pravych“. Ze souvislosti je zřejmé, že je tím myšlena konzervativní skupina ve vedení KSČ, nikoli „pravičáci“ ve smyslu oficiálně platného *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti*.

29 Gustáv Husák byl několikrát krátce vězněn za slovenského státu.

pokládal pro Československo za nepřijatelný sovětský pokus o rozvoj *glasnosti* a ideologického pluralismu. Jinými slovy řečeno, byl pro přestavbu, ale bez demokracie a *glasnosti*. Toto spektrum názorů se postupně projevovalo čím dál zřetelněji.

Ze styků s československými přáteli jsem si odnesl pevný názor, že úplné nebo částečné odmítání přestavby bylo plně diktováno syndromem roku 1968, který převládá ve vední státu a určoval logiku jeho chování. A nešlo zde pouze o to, že se někdo držel svého křesla, nýbrž o to, že za dvě desetiletí po „pražském jaru“ se vedoucí elitě, stranickému i státnímu vedení dostala do krve ideologie odmítání každého jiného modelu společnosti kromě toho, který byl násilně znovunastolen po roce 1968.

Realistické hodnocení situace vedlo k závěru: náhlá změna vládnoucí ideologie a vedení země není možná; v zemi neexistuje taková společenská síla, o kterou by bylo možné se při realizaci změn opřít. Vždyť ani my jsme si nemysleli, že také u nás, v Sovětském svazu, bude zapotřebí všechno naráz převrátit.

Bylo tu ovšem východisko, jehož náznaky se tu a tam objevovaly v úvahách některých československých vedoucích činitelů a o něž jsme my, ač jsme odmítali sebemenší vměšování do záležitostí jiné země, přece jen projevovali určitý zájem. Spočívalo v tom udělat čáru za minulým vývojem, nepouštět se zatím do jeho kategorického hodnocení, konstatovat, že situace v zemi se změnila, že vyvstaly nové úkoly, a na základě toho vyhlásit kurz národního usmíření. Zrušit dosavadní omezení pro aktivní účastníky událostí roku 1968. Vyzvat všechny ke konstruktivní práci, uvolnit postupně cestu pro demokratické procesy, pro liberalizaci režimu a ekonomické reformy.

Ale dogmatické fundamentalistické síly zablokovaly svým tupým odporem možnost rozvíjení obrodného procesu. Aníž jsme se z naší strany na něco tázali, začali nám českoslovenští kolegové usilovně vysvětlovat, že problém rehabilitace účastníků událostí z roku 1968 neexistuje, že tuto otázku prý už dávno vyřešil sám život, že i opatření, která byla tehdy přijata, byla velice mírná, že ani v nejmenším neporušila lidská práva, že se nedotkla významnějších vrstev společnosti atd. I nadále trval stav, že se slovy přestavba schvalovala, ale demokratické procesy se fakticky brzdily.

V širokých vrstvách společnosti byla ovšem nálada zcela jiná. Autorita politiky přestavby neobyčejně vzrostla. To vše se projevilo, a to zcela spontánně a pro československé vedení nečekaně, ve dnech, kdy Gorbačov v dubnu 1987 navštívil Československo.

„Gorbačove, zůstaň u nás!“

Návštěva Prahy se chystala co nejpečlivěji. Zvláště důležité bylo zvolit správný tón, a to jak v oficiálních rozhovorech, tak v kontaktech s obyvatelstvem, aby se na jedné straně neposílil negativní vztah československé společnosti vůči vlastnímu vedení, ale abychom se současně ani nedostali do rozporu s převládajícími náladami, které nám byly známy.

V Praze už byly vyvěšeny vlajky a portréty, vše bylo připraveno k přijetí vysoce postaveného hosta; a tu bylo oznámeno, že se návštěva odkládá o dva nebo tři dny, neboť Gorbačov je nachlazen. Sděлил jsem to osobně Husákovvi. V západním tisku se to neobešlo bez vtipů na „politické nachlazení“ sovětského představitele, ale všechno bylo skutečně tak, jak jsme ohlásili.

Průběh a význam návštěvy překonal všechna očekávání. Nemám na mysli ani tak oficiální setkání a jednání s československými vedoucími pracovníky. Ta byla stejně jako

dříve přátelská, konstruktivní, věcná a probíhala s porozuměním problémům naší doby a světového dění. Husák byl jako partner v rozhovorech velice zajímavý. Mluvil poměrně málo, ale vyznačoval se vysokou koncentrovaností myšlenek a obsáhlým vzděláním. V době, kdy Husák přijal Gorbačova, pozvali mě k rozhovoru Biřak s Jakešem. Z jejich strany bylo vyjádřeno vše, co se dalo očekávat: podpora přestavby, nezbytnost řešení aktuálních ekonomických problémů a samozřejmě i hodnocení politické situace. Ze široka vysvětlovali stanovisko československé strany k otázce rehabilitace příslušníků opozice z roku 1968, tvrdili, že postup spojeneckých států vůči Československu v roce 1968 byl správný, a hovořili o úspěších Československa v pokrizovém období.

Velmi emocionálně proběhl mítink československo-sovětského přátelství s projevy Husáka i Gorbačova i další oficiální akce, návštěva závodu ČKD Kompresory a Národního divadla i Gorbačovovo setkání se členy a kandidáty předsednictva a tajemníky ÚV KSČ, s pracovníky aparátu ústředního výboru, dále jednání v Bratislavě a návštěva zemědělského družstva na Slovensku.

Ovšem to hlavní se odehrávalo na ulicích a náměstích Prahy i Bratislavy, a právě v tom se projevil zásadní politický smysl návštěvy. Všude, kde se měl Gorbačov objevit, očekávala ho obrovská shromáždění lidu, přičemž mezi účastníky převládala mládež. Lid zaplnil nejen ulice, ale i balkony a střechy, všechna dostupná místa nad úrovní ulice. Jakmile se Gorbačov přiblížil k lidem, ozvaly se výbuchy volání na uvítanou a vztahovaly se k němu sta a tisíce rukou. Policie s obrovským úsilím zadržovala nápor davu. U Národního divadla lidé neodcházeli z ulice po celou dobu představení a čekali, až se Gorbačov zase objeví. Když jsme došli na Václavské náměstí a šli směrem dolů, bylo tam moře lidí a ozýval se nepřetržitý halas. Vlny pozdravného volání se nesly vzduchem a provázely nás po celou cestu. Bylo to něco fantastického. Jak mi později říkali českoslovenští přátelé, poprvé za dlouhé roky organizační aktivita strany našla odezvu ve spontánních projevech lidských citů.

Jaký byl duch takové mohutné a vzrušující demonstrace? Snad nejlépe to vyjadřuje toto volání vstříc Gorbačovovi: „Michaile Sergejeviči, zůstaňte u nás celý rok nebo alespoň několik měsíců!“ To byl zároveň otevřený souhlas s tím, co bylo započato v naší zemi, i vyjádření nespokojenosti s vedením vlastní země i vášnivého přání, aby Československo vyšlo ze stavu společenské a politické stagnace. Odhalily se ostré problémy této země, které byly především povahy nikoli materiálně-ekonomické, nýbrž právě duchovní a politické.

Když jsme tak stáli v ohnisku lidové manifestace na pražských ulicích a náměstích, počítávali jsme všichni – a především Michail Sergejevič – jisté rozpaky za československé vedoucí činitele. Husák vypadal jaksi sklesle, ačkoli se Gorbačov snažil vřadit ho do společného rozhovoru; obracel se ke shromážděným jakoby za sebe i za Husáka, nejrůznějším způsobem dával najevo svou úctu k němu. Ale to všechno nepomáhalo: lid jako by svého představitele ani nepozoroval. Bylo těžké se na to dívat.

Pozoroval jsem mimoděk i reakci Biřaka, Kapka, Jakeše a dalších československých vedoucích funkcionářů. Byli zřejmě omráčeni obrovským výbuchem emocí u Pražanů. Snažili se tvářit takto: vidíte, jak je všechno v pořádku, jaké jsou plody naší práce. Lze si však představit, co se v té chvíli v každém z nich asi odehrávalo.

Gorbačovova návštěva se stala předznamenáním tehdy probíhajícího i mocným impulzem následujícího vývoje událostí v Československu. Každý si samozřejmě dělal vlastní

závěry podle toho, jak vnímal dění kolem sebe, z pohledu „ze své zvonice“. Husák se jakožto čestný a upřímný člověk vážně zamyslel nad svým odchodem do důchodu a nad zajištěním dalšího vedení strany.

Nabýval jsem postupně dojem, že chápal nutnost změn, pohlížel na ně v celé šíři a spojoval je se změnou politického kurzu ve směru realizace reform, které už uzrály. Vždyť vůle lidu byla v dubnu vyjádřena jasně a jednoznačně. Zároveň viděl, že se konzervativní síly ve vedení nepodaří odstranit, protože odrážejí nálady poměrně širokých stranických vrstev, kde měly všude rozestaveny „své lidi“. Husák hledal východisko z této situace, aby vyhmátl zatím aspoň kompromisní, částečné řešení problému a nepřipustil posílení konzervativního křídla.

Pokud se týká Biřaka a dalších přívrženců tvrdého kurzu, ti se pokoušeli – v souladu se svými zájmy – omezit všechno jen na výměnu nejvyššího představitele jakoby pro jeho fyzický stav, aniž by se dotkli podstaty dosavadní politické linie. Chtěli tuto otázku řešit co nejrychleji, neboť se chystali touto cestou utišit nespokojenost ve společnosti, „vypustit páru“ a zároveň uchovat, a dokonce i upevnit své pozice. Vyrovnanější a rozumnější postoj, zahrnující uznání nezbytnosti změn, zaujímal Jakeš.

Ať tak či onak, při vši různosti pohnutek, jimiž se řídily jednající osoby, dostal se v dalším období do popředí problém výměny vedení. Kolem něj se začaly stále silnější rozněčovat vášně. V předsednictvu ústředního výboru vznikla nervózní situace. Neočekávaný krok učinil předseda [Ústřední] rady odborů Karel Hoffmann, který projevil nespokojenost se svou situací a požádal o uvolnění z funkce. Příznaky nevyrovnanosti se objevily i v chování prvního tajemníka pražského městského výboru strany Antonína Kapka, a to v jeho skandálních projevech na předsednictvu a později i na plénu ÚV KSČ. Lubomír Štrougal neskrýval svůj úmysl požádat v případě Husákova odchodu okamžitě o uvolnění z funkce.

Husák, který nemohl najít na své místo vážnějšího kandidáta, jenž by se mohl postavit proti Biřakovi, byl nadále v obtížné situaci. Chtěl uhájit ve vedení Štrougala, ale chápal, že není reálné, aby ho povýšil do role prvního muže. Rychle stoupala autorita předsedy české vlády Ladislava Adamce, ten však nemohl počítat s podporou v předsednictvu a v ústředním výboru, mimo jiné kvůli některým osobním vlastnostem – nezávislé povaze, přímosti a jednoznačnosti úsudku. Husákovy pokusy vybrat některého z mladých tajemníků ústředního výboru také nevedly k ničemu; potřeboval čas, ale už ho neměl.

Nakonec, jak jsme se potom dověděli, dospěl Husák ke kompromisní variantě – vytvořit tandem: Jakeš jako ústřední tajemník a Štrougal jako předseda vlády.

Miloš Jakeš byl zkušený politik, který se slušně vyznal i v ekonomice, poněvadž se na předsednictvu ÚV KSČ v poslední době zabýval právě těmito otázkami. Jakeš patřil k většině předsednictva, kterou stále ovládal syndrom roku 1968, ale odlišoval se větší samostatností, nepodoběl se Biřakovi a uměl projevit svou vůli. Velice důležité bylo, že Jakeš měl pověst čestného a skromného člověka, náročného k sobě samému. Hlavní problém spočíval zřejmě v tom, jak zajistit, aby si Jakeš se Štrougalem rozuměli, a jak ochránit Jakeše před dominantním vlivem konzervativního křídla.

Když se počátkem listopadu 1987 českoslovenští vedoucí činitelé v Moskvě účastnili oslav sedmdesátého výročí sovětské moci (Husáka tehdy doprovázeli Jakeš a Biřak), uskutečnilo se setkání Gorbačova s Husákem, které bylo jako vždy velice otevřené a soudružské. Husák referoval o situaci v Československu, přičemž dal najevo, že inten-

zivně uvažuje o problému změn ve vedení země a že hledá vyvážené řešení. Zmínil se pochvalně o Jakešovi, vysoce ocenil činnost Štrougala a řekl, že se chystá rozhodnout i o své osobě. Husák informoval Gorbačova, že hlavní otázky přestavby v Československu, a především ekonomické reformy, mají být projednány v prosinci na plénu ústředního výboru a ve spojitosti s tím mají být provedeny i přesuny ve vedení.

Gorbačov nemínil posuzovat možné změny ve vedení a zdůraznil, že je to naprosto vnitřní záležitost Československa. Přitom dodal, že nikdo nevyčítá lépe než sám Husák, až nastane chvíle, kdy bude třeba řešit tuto otázku z hlediska zájmů země a jeho vlastních zájmů osobních. Gorbačov vyslovil souhlas, že přijme v Moskvě Štrougala, jakmile si to Štrougal bude sám přát.

V době, kdy československá delegace pobývala v Moskvě, došlo k velice zajímavé a významné příhodě. V projevu ředitele Ústavu marxismu-leninismu Smirnova na tiskové konferenci, nevím už v jaké souvislosti, byl zpochybněn postup spojeneckých států vůči Československu v roce 1968.³⁰ Dodnes nemohu říci, zda to byl náhodný nebo promyšlený krok. Mohu jen konstatovat, že podobné nálady se stále více šířily v kruzích inteligence, mezi vědci. Smirnov samozřejmě vyslovil svůj osobní názor. Šlo však o to, že byl členem ústředního výboru a ředitelem Ústavu marxismu-leninismu při ÚV KSSS a v nedávné minulosti – poradcem generálního tajemníka. Žádný souhlas, nebo dokonce instrukce k tomu z ÚV KSSS přirozeně nedostal.

Jeho vystoupení československou delegaci, a zejména Biřáka, velice rozčílilo. Když jsem se o tom pozdě večer dověděl, pokládal jsem za nutné zajet do vily na Leninských horách, kde byla československá delegace ubytovaná. V rozhovoru mezi čtyřma očima jsem Biřákovi řekl, že šlo o osobní Smirnovův názor, a zdůraznil jsem, že ani jedna otázka týkající se kterékoli spřátelené strany a země se u nás neřeší – a ani v budoucnu se nebude řešit – bez porady s jejím vedením. Zároveň však nemůžeme zakázat našim vědcům, aby posuzovali historické problémy.

Biřák, jak se zdálo, vzal toto vysvětlení na vědomí, ale okamžitě se pokusil převést rozhovor na téma situace ve vedení, nutnosti změn atd. To nebylo nikterak v mém plánu, a tak jsem ho požádal, aby nás nezatahoval do diskusí o podobných problémech. To jsou vaše záležitosti a nikdo je nebude řešit za vás. Tím náš rozhovor skončil.

V polovině listopadu přijel do Moskvy Štrougal. O ekonomických problémech s ním jednal Ryžkov, ale hlavní věcí byla samozřejmě politická stránka této návštěvy, setkání Štrougala s Gorbačovem, který vysoce hodnotil činnost Štrougala jakožto předsedy vlády

30 Viliam Plevza datuje „incident“ ke 4. listopadu 1987 a zmiňuje se o svých rozhovorech s akademikem Georgijem Lukičem Smirnovem v dané věci v Moskvě v prosinci téhož roku. (PLEVZA, Viliam: *Vzostupy a pády*: Gustáv Husák prehovoril. Bratislava, Tatrapress 1991, s. 150.) V rukopise *Vliv změn v SSSR na cestu k listopadu 1989 v ČSSR: Pohled z okolí expremiéra L. Štrougala v letech 1971–1989* uvádí Jaromír Sedláček, že na tiskové konferenci před slavnostním zasedáním k 70. výročí říjnové revoluce v moskevském Kremlu Smirnov odpověděl na dotaz zahraničních novinářů, zda v důsledku událostí v SSSR nebude zapotřebí přehodnotit násilné potlačení „pražského jara“, slovy: „Podle mého osobního mínění je otázka oprávněná, ale vzhledem k její politické závažnosti se necítím povolán na ni odpovědět.“ – O záležitosti se vzrušeně debatovalo na schůzi předsednictva ÚV KSČ 18. listopadu 1987, Gustáv Husák však prosadil, že nebyla zmíněna v písemné zprávě o návštěvě delegace KSČ v Moskvě. (SÚA, Praha, A ÚV KSČ – předsednictvo – PÚV KSČ 49/87, 18.–19.11.1987, záznam diskuse k bodu č. 1.)

i jeho úsilí v záležitostech reformem ekonomiky. Zároveň bylo vyjádřeno mínění, že na plénum v prosinci, první plenární zasedání po vyhlášení politiky přestavby, je třeba přijít s naprostou jistotou, že přijaté závěry budou seriózní a vedení je bude moci realizovat.

Štrougal odjel domů v povznesené náladě. Vycítil, že v Moskvě chápou situaci a nepřijímají slepě rady některých skálopevných přátel z československého vedení.

Zápas o moc

Tyto rozhovory se odehrály v pravý čas, neboť už 18. listopadu byl z iniciativy Biřaka a jeho stoupenců předložen na předsednictvu ÚV KSČ návrh na rozdělení funkcí prezidenta a prvního tajemníka ústředního výboru strany. Zřejmě měli tito lidé podezření, že v Moskvě za jejich zády všechny otázky projednali Husák a Štrougal, a rozhodli se jednat.³¹

Indra se Husáka přímo zeptal: Nebylo v Moskvě nadhozeno téma rozdělení funkcí? Husák ovšem odpověděl záporně a podtrhl přitom, že v Moskvě dostal plnou podporu pro provádění linie přestavby. Biřak zase „tlačil“ na Štrougala: Nemluvil snad v Moskvě o tom, že v Praze existují odpůrci přestavby, a neuváděl ve spojitosti s tím konkrétní jména? Štrougal přirozeně tento předpoklad také kategoricky odmítl. Připomněli si samozřejmě i Smirnovův projev o událostech roku 1968. Všichni kromě Štrougala a Kapka vyjádřili svůj negativní názor na tuto záležitost. Uložili Biřakovi, aby se snažil získat potvrzení dřívějších hodnocení a *Poučení z krizového vývoje*.

Zasedání předsednictva pokračovalo na druhý den a Biřak položil otevřeně otázku po rozdělení funkcí. Husák, který zřejmě nechtěl řešit tento problém pod nátlakem, neodkryl karty. Navíc byl poměr sil v předsednictvu 7:3 ve prospěch konzervativců, ale v celém vedení včetně kandidátů na členství v předsednictvu a členů sekretariátu přibližně 10:10.

O tom všem podal do Moskvy informaci sovětský velvyslanec v Praze V. P. Lomakin. Dne 23. listopadu mě v rozhovoru po speciální lince požádal, abych domluvil s Michaiilem Sergejevičem, zda by zatelefonoval Husákovi. Řekl jsem, že s takovým návrhem se na Gorbačova obracet nebudu, neboť jsem přesvědčen, že odpoví záporně. Zároveň jsem však velvyslanci poradil, aby generálnímu tajemníkovi zavolal sám a informoval ho o vzniklé situaci. Reakce byla taková, jak jsem očekával: obracet se na Husáka a podněcovat ho k jakémukoli jednání Gorbačov nebude. Nepokládá vůbec za nezbytné dodávat ještě něco k tomu, co už bylo posouzeno s československým vedoucím činitelem během posledního setkání.

V předvečer dalšího zasedání předsednictva byl Lomakin pozván Husákem do bytu a měl s ním důvěrný rozhovor. Husák ho informoval o peripetiích diskuse v předsednictvu a o vzniklé situaci. Sdílel mu, že Jakeš odmítl Biřakův návrh na zřízení funkce náměstka generálního tajemníka a na zvolení jeho, to jest Jakeše, do této funkce. Husák přiznal, že rozdělení funkcí je nevyhnutelné, ale vyjádřil obavy, že by mohl být činěn nátlak na některé členy předsednictva, kteří nesouhlasí se „sedmičkou“.

31 Viz též vylíčení zápasu o Husákovo nástupnictví v pamětech Miloše Jakeše *Dva roky generálním tajemníkem*, s. 69 n. Dochoval se také obsáhlý heslovitý záznam ze schůze předsednictva ÚV KSČ 18.–19.11.1987. Bude připraven k zveřejnění v jednom z příštích čísel *Soudobých dějin*.

Další dialog vypadal – podle líčení velvyslance – asi takto:

Husák – Nedomnívá se Michail Sergejevič, že už nastal okamžik, o kterém se mluvilo při našem setkání, kdy bych v zájmu strany měl přijmout ve vztahu ke své osobě zodpovědné řešení?

Lomakin – O tom se nehovořilo a nehovoří. Ale v politbyru ÚV KSSS vzniká přirozená starost, jak bude vývoj událostí v Československu dále pokračovat.

Husák – Nemohu nechat Štrougala a Kapka napospas.

Lomakin – Nevznikl snad problém dohody o jakémisi termínu, po jehož uplynutí může být řešena otázka rozdělení funkcí?

Husák – Kdyby takový problém vznikl, byly by zapotřebí dva nebo tři měsíce, během nichž by bylo možno povolát do vedení nové, mezi nimi i mladé lidi.

Lomakin – Nakolik je to v nynějších podmínkách reálné?

Husák – Příliš reálné to není. Záležitost je zablokována. Ale ani takové řešení by nezměnilo poměr sil nikterak rychle. Jaké je tu východisko? Jestliže dojde na Biľaka, budou padat hlavy.³²

Lomakin – A nevidíte jinou možnost, jak vyřešit otázku, pokud jde o Biľaka?

Husák – Například kdyby nám někdo pomohl takové řešení učinit.

Lomakin – Ale to můžete řešit pouze Vy.

Velvyslanec sdělil, že Husákovo rozpoložení bylo klidné a jisté, ale ani Biľakova rozhodnost nepolevovala.

Vcelku lze říci, že listopadové zasedání předsednictva vypadalo jako předehra k rozhodujícímu zápasu. Situace v československém vedení byla krajně napjatá. V závěru měsíce jsem napsal stručný záznam s hodnocením situace ve vedení KSČ a předal jsem jej osobně, z ruky do ruky, Gorbačovovi. Zde je jeho text.

O situaci v československém vedení

Zvláštnost situace spočívá v tom, že boj o moc mezi skupinami, které se vytvořily v československém vedení, zatlačil do pozadí otázku programu přestavby, jejíž nezbytnost je silně pocíťována ve stranickém aktivu a mezi lidem.

Jaký může být průběh událostí v těchto podmínkách? Jestliže skupinka v čele s Biľakem převezme vedení a fakticky vytěsni Štrougala a jeho stoupence, bude to ve společnosti přijato jako vítězství konzervativních sil, které nemíní ani o píd' ustoupit z pozic, nuceně stranou zaujatých po roce 1968. Nejen rozpoložení samotného Biľaka, který hraje a zřejmě bude hrát klíčovou úlohu dokonce i tehdy, bude-li Jakeš novým generálním tajemníkem, ale i logika boje proti Štrougalovým stoupencům (jichž je stále mnoho jak v ekonomickém aparátu, tak mezi inteligencí, která v něm vidí zastánce změn) bude pobízet nové vedení, aby trvalo na dřívějších pozicích, a půjde-li v něčem kupředu, tedy neochotně a malými krůčky.

Vzhledem k tomu, že udržet Husáka ve funkci generálního tajemníka je sotva možné a bylo by ve straně i ve společnosti přijímáno s krajním podrážděním, zůstává nejhodnější variantou (alespoň po určitou dobu) spolupráce Jakeše a Štrougala ve funkcích generálního tajemníka a předsedy vlády. V zásadě to možné je; i Štrougal už navrhoval Jakešovi cosi jako politické spojenectví. To však nebude chtít připustit Biľak, který chápe jedno: jestliže se Štrougal dohodne s Jakešem, nezbude pro něho místo ve vedení a on (Biľak) bude muset odejít.

32 „Kakoj že vychod? Jesli proizojdet vychod na Biľaka, to poletjat golovy.“ (*Raspad*, s. 148.)

Ve skutečnosti je situace taková, že ve všech ohledech se ukazuje jako nejvhodnější Biřaka neutralizovat. Bez toho nebude možné ani posílení jednoty československého vedení (třebaže postupně, po etapách), ani zahájení reform, které země nutně potřebuje.

Je zřejmé, že jediný způsob, jak touto cestou pokračovat, je přesvědčit Jakeše o tom, že je nutno najít společnou řeč se Štrougalem. Ten ještě nevyčerpal své možnosti jako předseda vlády a má velké zkušenosti v organizaci hospodářství. Kromě toho by jeho setrvání ve funkci předsedy vlády (alespoň na nějakou dobu) pomohlo k tomu, aby nedošlo k prohloubení nejednotnosti ve stranickém i státním aktivu a aby byla uchována jednota, která je pro stranu i pro celou zemi tak důležitá.

Bylo by vhodné dát tyto názory prostřednictvím sovětského velvyslance nebo nějakým jiným způsobem na vědomí Jakešovi, aby se předešlo nežádoucím obrátu událostí (možnému zejména proto, že podle Štrougalových slov bude v případě Husákova odchodu z funkce generálního tajemníka i on nucen požádat o uvolnění z funkce).

Zároveň jsem odevzdal Gorbačovovi materiál k případnému rozhovoru s Husákem; uvědomoval jsem si totiž, že by Husák mohl kdykoli takový rozhovor zahájit.

K možnému rozhovoru s G. Husákem

Situace, k níž došlo v československém vedení, znamená, že otázka následnictví ve vedení strany je bohužel řešena nikoli vzájemnou dohodou, nikoli na principu jednoty, nýbrž konfliktně.

Pokud k tomu už došlo, je třeba hledat důstojné východisko ze situace. V současné době je nejdůležitější nepřipustit, aby rozpory v předsednictvu ÚV KSČ pronikly navenek, do širších kruhů. Bylo by nebezpečné, kdyby byly vzniklé názorové rozdíly přeneseny do stranického aktivu a do celé společnosti. Nemíjí být přípustné poskytovat politický prostor osobním ambicím a skupinovým zájmům. Zvláště nebezpečné by bylo dovolit, aby spory nabýly podoby nacionální rozepře.

Je zřejmé, že není možno svolat plénum ÚV KSČ v podmínkách, kdy neexistuje ve vedení jednota. Dnes je hlavním úkolem hledat řešení v rámci předsednictva ÚV KSČ.

Naše stanovisko zůstává takové, jak jsme je vyjádřili v rozhovorech v Moskvě i v Praze. Nedomníváme se, že bychom měli právo vměšovat se do rozložení kádrů v bratrské straně. Vztah k československým vedoucím funkcionářům byl jasně vyjádřen při setkáních, která jsme s nimi měli v poslední době. V rozhovorech s Husákem, Jakešem a Štrougalem byl zdůrazněn plný souhlas s plány přestavby, kterou země tak nutně potřebuje. Právě tento problém by podle našeho mínění mělo řešit plenární zasedání ÚV KSČ, na něž je nutno přijít s jednotným stanoviskem ve vedení a s rozpracovaným programem přestavby.

Máme i nadále velkou úctu k s. Husákovi. Jeho veliký přínos pro socialismus je nesporný. Není pochyb o tom, že dokáže společně s dalšími členy vedení zajistit normální kontinuitu zásadní linie KSČ i zaměření na obnovu socialismu.

Tohoto materiálu však nebylo zapotřebí. Čtvrtého prosince v odpoledních hodinách telefonoval do mé pracovny v mé nepřítomnosti nejdříve Biřak a poté velvyslanec Lomakin. V 19 hodin jsem jim zazvonil já. Biřak mi sdělil, že na zasedání předsednictva byl přijat Husákův návrh na rozdělení funkcí a doporučení Miloše Jakeše do funkce generálního tajemníka. Bude to předloženo plenárnímu zasedání ÚV KSČ 17.–18. prosince, svolanému k projednání situace ve státě a otázek ekonomické reformy. Před plenárním zasedáním budou o návrhu předsednictva informováni tajemníci krajských výborů strany i někteří další členové ústředního výboru. Lomakin k tomu dodal, že schůze předsednic-

stva proběhla v klidu a že byl zřejmě nalezen kompromis, ke kterému se tak dlouho směřovalo.³³

Gorbačov byl v té době ve Washingtonu, kde probíhalo sovětsko-americké setkání na nejvyšší úrovni, ale novinka z Prahy byla okamžitě dána generálnímu tajemníkovi na vědomí. Dne 11. prosince se vedoucí socialistických zemí setkali v Berlíně, kde se Gorbačov cestou z Washingtonu zastavil a podrobně informoval své kolegy ze socialistických zemí o dohodách, jichž bylo dosaženo ve Washingtonu, i o obsahu rozhovorů s Reaganem.

Před samým začátkem zasedání, kdy se Gorbačov ještě neobjevil v sále, přistoupil ke mně Husák, který tu byl v čele československé delegace, a velice srdečně, a – jak se mi zdálo – s jakýmsi zvláštním důrazem se se mnou pozdravil. Během schůze se však choval tak, jako by k žádným změnám v zemi ani v jeho osobní situaci nedošlo.³⁴

Za několik dní přijalo plenární zasedání ÚV KSČ návrhy předsednictva, o nichž jsme se zmínili. Gorbačov poslal Jakešovi blahopřání k jeho volbě generálním tajemníkem, jak se to vždy v podobných případech dělalo. Ale tentokrát se to neobešlo bez překvapení. O několik dnů později se ukázalo, že naše poselství bylo přáteli přeloženo tak, že jeho smysl byl zkomolen. Slova „obnova socialismu“ byla totiž přeložena jako „posílení socialismu“.³⁵ Tehdy nám tvrdili, že je to technická závada, ale bylo zřejmé, že je to práce Fojtíka nebo Biřaka.

Československá strana okamžitě nadhodila otázku návštěvy nového generálního tajemníka v Moskvě, ale po poradě jsme se rozhodli nespěchat a uskutečnit návštěvu za měsíc až šest týdnů, což se také stalo.³⁶ Brzy poté, v dubnu, přijel na návštěvu do Moskvy i Husák ve funkci prezidenta republiky. Husák řekl, že nový generální tajemník ÚV KSČ ho nezlamal a že on sám poskytuje novému stranickému vůdci veškerou podporu. Zároveň si stěžoval na to, že mnozí lidé v československém vedení chápou přestavbu zatím jen jako heslo, a ne jako praxi.³⁷

Pokud se týká Jakeše, ten se podle mého pozorování upřímně snažil pracovat na přestavbě, vymanit se ze skupinkaření a přitáhnout všechny k aktivní práci na přestavbě. Zpočátku byl připraven na spolupráci se Štrougalem a snažil se určitým způsobem omezovat vliv Biřaka na řešení politických a kádrových záležitostí. Na jeho pokyn bylo

33 Schůze předsednictva ÚV KSČ, o níž je řeč a na níž Gustáv Husák oznámil, že požádá na připravovaném zasedání ústředního výboru o uvolnění z funkce generálního tajemníka a navrhne do této funkce Miloše Jakeše, se konala 9. prosince 1987. SÚA, Praha, A ÚV KSČ – předsednictvo – PÚV KSČ 52/87, 9.12.1987, záznam diskuse k bodu 1.

34 Okolnosti Husákova chování a vystupování za pobytu na schůzce v Berlíně líčí ve svých pamětech tehdejší ministr zahraničních věcí ČSSR, který Husáka v Berlíně doprovázel. CHŇOUPEK, Bohuš: *Memoáre in claris*. Bratislava, Belimex 1998, s. 152 nn.

35 V originále: „V častnosti, slova ‘obnovlenije socializma’ byli perevedeny kak ‘ukreplenije socializma’.“ Jaromír Sedlák uvádí v rukopise citovaném v poznámce 30, že záměna vznikla už v ČTK po konzultaci „u Fojtíků“.

36 Návštěva se uskutečnila již ve dnech 11.–12. ledna 1988. Viz Zpráva o průběhu a výsledcích pracovní návštěvy generálního tajemníka ÚV KSČ soudruha Miloše Jakeše v Sovětském svazu. SÚA, Praha, A ÚV KSČ – předsednictvo, 4117 (14.1.1988). Záznam rozhovoru M. Gorbačova s M. Jakešem, uložený v archivu Gorbačovova fondu v Moskvě, je datován 11. ledna 1988 (f. 1, op. 1, 88jan11.doc.).

37 Srv. záznam rozhovoru M. Gorbačova s G. Husákem 12. dubna 1988, uložený v archivu Gorbačovova fondu v Moskvě (f. 1, op. 1, 88apr12.doc.).

například zastaveno vydání Biřakových pamětí, které měly tendenční ráz. Nakonec Biřak odešel do důchodu.

Principiální postoj zaujal Jakeš v souvislosti se skandálním článkem Fojtíkové, v němž se snad jen otevřenější formou projevovaly názory a postoje jejího manžela Jana Fojtíka. Nedlouho předtím navštívila Fojtíková Moskvu, setkala se tu s některými lidmi a po návratu domů otiskla článek namířený v podstatě proti přestavbě, jakousi československou variantu článku Niny Andrejevové. Kolem tohoto článku se rozpoutal rozruch, pokusili se jej přetisknout i v *Rudém právu*, dodat mu tedy málem oficiální punc. Za podpory některých činitelů se z Fojtíkové stávala hrdinka dne, řečnila na schůzích atd. Jakeš vyjádřil svůj nesouhlas s článkem a zabránil jeho otištění v orgánu ÚV KSČ.³⁸

Nemálo úsilí věnoval Jakeš i nasměrování ekonomické reformy, zpočátku společně se Štrougalem, později, když tento politik přece jen odešel do důchodu, společně s novým předsedou federální vlády Ladislavem Adamcem.

Jakešovo úsilí o aktivizaci přestavby bylo zřejmé; zastavil se však na polovině cesty a bylo patrně nad jeho síly překročit hranici, která pro něho byla nejdůležitější. A tak nebyly udělány rozhodující kroky směrem k národnímu usmíření, odstranění syndromu roku 1968, vyhlášení politického kurzu směřujícího k hluboké demokratizaci a *glasnosti*. Základní problémy, které vzrušovaly veřejnost celé země, nebyly řešeny. Proto opoziční nálady sílily a nakonec vyústily v listopadovou „sametovou revoluci“. Nemalou úlohu v tom sehrály i vnější podněty: lavinovitě změny v NDR a Bulharsku, narůstající krize v ostatních zemích východní Evropy. Ale hlavní příčiny samozřejmě spočívaly ve vnitřních problémech Československa.

„Sametová revoluce“

Musím připomenout, že 17. listopadu 1989, právě v den, kdy v pražských ulicích vzplály studentské bouře, které byly počátkem „sametové revoluce“, setkal jsem se s Janem Fojtíkem – kolegou z oblasti ideologické práce, který byl právě v Moskvě. To on mi ostatně pověděl o studentských nepokojích, aniž by předpokládal, v co až mohou přerůst.

Během rozhovoru jsme se dostali i k otázce, jak dnes hodnotit události roku 1968. Fojtík se pokoušel zjistit, zda se nechystáme provést přehodnocení roku 1968 ve světle následujících událostí a nového politického myšlení. Říkal, že i oni cítí obrovský tlak

38 Článek Evy Fojtíkové Jak dál o ruské literatuře byl uveřejněn na tři pokračování v diskusní rubrice týdeníku *Tvorba* v září 1989 (čís. 38–40). Šlo především o kritiku otevřené diskuse v SSSR o minulosti, socialistickému realismu v rámci sovětské *glasnosti*, s níž pisatelka nepřimo, aniž ji zmiňovala, účtovala jako se subjektivismem, a varovala, že pravda za každou cenu může působit jako smřšť. Článek nikterak zvlášť bojovný, s argumenty často zašifrovanými do poměrně složité literárněhistorické problematiky, vzbudil asi pozornost především tím, že pocházel z pera manželky nejvyššího strážce ortodoxie. Vždyť pravděpodobně „nejsilnější“ pasáží článku jsou závěrečné řádky, kde se citují slova nejmenovaného západoněmeckého autora uveřejněná v časopise *Stern* o tom, že „nic nepřispělo konci komunismu tolik jako otevřená kritika komunistů na adresu jejich vlastní minulosti“. Ani obsahem, ani významem nesnese tato aféra srovnání s manifestem Niny Andrejevové Nemohu se zpronevěřit zásadám (v deníku *Sovetskaja Rossija* 13. března 1988), který druhý muž v KSSS po Gorbačovovi – Ligačov – označil za linii strany a s nímž se solidarizovalo velké množství stranických grémí, než byla uveřejněna oficiální odpověď Gorbačovova spolupracovníka Alexandra Jakovleva v *Pravdě* (5.4.1988).

v této záležitosti. Byl to rozumný člověk, ba řekl bych chytrý, a netvrdil, že nastolení tohoto problému je pro ně zcela vyloučeno. A co víc, naznačoval, že prý v dnešním československém vedení už nejsou lidé, kteří byli bezprostředně účastni na akci spojeneckých států v srpnu 1968 (v té době už Biřák ani Indra v předsednictvu ÚV KSČ nebyli). „Kdybyste podnikli nějaké kroky tímto směrem, mohli bychom na to reagovat,“ řekl mi tehdy.

Musel jsem připomenout naše hledisko, které bylo vyjádřeno už dříve: ani v tomto případě, ani v žádném jiném nemáme v úmyslu přijímat jednostranná rozhodnutí o otázkách, které se týkají nejen nás, ale především našich přátel. Pro nás, kteří jsme se zřekli Brežněvova kurzu v rámci nového politického myšlení, neznamená nové hodnocení roku 1968 žádné nebezpečí, naopak, byl by to logický krok, jenomže to by znamenalo nepokryté vystoupení proti nynějšímu československému vedení, které stále stojí na pozicích *Poučení z krizového vývoje*. Iniciativa v přehodnocování těchto stanovisek, nebo alespoň nadhození této otázky musí vyjít od československých soudruhů.

Rozhovor nabýval dosti ostrého rázu.³⁹ Nemohl však přirozeně vést k žádnému výsledku, neboť tento problém bylo nutno řešit kolektivně, na nejvyšší úrovni, za souhlasného postoje všech zemí, které měly vztah k událostem roku 1968. Kdo by byl tehdy předpokládal, že dříve než za měsíc, v situaci masových shromáždění, přehodnotí ÚV KSČ i vláda dřívější názor na srpen 1968 a odsoudí akci spojeneckých zemí; že se vedoucí osobnosti těchto zemí shromáždí v Moskvě a odsoudí dřívější rozhodnutí o vstupu svých vojsk do Československa.

Hned po našem rozhovoru se Fojtík vrátil do Prahy, kde události nabývaly stále masovějšího a ostřejšího charakteru. Mocenské orgány přijaly osudné rozhodnutí potlačit vystoupení studentské mládeže silou. To vyvolalo bouři nevole ve společnosti, která smetla dosavadní režim, zbavila KSČ moci a způsobila její rozklad. Moc přešla do rukou opozice.

Započal spontánní, lavinovitý proces rozpadu starého společenského systému, který otrásl společností, odhalil před ní nové cesty, ale vyvolal nemálo krajností, bolestných jevů a ztrát. Nemohl nezasáhnout ani oblast mezinárodních vztahů a federativního uspořádání československého státu. (...) ⁴⁰

Z ruštiny přeložila Růžena Seydlerová.

39 Jaroslav Čejka, na podzim 1989 pracovník odboru kultury příslušného oddělení ÚV KSČ, uvádí v anonymně uveřejněné memoárové publikaci *Aparát: Soumrak polobohů*, že Jan Fojtík a Vadim Medveděv byli spolužáci z dob studia (zřejmě na vysoké stranické škole v Moskvě), a klade Fojtíkovi do úst následující slova, údajně vyřčená v rozhovoru s Medveděvem asi dva měsíce předtím, v kuloárech porady ideologických tajemníků v Berlíně v raném podzimu 1989: „Co po nás vlastně chcete? Chcete nás hodit přes palubu? Jestli je to tak, tak nám to řekněte rovnou. My jsme byli vždycky na někom závislí, naše suverenita je relativní pojem. Tři sta let jsme patřili pod Habsburky, dvacet let jsme byli závislí na Anglii a Francii, a když nás naši slavní západní spojenci nechali ve štychu, zabrali nás Němci. Teď jsme byli čtyřicet let závislí na vás, ale jestli se nás chcete zbavit, stačí říct. Ale vemte na vědomí, že pak vezmeme svatováclavskou korunu a půjdeme s ní za západními Němci...“ (Praha 1991, s. 139 n.)

40 Nepublikují se zbývající dvě stránky kapitoly, které autor věnoval rozpadu Československa, Sovětského svazu a Jugoslávie.

III

MUSATOV, V.: *Predvestniki buri: Politickéskije krizisy v Vostočnoj Jevrope (1956–1981)*. Moskva, Naučnaja kniga 1996.

Výňatek z 2. kapitoly – Moskva a „pražské jaro“⁴¹

V listopadu 1989 jsem jako zástupce vedoucího mezinárodního oddělení ÚV KSSS prožil několik vzrušujících dnů v Praze. Hned potom co policie rozehnala a ztloukla účastníky studentské demonstrace, co začala stávkovat tvůrčí inteligence a situace se dostávala do varu, zavolal si mě V. Falin a vyřídil mi pokyn člena politbyra a tajemníka ÚV KSSS A. Jakovleva, abych ihned odletěl do Prahy. Měl jsem prozkoumat situaci, shromáždit informace, ale nezasahovat. Bylo mi přitom řečeno, ať se na naše velvyslanectví nespolehám, protože okruh jeho kontaktů je omezený. V. Falin se vyjádřil ještě příkřeji: velvyslanec Lomakin se prý tradičně stýká se „zdravými silami“, Gorbačova nemůže ani cítit a stále čeká, kdy vojenské kruhy generálního tajemníka svrhnou.⁴²

Takto jsem se tedy bez jakýchkoli plných mocí dostal do Prahy s čistě informativním posláním. Pomáhal mi jeden mladý pracovník Ústavu ekonomiky socialistických zemí AV SSSR, který výborně znal pražskou politickou elitu. Souběžně byla do Prahy vyslána skupinka pracovníků informačně-analytické správy KGB.⁴³

Během mohutného shromáždění na Letenské pláni jsem znovu uviděl A. Dubčeka, zestárlého, ale svěžího. Byl bouřlivě pozdravován, i když jeho proslov byl dost banální. Už tenkrát se z davu ozývalo: „Dubček na Hrad!“ Celkově však na shromáždění dominovalo Občanské fórum a jeho vůdce Havel.

Tehdy ještě existoval starý ÚV KSČ. M. Jakeš sice musel odstoupit, ale nový generální tajemník K. Urbánek byl člověk v politice nezkušený a málo známý. Nikdo s jeho působením nespojoval žádné zvláštní naděje. K takovému závěru, a ne bez lítosti, jsem dospěl i já, poté co mi přátelé domluvili setkání s novým generálním tajemníkem. Zpočátku se mi totiž zdálo, že KSČ má šanci se reformovat a obrodit.

Setkával jsem se se stranickými funkcionáři známými svým prosovětským postojem. Hovořil jsem ale i s vědci, zejména v Prognostickém ústavu V. Komárka, a s humanitní inteligencí. Všechny zajímaly stejné otázky: jaká bude reakce Sovětského svazu na změny v Československu, přičemž za touto otázkou byla zjevně cítit obava, aby se neopakovala agrese; kdy KSSS vyhlásí revizi hodnocení událostí roku 1968 jako protisocialistických a uzná, že vojenská akce byla chybou; kdy sovětská vojska opustí území Československa.

Pokud jde o Občanské fórum (OF), Veřejnost proti násilí a další hnutí, byly pro ně tyto otázky hlavními politickými požadavky. Někdy v polovině mého pobytu v Praze se konalo

41 Publikovaná pasáž (s. 165–169) je vlastně dovětkem ke kapitole, jež pojednává o jiné tematice.

42 V rozhovoru v září 1998 v Moskvě Valerij Musatov upřesnil, že pokyn k cestě do Prahy dostal ten den, kdy Jakeš a spol. podali demisi, což bylo v pátek večer 24. listopadu. Musatov přiletěl do Prahy zřejmě v sobotu 25. 11. 1989 dopoledne. Uvedl také, že ve dnech následujících bezprostředně po 17. listopadu přicházela z Prahy do Moskvy řada telefonátů s informacemi o Lidových milicích v ulicích Prahy a o tom, že hrozí krveprolití. Z mezinárodního oddělení ÚV KSSS se pak telefonovalo do Prahy (snad Jakešovi) asi v tomto duchu: Přicházejí zprávy, které nás znepokojují. Musatov mi řekl, že z kontextu muselo být jasné, že Moskva považuje jakýkoli „tvrdý postup“ za nežádoucí.

43 „...neboť šaja grupa rabotnikov informacionno-analitického upravljenja PGU KGB.“

setkání s představiteli Občanského fóra. Měl jsem možnost setkat se s Havlem, ale opatrná Moskva mi radila, abych s tím nespěchal.

Setkání s OF se konalo v budově československé vlády. Vlastně mi během celého poletu velmi pomohli spolupracovníci předsedy vlády L. Adamece. S ním jsem hovořil několikrát. Vedl obtížná jednání s OF o změně složení vlády a o volbě nového prezidenta. L. Adamec žádal o radu Moskvu, ale žádných odpovědí se mu odtud nedostalo. Cítil jsem se velmi trapně. Po Maltě také bylo co vysvětlovat.⁴⁴ Byl jsem rád, když moje posláni skončilo, protože na 3. až 4. prosince bylo naplánováno setkání nejvyšších představitelů zemí Varšavské smlouvy v Moskvě. Mělo dojít i k setkání M. S. Gorbačova s Adamcem a Urbánkem. Při této schůzce se mluvilo i o situaci kolem volby nového prezidenta. Největší šanci měl Havel, Dubček, ale velkou šanci měl i Adamec. „Inu, budeme vás podporovat,“ řekl M. Gorbačov. Tím také všechno skončilo. L. Adamec se ho tři nebo čtyři dny nemohl dovolat. Situace v Praze se neustále komplikovala. Na L. Adamece a komunisty byl vyvíjen velmi silný tlak. Nakonec se prezidentem stal V. Havel, kterému musel ustoupit i A. Dubček. To všechno se událo později.

Vraťme se ale k setkání s Havlovými mluvčími. Byli tři – profesor a právník, posléze náměstek předsedy Federálního shromáždění, dále mladý skladatel, který později vedl komisi pro odchod sovětských vojsk, a muž, který se později stal Havlovým poradcem pro vojenské záležitosti. Rozhovor byl klidný. Stručně jsem nastínil podstatu sovětské politiky ve východní Evropě a zdůraznil jsem, že sovětské vedení se nehodlá uchylovat k násilným metodám a vměšovat se do vnitřních záležitostí suverénních států. Sovětský svaz bude volbu jejich národů respektovat. Zdůraznil jsem náš zájem o udržení a rozvoj spolupráce s Československem.

V odpovědi bylo vyjádřeno uspokojení ze sovětského postoje a pochvalná slova o politice přestavby. Cílem snah Občanského fóra je vytvořit demokratickou společnost v souladu s tradicemi národů českých zemí a Slovenska. Nikdo tomu nemůže zabránit. Potud se o to komunisté pokusí, budou rozdraceni. Jejich politiku a výsledky jejich vládnutí odmítá většina národa.

Ža sebe jsem zdůraznil, že jsem dalek toho, abych se vměšoval do dějů v Československu, a řekl jsem, že samozřejmě existuje všeobecný zájem, aby změny v Československu proběhly klidně. Ohledně komunistické strany jsem vyslovil názor, že pánové z Občanského fóra se jistě mýlí, vždyť komunisté mají ve společnosti jistý vliv. (V této otázce ale měli pravdu pánové z OF. Komunistická strana Československa se brzy rozpadla na několik menších stran. V následujících volbách získali od voličů řádově deset procent hlasů. Jejich představitelé se dostali do parlamentu, ale viditelnou váhu tam neměli.) Při tomto i jiných setkáních jsem vyslovoval názor, že by se události roku 1968 měly zohodnotit v klidu a objektivně. Asi by nebylo vhodné čekat první krok od nás, i když v Moskvě se takové hlasy ozývají. Akce v roce 1968 byla kolektivní, a proto by její účastníci měli svůj názor vyložit společně. Bylo mi známo, že M. Gorbačov slíbil M. Jakešovi, že s novým hodnocením nebude spěchat.

Konalo se setkání na ÚV KSČ za účasti tajemníků ústředního výboru, ministra zahraničních věcí a ministra spravedlnosti o otázce odchodu sovětských vojsk z ČSSR. Spolu

44 Schůzka George Bushe s Michailem Gorbačovem u břehů Malty 2.–3. prosince 1989.

s dočasným sovětským *chargé d'affaires* v Praze M. Kuzněcovem jsme zastávali oficiální stanovisko, obdobné tomu, které M. Gorbačov vysvětlil představitelům MSDS R. Nyersovi a K. Grószovi: odchod bude prováděn postupně, v souladu s tím, jak budou probíhat vídeňská jednání o snížení stavu ozbrojených sil a výzbroje v Evropě. Když jsem jednou použil výrazu „snížení počtu sovětských vojsk“, řekl ministr spravedlnosti M. Čafa, tehdy ještě člen KSČ, který později stanul v čele vlády národního porozumění, že o tom nemůže být ani řeči. Občanské fórum trvá na úplném odchodu sovětských vojsk, a to v době co nejkratší.

V Praze jsem měl i jiná setkání. Jsem hrdý na to, že jsem se tenkrát seznámil se Z. Mlynářem a pomohl mu přijet do Moskvy. Dosud s ním udržuji přátelské vztahy. Silným dojmem na mne zapůsobila diskuse s V. Menclem, jedním z vedoucích činitelů klubu Za socialistickou obrodu. Jeho vyprávění o událostech osmašedesátého roku a o strádáních v letech „normalizace“, kdy mnoho členů KSČ, kteří nesouhlasil s vojenskou akcí spojenců, bylo perzekvováno a měli zákaz výkonu povolání, nebyl možné poslouchat bez pobouření. Přitom mnozí z těchto lidí zůstali věrni ideálům socialismu. Po „sametové revoluci“ to však neměli lehké. Nová demokratická moc jim dala práci, konkrétně V. Mencl stanul v čele Komise pro analýzu událostí roku 1968. Avšak sociální základna pro boj za ideály demokratického socialismu už neexistovala. O tyto ideje v letech 1989–1991 nikdo nestál.

Někdy během mého pobytu v Praze vešlo ve známost, že A. Dubček byl pozván skupinou sovětských filmařů na premiéru filmu o „pražském jaru“ natočeného v Leninogradě. Oficiální Moskva tehdy neplánovala Dubčekovo pozvání, nehodilo se jí ba bylo zřejmé, že jeho případný příjezd by byl využit proti M. S. Gorbačovovi. Musel jsme to vysvětlit Dubčekovým přátelům. Ti ho přesvědčili, aby do Moskvy nejezdil a nepůsobil Gorbačovovi potíže. Když jsme o tom dostali zprávu, uklidnilo nás to. Práva je, že generál V., představitel KGB, mě ujišťoval, že má seznamy cestujících na moskevských leteckých linkách pod kontrolou a Dubčekovo jméno že se v objednávkách letenek ani neobjevilo. Těžko říci, jak to skutečně bylo, ale Dubček do Moskvy nejel. (...)

Z ruštiny přeložila Jana Váchová.

Příloha 1

O některých aktuálních otázkách spolupráce se socialistickými zeměmi (teze zpráv určené k projednání v politbyru ÚV KSSS, červen 1986)⁴⁵

Nové přístupy a první kroky

Začátkem léta 1986 byl hotov kolektivně zpracovaný okruh námětů týkajících se vztahů mezi socialistickými zeměmi. Stal se součástí Gorbačovovy zprávy o některých

45 Výňatek z knihy V. A. Medveděva *Rozpad: Jak dozrával ve „světové socialistické soustavě“*; 1 kapitola: Od Brežněvovy doktríny k rovnoprávnosti a samostatnosti, s. 27–29.

aktuálních otázkách spolupráce se socialistickými zeměmi, kterou předložil k projednání politbyru Ústředního výboru KSSS a jež byla posouzena na jeho zasedání v létě 1986.⁴⁶

Ve zprávě byly úspěšnou formou a velmi kriticky analyzovány poměry v „socialistickém společenství“. Celkový závěr zněl takto: celý systém spolupráce se spojenci, se všemi státy světového socialismu je třeba zcela změnit. Bylo by to také ve shodě s myšlenkami a smyslem závěrů 27. sjezdu KSSS a s novým politickým myšlením.

Zde jsou některé teze z této zprávy:

- celý systém politických vztahů stavět na skutečné rovnoprávnosti a vzájemné odpovědnosti; každá strana musí být samostatná, mít právo suverénně rozhodovat o otázkách vývoje ve své zemi a zodpovídat se vlastnímu lidu; nikdo ve společenství si nemůže dělat nárok na nějaké výsadní postavení; je nezbytné respektovat specifické zájmy každé země a obecné zájmy společenství, projevovat úctu k přátelům a spojencům;

- v hospodářských vztazích důsledně dodržovat principy vzájemné výhodnosti a vzájemné pomoci; důsledně přecházet od čistě obchodních vztahů k široké výrobní kooperaci; přebudovat od základu mechanismus ekonomické spolupráce, činnost RVHP soustředit na sladění hospodářské politiky a vytvoření organizačních, finančně-devizových a právních podmínek pro rozšíření přímých vztahů, pro sdružování vědeckých a projektových podniků a zakládání společných firem;

- podstatně zkvalitňovat a radikálně aktivizovat zahraničněpolitickou spolupráci; v celé naší politice brát skutečně, a nikoli jen formálně, v úvahu názory přátel a jejich zájmy; poskytnout velký prostor projevům zahraničněpolitických iniciativ a jednání na kolektivním dohodnutém základě;

- do středu veškeré ideologické spolupráce postavit výměnu zkušeností ze socialistické výstavby, společně je studovat a zobecňovat. Vrchním soudcem dohodnutých závěrů a prováděných kroků není názor nějaké jedné strany, ale společensko-politická praxe, urychlení sociálně-ekonomického vývoje, skutečné upevnění socialismu.

Gorbačovova zpráva byla zevrubně prodiskutována a v podstatě schválena jako důležitý dokument, vymezující parametry jednoho z hlavních směrů sovětské zahraniční politiky. Politbyro uznalo za nutné přijít s iniciativou, aby byly tyto otázky projednány na setkání nejvyšších představitelů členských států RVHP.

Toto setkání se konalo v Moskvě v listopadu 1986. Vyznačovalo se otevřeností a důvěrou. Když se o těchto otázkách jednalo, projevil Gorbačov velký takt, řekl bych až úzkostlivou snahu, aby nedal sebemenší záminku k nařčení, že se snad pokouší diktovat svou vůli a vnucovat někomu svou představu o otázkách, které se netýkají pouze naší země. Přesto bylo jednání natolik kritické a dotýkalo se tolika citlivých problémů, že bylo

46 Mezi dokumenty někdejšího stranického archivu uloženými v moskevském Centru soudobé dokumentace je také kopie fragmentu pracovního zápisu ze zasedání politbyra ÚV KSSS z 26. června 1986; jde o l. a 32.–35. stranu zápisu. Prvním bodem programu byla zpráva (zapiska) M. Gorbačova *O nekotorych aktual'nych voprosach sotrudničestva s socialističeskimi stranami*. Ze zápisu k tomuto bodu programu jsou k dispozici pouze dva odstavce. Gorbačov uvedl svou „zapisku“ slovy o tom, že je nutno vypracovat koncepci k urychlení postupu. Řekl dále, že je nutno odstranit všechny překážky na cestě rozvoje spolupráce, dát mu nové impulzy a ukázat možnosti socialismu v mezinárodním měřítku. Člen politbyra, předseda rady ministrů Ryzkov se ke zprávě vyjádřil velmi kladně, vyjádřil souhlas s analýzou obsaženou ve zprávě a předložené návrhy označil za „zákonitě rozvedení usnesení XXVII. sjezdu strany“. (*Centr chranenija sovremennoj dokumentacii*, Moskva, f. 89, op. 36, d. 19, l. 1.)

rozhodnuto omezit se jen na společné komuniké pro tisk. Podrobnější informace pro náš stranický aktiv byly publikovány až v důvěrném informačním zpravodaji ÚV KSSS.

Ze stejných důvodů se Gorbačov po dlouhém váhání rozhodl nezveřejnit svůj článek o problémech vzájemných vztahů mezi socialistickými zeměmi. Vyskytl se také návrh projednat tyto politicky velmi závažné otázky na příštím plénu ústředního výboru, nebo dokonce uspořádat speciální plenární zasedání o mezinárodní problematice, ale pro nával vnitropolitické práce se to nepodařilo.

Dnes se kloním k názoru, že tato zdrženlivost při zveřejňování závěrů, k nimž se dospělo, a hodnocení týkajících se „světového socialismu“ byla přílišná a neopodstatněná. Zabránila totiž realisticky přeorientovat veřejné mínění a provést v této oblasti praktické změny.⁴⁷

Z ruštiny přeložila Jana Váchová.

Příloha 2

Výňatek ze záznamu rozhovoru Michaila Gorbačova s Milošem Jakešem 11. ledna 1988 v Moskvě.⁴⁸

M. S. GORBAČOV: [...] Víím, že se u vás znovu aktivizovali někteří tvůrci „pražského jara“. Dubček otiskl interview v deníku *Unità*. Pokoušejí se podle všeho nyní spekulovat s přestavbou, kterou uskutečňuje KSSS. Chtějí dokázat, že v roce 1968 dělali totéž, co dnes dělají sovětsští komunisté. Například můj starý známý Z. Mlynář prohlašuje, že on za svou činnost sedí nyní ve Vídni, zatímco Gorbačov se stejnou politikou stojí v čele KSSS.

Náš přístup k oněm otázkám je principiální. Uznáváme lednové (1968) plénum KSČ. Kdyby jeho usnesení bylo realizováno, šel by vývoj zřejmě jiným směrem. Ale došlo k tomu, že nové vedení KSČ začalo vydávat jednu pozici za druhou. Odpůrci socialismu už si mnuli ruce v naději na své vítězství. Ale nic jim nevyšlo.

Obrátil se na mne generální tajemník Ústředního výboru Italské komunistické strany Natta. Žádal, abych vám v rozhovoru sdělil stanovisko vedení IKS týkající se Dubčeka a některých jiných otázek. Podle názoru italských soudruhů nastal nyní příhodný okamžik, abychom nově a pozitivně zhodnotili Dubčeka. Jsou také toho názoru, že českoslo-

47 V šesté, závěrečné kapitole svých memoárů, nazvané *Kdo utrpěl porážku a kdo zvítězil?*, vrátil se Medveděv k naznačené kritické poznámce širší úvahou. Píše, že by se rád podělil se čtenářem o své pochybnosti, které ho dlouho nenechávaly v klidu. Uzavírá sice, že příkrá změna sovětského postoje – zřeknutí se doktríny kolektivní odpovědnosti a přijetí principu, že národy socialistických zemí a jejich představitelé nesou sami plnou odpovědnost za své záležitosti – byla „historicky opodstatněná a nezbytná“. Zamýšlí se však nad odpovědností Sovětského svazu vzhledem k tomu, že – jak píše – autoritativní režimy v zemích východní Evropy vznikly a udržovaly se až do té doby pod vlivem a tlakem SSSR, a klade si otázku, zda sovětské vedení smělo zaujmout zcela neutrální postavení při odstraňování těchto režimů, anebo naopak mělo tak či onak povinnost napomáhat vnitřním přeměnám v socialistických zemích. „A jestliže ano, tak jakým způsobem? Bylo naše úsilí v tomto směru dostatečně velké?“ Pokusu o odpověď na tyto otázky věnuje Medveděv posledních patnáct stran své knihy, jež končí vyznáním víry, že navzdory všemu „přeměny ve východní Evropě jdou řečištěm pokrokového vývoje lidstva a otevírají cestu k nové civilizaci, civilizaci 21. století“.

48 Archiv Gorbačovova fondu, Moskva, f. 1. op. 1, 88jan11.doc.

venské vedení by mělo říci: Dubček udělal chybu, za kterou byl odsouzen; nebyl však nepřitelem komunistické strany a Sovětského svazu, zůstal komunistou. To by podle názoru italských komunistů bylo v duchu národního smíření v Československu. Navrhují také poskytnout široká práva komunistům, kteří byli v minulosti vyloučeni.⁴⁹

M. JAKEŠ: My v tuto dobu nemáme důvody k tomu, abychom nějak nově hodnotili události a činitele „pražského jara“. Někteří komunisté z těch, kteří byli vyloučeni ze strany, nejenže byli opět přijati do jejich řad, ale dokonce pracují v dřívějších funkcích. Nepřijímáme však zpět do strany ty, kteří aktivně vystupovali proti straně, proti socialismu. Takové lidi nemůžeme vrátit k účasti na politickém životě. Oni ovšem prohlašují, že prý před dvaceti lety chtěli udělat to, co se nyní děje v Sovětském svazu. Ale to je klam. Tito lidé komunikují s lidem Československa pomocí buržoazních hromadných sdělovacích prostředků.

V poslední době se aktivizovali „chartisté“. Dostal jsem dopis podepsaný čtyřiceti bývalými aktivními představiteli „pražského jara“. Kritizují závěry KSČ o poučení z těchto událostí a žádají, abychom je uznali jakožto politickou sflu.

M. S. GORBAČOV: Souhlasím s vámi, že nemáme důvod přehodnocovat tyto události, ani pokud jde o internacionální akci.

Snaha některých aktivistů „pražského jara“ poukázat na sebe jako na zákonité předchůdce sovětské přestavby neznamena nic jiného než úder proti naší přestavbě. My realizujeme přestavbu v rámci socialismu a k posílení socialismu. Ale oni se snažili socialismus v Československu ochromit.

M. JAKEŠ: Chceme otevřeně reagovat na projevy obránců „pražského jara“. Uveřejnili jsme dobrý článek o lednovém plénu ÚV KSČ. Řekli jsme, co bylo dobré a co špatné. Přesně tak to řekneme o květnovém plénu, o době, kdy se objevilo „2000 slov“. Řekneme o poradě v Bratislavě. Řekneme otevřeně, že oni chtěli zasáhnout komunistickou stranu, že byli pro sověty bez komunistů, pro vystoupení Československa z Varšavské smlouvy.

M. S. GORBAČOV: Myslím, že takové veřejné projevy budou prospěšné. Nebylo by špatné, kdybyste k nim mohli získat známé vědce, kulturní pracovníky i řadové dělníky.

M. JAKEŠ: Chystáme věnovat velkou pozornost čtyřicátému výročí únorových událostí, které otevřely cestu k socialismu. Oslavy tohoto výročí využijeme k tomu, abychom ukázali, že události z roku 1968 byly svým charakterem namířeny proti Únoru, že

49 Mezi materiály ke zprávě o své takzvané pracovní návštěvě v SSSR, kterou předložil Jakeš předsednictvu ÚV KSČ, je slovensky psaný záznam z rozhovoru s členom vedenia Talianskej komunistickej strany, vedúcim medzinárodného oddelenia ÚV TKS G. Napolitanom. Ze záznamu vyplývá, že žádost generálního tajemníka IKS A. Natty Gorbačovovi, aby sehrál roli zprostředkovatele u Jakeše ve věci omilostnění Dubčeka a vyloučených členů KSČ, odevzdal generálnímu tajemníkovi KSSS právě Napolitano. Natta argumentoval, že takové gesto „českých soudruhů“ by bylo pro celý svět důkazem o dobrých úmyslech nového vedení KSČ; také by se tím zabránilo vyhocení možné kampaně v souvislosti s nadcházejícím dvacátým výročím „pražského jara“. V záznamu se hovoří o tom dát vyloučeným komunistům „určitá práva, aby se znovu zapojili do života země, a ne je navždy odsouvat za předcházející chyby, třebaže byly možná velmi vážného rázu“. Napolitano také informoval o tom, že redakce Unitá připravuje zveřejnění Dubčekova interview, v němž je mj. vyjádřena plná podpora kurzu vedení KSSS; uvedl, že je formulováno zdrženlivě a neobsahuje útoky ani obvinění na adresu současného vedení KSČ. (SÚA, Praha, A ÚV KSČ – předsednictvo, 4117 (14.1.1988).) Ve zprávě o Jakešově jednání s Gorbačovem jsou Gorbačovovy výroky tlumočeny podobně jako v sovětském záznamu.

probíhaly na základě propagace antisovětiismu a jejich cílem byla roztržka se Sovětským svazem, který je zárukou budování socialismu v Československu.

Využijeme i padesátého výročí „Mnichova“ k tomu, abychom se zamysleli nad historickými osudy Československa.

Dubček a Císař mi poslali dopisy. Dubček hájí své stanovisko, píše, že chtěl pro Československo jen to nejlepší. Stěžuje si, že vedení nechce s ním mít nic společného a že ho už dvacet let sleduje Státní bezpečnost. A že teprve po návštěvě M. S. Gorbačova v Československu toto sledování ustalo. Tvrdí také, že jednal správně, ale že internacionální akce mu nedala možnost dovést celou věc do konce.

Dříve se Dubček neobracel se svými názory do zahraničí. Zřejmě doufal, že vy nebudete podporovat naše hodnocení v souvislosti s lednovým plénem. Když však zjistil, že *Pravda* přetiskla naše materiály, pochopil, že se mýlí. A proto se zřejmě rozhodl zkusit využít pro své cíle *Unità*.

M. S. GORBAČOV: Jak si vzpomínáte, řekl jsem za své návštěvy v Československu speciálně pracujícím vaší země, že za dvacet let, která uplynula od roku 1968, Československo prošlo obrovskou cestu ve svém vývoji a dostalo se mezi nejrozvinutější země světa. Máte dobrý základ, na němž je možno rozvíjet pracovní úsilí a upevňovat výlobytky socialismu.

(...)

M. S. GORBAČOV: Kdo z bývalých organizátorů „pražského jara“ nyní projevuje největší aktivitu?

M. JAKEŠ: Černík se chová tiše. Slavík a někteří další bývalí členové předsednictva jednají dosti aktivně. Ale jako nejhrořivější odpůrce se projevuje Šik. Prohlašuje, že starší knihy o socialismu v Československu byl nucen psát pod nátlakem. Horuje pro třetí cestu, za likvidaci plánování a za úplné tržní vztahy. (...) ⁵⁰

Z ruštiny přeložila Růžena Seydlerová.

50 V podobném duchu proběhl rozhovor na téma roku 1968 mezi Gorbačovem a Husákem 12. dubna 1988, jak je zřejmě z následujícího citátu: „G. HUSÁK: Četl jsem interview Natty po návratu ze Sovětského svazu, kde zase kritizoval KSČ. M. S. GORBAČOV: Italští soudruzi chtěli, abychom změnili své stanovisko k událostem roku 1968, ale my jsme to samozřejmě odmítli. Během jednání jsme nabyli dojmu, že se Nattova stanoviska změnila výrazně k lepšímu, rozhovory s ním proběhly dobře. Varoval nás však, že po návratu do Itálie bude muset manévrovat. K tomu také došlo. Po návratu z Moskvy na něho zaútočil jeho tiskový orgán *Unità*, obvinili ho, že prý se Italská komunistická strana dostala opět do závislosti na KSSS. G. HUSÁK: My bychom chtěli normalizovat vztahy s IKS, ale oni publikují interview s A. Dubčekem, R[oyem] Medveděvem, J. Pelikánem a očekávají od nás změnu našeho hodnocení tehdejších událostí. M. S. GORBAČOV: Přidržujeme se předchozího hodnocení událostí roku 1968. Cesta, kterou Československo prošlo po krizi, potvrdila správnost zvolené politiky.“ (Archiv Gorbačovova fondu, Moskva, f. 1, op. 1, 88Apr12.doc.)

Dějiny moci v poválečném SSSR

Michal Reiman

V nakladatelství Ruské akademie státní služby v Moskvě vyšla minulého roku kniha Rudolfa G. Pichoji *Sovětský Svaz: Dějiny moci, 1945–1991*.¹ Odvahu, s níž se autor vrhl na poválečné sovětské dějiny, je třeba ocenit. Ve světové a ruské literatuře lze sice nalézt větší počet prací, jež usilují o vylíčení poválečného vývoje SSSR v kontextu sovětských dějin, případně o zhodnocení podstatných problémů či etap poválečné doby.² Kniha Rudolfa Pichoji je však prvním pokusem o souhrnné monografické zpracování poválečné látky, opírajícím se o rozsáhlý materiál z ruských ústředních archivů, především z Archivu prezidenta Ruské federace – AP RF (*Archiv prezidenta Rossijskoj federacii*), někdejšího archivu ÚV KSSS Centra pro uchovávání soudobé dokumentace – CCHSD (*Centr chranenija sovremennoj dokumentacii*), Ruského centra pro uchovávání a studium dokumentů nejnovějších dějin – RCCHIDNI (*Rossijskij centr chranenija i izučenija dokumentov novejšej istorii*) a Politického archivu Ministerstva zahraničí Ruské federace (*Političeskij archiv ministerstva inostrannyh del Rossijskoj federacii*). Hodnota Pichojovy práce spočívá již v tom, že obsahuje množství faktů a údajů, které byly dosud utajeny v uzavřených archivních fondech nebo roztroušeny ve značném počtu nejrozmanitějších publikací, zveřejněných převážně v periodikách.³ Vytváří tak úplnější obraz sovětského poválečného padesátiletí, na který bude pozitivně, ale i kriticky navazovat následující výzkum.

---

1 PICHJOJA, R.: *Sovetskij Sojuz: Istorija vlasti, 1945–1991*. Moskva, Izd. Akademii gosudarstvennoj služby 1998, 736 s.

2 Tyto práce byly vytvořeny ve všech významných národních historiografiích zabývajících se dějinami SSSR a Ruska: v USA, Velké Británii, Francii, Německu, Itálii a také v Rusku. Z ruských prací lze především jmenovat knihu autorů-emigrantů M. Hellera a A. Někriče *Utopija u vlasti* z roku 1982 (přepřac. 1986), která vyšla v řadě světových jazyků. Z novějších českých prací zasluhuje zmínku kniha Karla Durmana *Útěk od praporů: Kreml a krize impéria* (Praha, Karolinum 1998, 531 s.).

3 Řada z údajů byla publikována samotným Pichojou, ale i dalšími autory, kteří získali přístup k materiálům. Přehled o publikaci nových materiálů do roku 1995 viz *Otkrytyj archiv: Spravočnik opublikovannyh dokumentov po istorii Rossii XX veka. Sest. I. A. Kondakova*. Moskva 1997 – obsahuje 3215 záznamů.

K Pichojově knize je ovšem třeba hned v úvodu přičinit několik nezbytných poznámek. Její text prozrazuje, že se autor původně nezabýval výzkumem nejnovějších dějin; chybí mu větší zkušenost z analýzy a interpretace soudobého materiálu. K látce přistupuje nezřídka jako angažovaný současník, jehož postoje jsou ovlivněny aktuální politikou, osobními sympatiemi a antipatiemi; jeho úsudky postrádají často nutný historický odstup a nadhled. Tento nedostatek je o to závažnější, že autor málo přihlíží k současnému stavu dějepisectví. Platí to jak o pracích ruských, včetně rozsáhlé tvorby memoárové, tak zejména o pracích a pramenných edicích zahraničních, které prakticky nezná. Je proto obtížné hovořit o Pichojově koncepci poválečných dějin; vůči čtenáři vystupuje spíše jako člověk, který měl příležitost (byl ředitelem ruské Ústřední archivní správy) seznámit se s unikátními archivními sbírkami zachycujícím podhoubí sovětské politiky, vztahy uvnitř sovětského vedení a četná špičková jednání. Pichoja se proto snaží využít svých vědomostí, které se ještě nestaly obecným majetkem historického výzkumu. Vede ho zřejmě obava, že konjunktura příznivá pro zveřejnění nových poznatků nebude trvalá a že se archivní zprávy badatelům uzavřou. Chce zakotvit nový stav vědění, podceňuje však skutečnost, že mnohé z materiálů, které se snaží využít, byly již porůznu – také jeho vlastním přičiněním – zveřejněny a jsou majetkem odborné veřejnosti. Tím více žel vyniká syrovost mnoha pasáží jeho knihy. Zmiňují se o těchto problémech Pichojovy práce zcela otevřeně, neboť jsou pro informovaného čtenáře evidentní.

V popředí autorovy pozornosti se ocitají dějiny mocenské špičky. Všímá si především událostí vnitropolitických, zahraniční politice se věnuje nesystematicky. Je to značná mezera, neboť sovětské poválečné dějiny jsou dějinami jedné ze dvou světových supermoci. V zahraniční politice ho zajímají především reakce sovětského vedení na konflikty uvnitř sovětského bloku, neboť viditelně působily na vnitropolitický poměr sil a na vnitropolitické střety. Podstatně méně se věnuje vztahům SSSR se západními státy. Jeho text prozrazuje nedostatečný zájem o dějiny hospodářské a sociální.

Knihu uvádí studie o Stalinově režimu po válce. Pichojovi je vlastní odmítavý postoj ke komunistickému zřízení jako celku, avšak jeho paleta zná více barev, což mu umožňuje rozlišovat jednotlivosti a detaily. Zdůrazňuje Stalinovo úsilí o potlačení vlivu generality, který následkem válečného vítězství značně vzrostl. Věnuje se zejména vylíčení akcí, které Stalin podnikal, aby odstavil maršála Žukova. Toto téma intenzivně zajímá ruskou veřejnost, neboť Žukov je vyzvedáván jako osobnost, která výrazně přispěla k úspěchu ve válce.

Hlavní pozornost, a to je v ruské literatuře inovace, nepatří ovšem Stalinovi bezprostředně, ale zápasu o nástupnictví. Nové je zejména líčení „případu“ ministra státní bezpečnosti Viktora Abakumova, zatčeného za ne zcela jasných okolností v červnu 1951.⁴ O tomto „případu“ se zatím vědělo málo. Pichoja jej interpretuje jako útok proti tehdejšímu ministerstvu státní bezpečnosti, které bylo personálně rozmetáno. Šetření ve věci Abakumova bylo „propojeno“ s proslulým „leningradským případem“ (1949–1950) a se „škůdcovskou činností“ židovských organizací (Židovský protifašistický výbor, takzvaný „případ lékařů“ v letech 1952–1953 a podobně). Vyšetřování přitom neprováděla státní bezpečnost, ale zvláštní složky ústředního stranického aparátu podléhající přímo Stali-

4 Tato epizoda má jistý význam pro československé dějiny, neboť ovlivnila bezpečnostní aktivity, které vedly k procesu se Slánským.

novi a Malenkovovi; pro věznění vyšších komunistických činitelů bylo zřízeno zvláštní „stranické“ vězení. Tyto aktivity byly podle Pichoji důležitým článkem v přípravě mocenského zvratu, k němuž skýtal příležitost XIX. sjezd KSSS v říjnu 1952. Počítalo se zřejmě s eliminací starší vůdcovské generace (Molotova, Mikojana, Vorošilova, Andrejeva), řada opatření mířila proti Berijovi. Zasaženo bylo Stalinovo okolí (zatčení náčelníka Stalinovy ochranky Vlasika a vedoucího Stalinova osobního sekretariátu Poskrebyševa). Někteří autoři to interpretují jako pokus izolovat, případně odstranit Stalina.

Pojetí vnitřního zápasu v sovětském vedení navazuje u Pichoji na starší západní dějepisce, které hovořilo o rivalitě dvou mocenských bloků, „leningradské skupiny“ kolem Andreje Ždanova a seskupení kolem Georgije Malenkova. Pichoja opouští pozitivní ocenění „leningradské skupiny“, zdomácnělé v ruské literatuře a motivované tím, že se její příslušníci stali oběťmi Stalinových represí. Jde zejména o hodnocení Alexeje Kuzněcova, jedné z klíčových osobností „leningradské skupiny“, který se měl v letech 1946–1948 jako tajemník ÚV VKS(b) pověřený stykem se státní bezpečností podílet na represáliích proti generalitě a proti vedoucím činitelům leteckého průmyslu. To ohrožovalo také Malenkova, kterému náležel dohled nad leteckým průmyslem, a oslabovalo mocenskou pozici Beriji.⁵ Epizoda ovlivnila zřejmě postoj Malenkova za vyšetřování „leningradského případu“.

Z Pichojova výkladu vyplývá, že Malenkov byl počátkem padesátých let hlavním vykonavatelem Stalinovy represivní politiky; řídil zmíněné zvláštní složky ústředního stranického aparátu a uplatňoval svůj vliv i v ministerstvu státní bezpečnosti, do nějž byl jako ministr dosazen příslušník ústředního stranického aparátu Sergej Ignatěv. Role Malenkova jako organizátora represí, máme-li důvěřovat Pichojovi, byla významnější než obdobná role přisuzovaná Berijovi.

Mírnější hodnocení Beriji je ovšem navozeno také novější diskusí o jeho reformním postupu v roce 1953. Pichoja – stejně jako další autoři – přisuzuje Berijovi významné kroky, které po Stalinově smrti omezily kompetence bezpečnosti a uvedly v život politické rehabilitace. Berija měl přispět ke zvýšení váhy státních orgánů v poměru k orgánům strany, navrhnout rozšíření práv svazových republik a omezení pozic ruských funkcionářů v jejich vedení. Podal také návrhy na výrazné zmírnění mezinárodního napětí. Pichoja také explicitně popírá (s. 108), že by Berija měl za Stalina větší podíl na teroru než ostatní členové užšího sovětského vedení. Příčiny jeho pádu nehledá proto pouze v obavách ze zneužití stalinské represivní mašinerie, ale také v odporu významné části mocenského a vojenského aparátu proti jeho reformám. K Berijovu pádu přispěla podle Pichoji skutečnost, že neměl dostatečně širokou a pevnou oporu ve vlastním ministerstvu; navíc neměl ani žádné významnější pozice ve stranickém aparátu, což bylo rozhodující. K zatčení Beriji mělo dojít den poté, co předal Malenkovovi materiály, které dokumentovaly podíl dřívějšího ministra státní bezpečnosti Ignatěva na fabrikování „leningradského případu“ a „případu lékařů“. Tím se do zorného pole vyšetřovatelů nevyhnutelně dostávaly aktivity samotného Malenkova.

Pichojovo líčení tak přináší nové poznatky o vztazích v sovětském vedení na konci Stalinovy éry. Je ovšem v rozporu s tím, co jsme dosud věděli o pozadí obratu v roce

5 Tento výklad potvrzuje dopis Beriji z vězení 1.7.1953, v němž se Berija zmiňuje o tehdejší složité situaci Malenkova a své (*Istočnik*, 4 (1994), s. 5 n.).

1953. Tento obrat byl v prvních hodinách po Stalinově smrti iniciován Malenkovem a Berijou společně. Svědčí to ve prospěch předpokladu, že byl koncipován již za Stalinova života. Ani jarní reformy roku 1953 nemohly být odstartovány bez podpory Malenkova, který tehdy stál na špici sovětské mocenské pyramidy. Pichojova verze vnitřních vztahů v sovětském vedení zasluhuje proto prověření a případné doplnění.

Fragmentární a neúplné je u Pichoji líčení Chruščovovy doby. Citelně chybí výklad zahraničněpolitických aktivit, jež měly v Chruščovově politice velmi významné místo. Zaujme líčení přípravy „tajného“ referátu pro XX. sjezd KSSS a ohlasu, který tento referát vzbudil. Mnohé z toho, co zde Pichoja uvádí (platí to i o roce 1956 v Polsku a v Maďarsku), lze ovšem najít v řadě prací z posledních let.

Pichoja kriticky hodnotí Chruščovovu politiku a jeho reformy. Tyto reformy byly, míní Pichoja, značně umírněnější než návrhy Beriji a Malenkova, jejich efekt byl navíc oslaben nereálnými a nesprávně orientovanými hospodářskými plány (dostižení USA, vybudování základny komunismu) a snahou rychle zvýšit sovětský jaderný a raketový potenciál. Kritice je podrobena metoda účelové, selektivní rehabilitace, kterou užíval Nikita Chruščov, zneužívání rehabilitací jako nástroje v mocenském boji. Chruščovovy reformy směřovaly podle Pichoji k zajištění stability nomenklaturního systému, opírajícího se o dominantní mocenské postavení stranického aparátu. Ze všech variant reformní politiky, které se mu nabízel, vybral Chruščov údajně tu nejkonzervativnější; předurčil tím směr a povahu politiky svých nástupců.

Zvláštní zmínku zasluhuje Pichojova analýza Chruščovova pádu v říjnu 1964. Podle jeho názoru byl způsoben tím, že Chruščov začal opouštět politiku, která upevňovala moc stranického aparátu. Jeho pozdní reformy (rozdělení vládnoucí strany na průmyslovou a zemědělskou větev) citelně postihly strukturu mocenských a správních orgánů a vyvolaly obecnou nespokojenost a nepochopení. K tomu se přidružila nespokojenost armády, zneklidněné návrhy reformy vojenských struktur a krácením stavů. Odchod do civilu znamenal pro velitelský sbor ztrátu společenské prestiže a existenční nejistotu. Armádní reformy nebyly přitom doprovázeny úspěchy v mezinárodní politice.⁶ Špičkové funkcionáře dráždilo rostoucí diktátorství a nesnášenlivost Chruščova, zanedbávání „zásad kolektivního vedení“. Číše přetekla, když Chruščov v létě 1964 ohlásil další přestavbu řízení v zemědělství. Pichoja překvapivě ponechává stranou konflikt Chruščova s inteligencí, který silně poznamenal poslední dva roky jeho vlády, a málo si všímá nálady obyvatelstva; podrobně se věnuje pouze bouřím v Novočerkasku v létě 1962.

Při svržení Chruščova náležela podle Pichoji důležitá úloha výboru stranické a státní kontroly, zřízenému na Chruščovovo naléhání koncem roku 1962. Tomuto výboru byla delegována mimořádně velká pravomoc kontrolovat činnost stranických a státních orgánů, hodnotit a ovlivňovat působení funkcionářů. Do čela výboru Chruščov dosadil Alexandra Šelepina, který si rychle přisvojil značnou moc. Pichoja sdílí názor, že ústřední postavou spiknutí proti Chruščovovi byl Šelepina, nikoli Brežněv. Významná role měla připadnout dalšímu příslušníku střední stranické generace Dmitriji Poljanskému, kterému byl původně svěřen úkol zdůvodnit v plénu ÚV KSSS sesazení Chruščova. Oběma,

6 Pichoja věnuje značnou pozornost (s. 209–235) kubánské krizi v roce 1962 a jejím důsledkům pro mocenské postavení Chruščova. Odkazuje sice na nové ruské práce o této krizi, které nejsou v cizině snadno dostupné, pomíjí však obsáhlou produkci západní.

Šelepini ani Poljanskému, se však skok na špici komunistické strany nepovedl. Aktivita kontrolního výboru, o nějž se Šelepin opíral, byla efemérní a kolidovala s činností stranického aparátu, citlivého na zásahy do své mocenské kompetence. Šelepiniův výbor byl proto rychle a bez viditelného odporu zrušen. Tím začal Šelepiniův ústup z moci.

Značnou část své práce věnuje Pichoja Brežněvově éře, mezivládí po Brežněvově smrti, Gorbačovovi a jeho „perestrojce“, působení Jelcina, spiknutí v roce 1991 a rozpadu SSSR. Zachytil postoje sovětského vedení v době mezinárodních krizí ve vztazích s Čínou, ve Vietnamu, Československu (1968), Afghánistánem, Polsku (1980–1981). Materiály, které Pichoja přináší, se dotýkají pestré palety problémů, avšak jejich výklad je často fragmentární a nesystematický. Tento nedostatek Pichojova textu bude pro českého čtenáře zřejmý, protože období po roce 1964 podrobně, poučeně a s odbornou kvalifikací zpracovává kniha Karla Durmana.⁷ Chtěl bych se zde proto omezit pouze na několik závěrečných poznámek.

Českého čtenáře zaujme Pichojovo vylíčení sovětské politiky v období „pražského jara“ 1968, které tvoří obsahově a koncepčně podstatný prvek jeho knihy. Opakuje skutečnosti, které Pichoja již publikoval⁸ a které výrazně doplnily naše vědomosti o sovětských postojích, jejich změnách a o názorovém střetávání uvnitř sovětského vedení. Nelze však nepoznamenat, že i když Pichojovi vděčíme za důležité poznatky, jsme přesto zajatci jeho výběru a interpretace faktů. Československo a „pražské jaro“ 1968 nejsou přitom tématy, které stojí v popředí Pichojova badatelského zájmu. Jazyková vybavenost mu neumožňuje obsáhlejší využití pramenů cizojazyčných, zejména českých a slovenských. Jeho pohled na „pražské jaro“ je skutečně „pohledem z Moskvy“. Česká a slovenská stanoviska zná většinou pouze z ruských pramenů.⁹ Jeho text jen zdůrazňuje naléhavou potřebu úplného zpřístupnění autentického pramenného materiálu z ruských archivů.

Vojenský zásah v Československu byl podle Pichoji „začátkem konce“ reform v SSSR; vládnoucí skupina zesílila pronásledování všech druhů nekonformního myšlení. S konečnou platností se ukázalo, že reformy a socialismus nejsou slučitelné. Tato hodnocení jsou ovšem ošidná: trpí rétorikou a zamlžují problémy, které jsou v Pichojově výkladu patrné. K „pražskému jaru“ došlo na začátku Brežněvovy éry. Represivní konzervativismus sovětské politiky byl sice zjevný od roku 1966 (nikoli teprve od porážky československé

7 Viz pozn. 2. Durmanova kniha přirozeně také obsahuje sporná hodnocení, kterých si všimnou její recenzenti, na tomto místě se jimi ovšem není možné zabývat.

8 *Novaja i novejšaja istorija*, č. 6 (1994) a č. 1 (1995).

9 Pichoja nezná obsáhlou věcuvazkovou edici klíčových pramenů k československé krizi 1967–1970, připravenou v Praze Ústavem pro soudobé dějiny. (Neuvádí ji žel ani vzpomenuť kniha Durmanova, která se v pasážích o „pražském jaru“ dovolává mj. také Pichoji.) Poznámku zasluhuje Pichojova citace československých stanovisek podle ruských pramenů. Pomineme-li, že jejich interpretace je podmíněna tím, jak je vnímali sovětské partnery, zbývá přesto jeden důležitý, ryze „technický“ aspekt. Ruské záznamy mluveného slova často postrádají údaje o jazyce, v němž byl příspěvek přednesen, jakož i o tom, jak a kým byl přeložen. Nejistitelná je nezřídka i kvalifikace překladatele a přesnost překladu (např. zda jde o překlad textu předloženého písemně, nebo pouze o záznam simultánního překladu, který nebyl autorizován). Tam, kde českoslovenští mluvčí užívali ruštinu, je důležité znát její kvalitu, neboť ovlivňovala schopnost stenotypisty zaznamenat správně text. Platí to mj. o projevech a vystoupeních Alexandra Dubčeka, jež nebyly snadné na poslech ani ve slovenštině, natož v ruštině. Důležitost zmíněných problémů bude zcela zjevná každému, kdo si např. vezme k ruce ruské záznamy ze srpnových moskevských jednání v roce 1968.

reformy), avšak odpor proti němu v sovětské společnosti i v intelektuální vrstvě vládnoucí komunistické strany byl stále ještě značný; také ještě nevykrytalizovala situace v zemích sovětského bloku a v tomto bloku jako celku. Hloubka a trvalost konzervativního obratu v SSSR nebyla proto ještě zřejmá.

Budeme-li důvěřovat Pichojově interpretaci pramenů, měla československá reformní politika do konce května a snad i později jistý, byť omezený manévrovací prostor, který se udržoval v důsledku názorových rozdílů v sovětském vedení. Zmiňuji se o tom, neboť některé údaje obsažené v Pichojových textech oživily opět *ex post* úvahy o Dubčekově údajně nezodpovědném přístupu k sovětské hrozbě. Nejde přitom o hodnocení Dubčekova politického nebo diplomatického talentu, ale o podstatu tehdejšího dění. Základní rozdíl mezi československou situací v roce 1968 a například polskou situací v letech 1980–1981, které jsou občas srovnávány, spočíval v tom (Pichoja rekapituluje dnes známá fakta, s. 401–412), že v Československu v roce 1968 bylo sovětské vedení odhodláno v „případě potřeby“ zasáhnout, kdežto v Polsku bylo naopak přesvědčeno o nemožnosti a neúčelnosti zásahu. Problémem roku 1968 nebyla přirozeně Dubčekova „nezodpovědnost“, ale trvající dynamika československého společenského vývoje. Veřejnost i velká část politické a intelektuální elity nepokládaly základní cíle československé reformy za dosažené, a nebyly proto ochotny přistoupit na „konsolidaci“, které se sovětské vedení domáhalo. Reformní křídlo československého vedení, nechtělo-li dospět k násilnému řešení vnitropolitického konfliktu – konfliktu s veřejností i konfliktu uvnitř KSČ – nemohlo vyhovět sovětským požadavkům. Právě proto ustupovalo od „slibů“, které na něm sovětská strana brutálním nátlakem vymáhala. Lze připustit, že toto křídlo neodhadlo správně zmenšený a neustále se zmenšující manévrovací prostor, alternativou však bylo přijmout logiku „normalizátorů“ a pozvat případně cizí vojska do Československa dobrovolně.

Generace, k níž Pichoja patří, má jisté obtíže s hodnocením Brežněvovy éry. Zažila ji v SSSR jako dobu uklidnění, stability, zlepšeného zásobování. Odsudek epochy „stagnace“ a „imperiální politiky“ se v jejích postojích proto prolíná se zvláštním druhem shovívavosti a nostalgie. Promítá se to i do chápání Brežněva jako politického vůdce. Je sice vnímán jako konzervativce, za jehož vlády byly eliminovány reformy, současně však jako dobromyslný a žoviální patriarchy, loajální vůči nomenklatuře a poddaným, s nimiž uzavřel jakousi „společenskou smlouvu“. Represálie stejně jako imperiální dobrodružství jsou omlouvány složitostí situace, která zvyšující se měrou doléhala na SSSR, problémy uvnitř „bloku“, působení „jestřábů“ (Šelepina, Suslova, Andropova, Ustinova, případně Gromyka a dalších), později rostoucí Brežněvovou stařeckou nemohoucností.

Nechci přirozeně nikterak popírat důležitost diferencovaného přístupu k jevům sovětského komunismu. Neměl by však zamlžovat zjevné skutečnosti. Obrat ke konzervativismu měl v SSSR širokou základnu, kterou vytvořila únava z desetiletí reforem za Chruščova. Znamenaly bolestné, často nepromyšlené zásahy do života obyvatel, nepřinesly však očekávané výsledky. Obyvatelstvo proto toužilo po stabilitě poměrů. Právě proto se mohlo stát, že se po krátkém slibném reformním mezidobí v roce 1965 prosadil konzervativní trend, který vedl k násilnému potlačení trvajícího pohybu v intelektuální vrstvě společnosti a vyústil v tvrdou represii, v politické soudní procesy proti disidentům

a podobně. Tento trend byl jednou z podstatných příčin kolize a krize ve vztazích Československa a Sovětského svazu v roce 1968.¹⁰

Osobní podíl Brežněva na represivních opatřeních lze sotva zlehčovat. Pocit uvolnění po jeho nástupu do funkce vznikl původně proto, že přerušil reformy, které těžce zasahovaly do životního postavení obyvatel. Cílená represe se však zostřila. Zatímco za Chruščova byly represe často impulzivní a ponechávaly jistý prostor pro společenské aktivity i pro projevy nekonformního myšlení, za jeho nástupce nabyly celospolečenské, byrokraticko-systematické a neprodyšné podoby. Porážka „pražského jara“ tento typ brežněvovské represe neodstartovala, pouze jej prohloubila. Pichoja k tomu snáší, a v tom je jeho velká zásluha, množství důkazů (s. 345–369). Nešlo přitom pouze o represí uskutečňovanou KGB, ale o trvalý tlak a zásahy (zákazy uměleckých a vědeckých děl a existenční postih) vycházející z aparátu vládnoucí strany a z bezprostředního okolí generálního tajemníka. Tento tlak na dlouhá léta eliminoval pozitivní pohyby v etablovaných společenských vědách a v kultuře.

Brežněvovo období bylo pro SSSR osudové v dvojím ohledu: jednak proto, že na plných dvacet let odložilo nezbytné a naléhavé reformy a obměnu lidí v mocenských a správních aparátech (nakupilo přitom také enormní problémy v mezinárodních vztazích jako produkt uplatňované globální politiky). Bylo však osudové také proto, že na dvacet let zbrzdilo, ne-li zcela znemožnilo, reflexi skutečného stavu věcí, vypracování komplexu reforem a změn, který by umožnil promyšlenou a plynulou transformaci sovětského společenského a politického zřízení. To spoluurčilo rozsah a ničivou sílu krize, která propukla po nástupu Gorbačova.

Posuzování tak rozsáhlého díla, jako je Pichojova práce, obsahující množství aktuálních a historicky prozatím pouze málo zpracovaných problémů, nevyhnutelně staví do popředí otevřené otázky a metodické slabiny. Právě proto bych se v závěru chtěl vrátit ke zjištění, které jsem učinil na začátku, že totiž tato kniha je vážným a užitečným příspěvkem k poznání poválečného vývoje SSSR.

---

10 Předehrou „pražského jara“ byl čtvrtý sjezd čs. spisovatelů, který se k obratu v SSSR vyslovil již tím, že v jeho plénu Pavel Kohout přečetl Solženicynův dopis sjezdu sovětských spisovatelů, jenž na tomto fóru nemohl být v důsledku zákazu přednesen.

Recenze

Rozklad jednoho impéria

Zdeněk Sládek

DURMAN, Karel: *Útěk od praporů: Kreml a krize impéria 1964–1991*. Praha, Karolnum 1998, 531 s.

Práce Karla Durmana je časově vymezena roky 1964 až 1991, tj. od nástupu Leonida Brežněva do funkce generálního tajemníka KSSS až do takzvaného moskevského puče v roce 1991. Jedná se o unikátní zpracování tematiky sovětských dějin v jejich krizové fázi, která vyvrcholila posledním pokusem o reformu sovětského systému zvaným: přestavba, jejímž architektem byl Michail Gorbačov. Podstatná část knihy přitom zachycuje vztahy Sovětského svazu k jeho evropským satelitům v uvedeném období.

Durman zahajuje svůj výklad poněkud neobvykle; po velmi zajímavé úvodní části, v níž se zabývá stavem bádání, kritikou sovětologie a Gorbačovovou vnitřní a zahraniční politikou, přechází k charakteristice jednotlivých kapitol knihy.

Úvodní kapitola K „reálnému socialismu“ (1964–1967) je věnována Nikitovi Chruščovovi a důvodům, jež vedly k jeho pádu. Autor píše, že nástup Brežněvova vedení přinesl nejen vytouženou stabilizaci politické situace, ale i demoralizaci nomenklatury, a ovšem zvýšený důraz na budování armády a vojensko-průmyslového komplexu.

V druhé kapitole nazvané Kreml a Pražské jaro (1968) je načrtnut postoj SSSR k Československu v roce 1968. Autor konstatuje, že Kreml neměl vypracovanou cílevědomou politiku a že českoslovenští činitelé nevyužili této výhody a naopak selhali. Poukazuje na to, že Dubček zřejmě ani nevnímal Brežněvovu nabídku ke kompromisnímu řešení situace (s. 108).

Třetí kapitola Lesk a bída détente (1969–1974) je věnována období, kdy sovětské vedení řešilo jako základní problém vztahy s Čínou. Západním světem se v této době převalila vlna neklidu mezi levicovou inteligencí, kterou vyvolala válka ve Vietnamu. Západní mocnosti inklinovaly ke zmírňování napětí, sovětská politika však této příležitosti v konfliktu s Čínou nevyužila. Také proto se neodvážila řešit polskou krizi násilím. Ve vnitřní politice se zaměřila na pacifikaci obyvatelstva sociálními ústupky a na odvrácení jakýchkoli reforem stávajícího systému. Jejím heslem bylo zachování *statu quo*. Stejný postoj zaujímaly satelitní státy. Na tuto politiku doplatil především Walter Ulbricht, který

byl svržen společným komplotem Kremlu a prosovětské části vedení NDR. Autor píše, že Brežněv upevnil svou pozici v Kremlu natolik, že získal rozhodující slovo ve věcech globální politiky. Prosadil se v zápase, který proběhl v předvečer návštěvy prezidenta Nixona v SSSR v květnu 1972, proti armádním špičkám i konzervativním ideologům. Brežněvovská skupina prosadila konzervativně-byrokratický zájem proti fundamentalistickým hlasatelům revolučních změn. Také na mezinárodním poli měl tedy v sovětské politice přednost *status quo*. Brežněvovo vítězství bylo nepochybné, konstatuje Durman, ale politiku *détente* čekaly těžké zkoušky.

Ve čtvrté kapitole Pax soviética – konec nadějí (1974/1975–1980) je vylíčen obrat v geopolitickém postavení SSSR. Na jedné straně se prosazovala tendence k aplikaci sovětské globální doktríny v podobě angažování SSSR v Africe a zvýšení napětí v Evropě v důsledku rozmístění jaderných raket SS-20 na území dalších států Varšavské smlouvy. Na druhé straně si západní mocnosti začínaly uvědomovat, že z politiky *détente* těží Moskva. Spojené státy z toho, zejména za prezidentství Jimmyho Cartera, vyvodily závěr, že sovětská vojenská hrozba vzrostla. Severoatlantický pakt reagoval zbrojením, které přineslo strategickou převahu Spojených států, a navíc Sověty v důsledku intenzivních vojenských výdajů dostalo do svízelné hospodářské situace, která vedla k omezování podpory satelitům.

Pátá kapitola nese název Komu zvoní hrana: polská krize (1980–1981). Generál Jaruzelski zdůvodňoval použití ozbrojené moci proti Solidaritě svým údajně vlasteneckým rozhodnutím, že zachrání Polsko před ruskou intervencí, avšak podle autora Kreml byl předem odhodlán nezakročit. Opozice v čele se Solidaritou byla potlačena, nikoli zničena, a těžká hospodářská situace země tlačila vládní kruhy k vyjednávání s jejími představiteli.

Šestá kapitola je nadepsána Slepá ulička – Andropov a Černěnko (1982–1985). Doba vlády Jurije Andropova a po něm Konstantina Černěnka ukázala, že pokračování gerontokracie v Kremlu, sázející na nehybnost systému, už není únosné. Andropov se pokusil svůj nástup k moci urychlit tažením proti Brežněvově rodině. Podivná smrt S. Cviguna, manžela sestry Brežněvovy manželky, a zatýkání moskevské smetánky kolem Brežněvovy dcery Galiny Čurbanovové-Brežněvové svědčily o Andropovově netrpělivosti. Prohrál však závod se svou nemocí. Andropovova politika zostřovala mezinárodní napětí provokativním rozmachem činnosti sovětských tajných služeb v zahraničí, volila brutální postup proti sovětským disidentům a vyvolávala neklid mezi starou garniturou ve vedení SSSR. Od jeho nástupu do úřadu nastala krize loajality politických elit v satelitních zemích, zejména v Maďarsku a NDR, jako reakce na Andropovův konfrontační kurz a důsledky omezování dodávek surovin ze Sovětského svazu. Při zvolení Černěnka generálním tajemníkem bylo od začátku jasné, že je to krátkodobá odměna za vykonané služby a že nedojde k žádným změnám. Černěnko splnil očekávání a po roce svého úřadování změnil a uzavřel tak Brežněvovu éru.

Šedmá kapitola Poslední hurá (1985–1987) je věnována počátečnímu období Gorbačovovy přestavby. O jeho nástupu do funkce kolují legendy. Avšak i když tato změna nebyla jednoznačně uvítána, potřeba omladit stranické vedení byla všeobecně uznávána. Výsledky kampaní, které Gorbačov zahájil, tj. *glasnosti* a zavedení nového volebního systému, který měl zajistit skutečné volby, však jejich původce nakonec roztrpčily. *Glasnost* pojal jako nástroj k probuzení společnosti z letargie a inteligence se v tom měla

stát jeho pomocníkem. Namísto podpory přestavby ovšem *glasnost* vyústila ve zdrcující odsudek strany velkou částí společnosti. Gorbačov odpověděl tím, že tvrdě kritizoval časopisy, které jeho záměr neplnily, zato nereagoval na časopisy, které přinášely názory neobolševiků a ruských nacionalistů. Volby do Nejvyššího sovětu v roce 1989 smetly představitele nomenklatury a vynesly do popředí veřejného života Borise Jelcina. Bylo to svědectví poklesu popularity strany a Gorbačov se kvůli tomu stal terčem útoků politbyra.

Poslední část Durmanovy knihy (kapitoly 7 až 10) pojednává o dramatickém rozkladu impéria. Autor zdůrazňuje, že Gorbačovův podíl na tomto procesu je nepopíratelný. Jeho demokratizační kroky a proklamace povzbuzovaly veřejné mínění v satelitních zemích a demoralizovaly jejich komunistické elity. Gorbačov je údajně nehodlal nutit k napodobování své reformní politiky a nechtěl se vměšovat do jejich vnitřních poměrů. Chtěl jen prosadit účelnější formy spolupráce a nahradit staré vůdce mladšími. Narozdíl od Polska a Maďarska, jejichž vedení začala nahlížet, že východiskem z krize musí být výměna politických garnitur a dohoda s opozicí, představitelé „bandy čtyř“ (režimů Honeckera, Živkova, Husáka–Jákeše a Ceaușeska) tyto změny rozhodně odmítali. Durman píše, že Gorbačov se při závěrečném kolapsu vnějšího impéria hodlal omezit na úlohu diváka (s. 24) a zaměřit se na řešení vnitřních problémů Sovětského svazu a na globální politiku. Tato část jeho úkolu byla usnadněna tím, že na svých cestách v zahraničí získával značnou popularitu. Politika západních mocností byla kombinací *appeasementu*, cynismu a neuvěřitelné krátkozrakosti. Stačí tu připomenout například Kissingerův návrh „Jalty II“ z roku 1989 či Bushův návrh z téhož roku, aby Moskva intervenovala v Rumunsku podle zásad Brežněvovy doktríny.

Durman přináší doklady téměř neuvěřitelného konglomerátu iluzí, politického analfabetismu, nekompetentnosti, cynismu a neznalosti reálné situace, jimiž se vyznačovali političtí aktéři na obou stranách, a jejich demystifikace je velkou zásluhou recenzované knihy. Obraz Michaila Gorbačova je v Durmanově podání krutě realistický. Vytýká mu především, že lpěl na iluzi obrozeného socialismu, dále ekonomický diletantismus, neinformovanost o reálném stavu sovětských satelitů, politický konzervativismus kontrastující s jeho rétorikou, improvizaci místo cílevědomé politiky a katastrofální důsledky jeho přestavby. Lépe však nedopadají ani další političtí vůdci. Prezident USA Lyndon Johnson soudil v roce 1968, že pokud jde o Československo, je nutno uznat realitu vojenské moci Sovětského svazu a Varšavské smlouvy. Brežněvovi vyložil, že se oba musí věnovat podstatnějším věcem, jako třeba vzájemnému sblížení. O postoji prezidenta Bushe a Henryho Kissingera v roce 1989 jsem se už zmínil. Pokud jde o německou *Ostpolitik*, Durman se odvolává na Gartona Ashe, jenž pronikavě a velmi nelichotivě analyzoval politiku SRN.

Portréty představitelů satelitních zemí jsou přehlídkou iluzí, opojení mocí a naprosté neschopnosti. Dubčekovi autor vytýká, že jako politik i jako člověk selhal. Gomučkovi zase velmi brzy nadměru zachutnala moc. Sociální politika jeho vlády vyvolala takový rozmach dělnických protestů, že se pro případ krajního nebezpečí spoléhal na „bratrskou pomoc“. Odstoupit odmítal a vážnost situace nechtěl vzít na vědomí. Walter Ulbricht byl nenáviděn i svými lidmi. Opájel se vidinou, že vytvoří vlastní model socialistické společnosti, lepší než sovětský. Jeho heslem bylo do roku 2000 dohnat a předběhnout Spolkovou republiku a stát se mostem v transferu západních technologií na Východ. Vaz mu však nezlomil jeho investiční hazard, ale odpor proti sblížení mezi SSSR a SRN. Honecker

rovněž nebyl zrovna z nejskromnějších. Na Gorbačova se díval spatra a tvrdil, že centrum tvůrčího marxismu se přesunulo z Moskvy do Berlína. O tom, že NDR stála v roce 1989 na pokraji bankrotu, nechtěl slyšet. V Československu horoval Miroslav Štěpán pro Honeckera ve chvíli, kdy do Prahy proudily z NDR davy uprchlíků. Tvrdil, že režim spasí levné pivo a antipatie dělníků vůči inteligenci (s. 426). Jan Fojtík se v září 1989 dušoval, že Havel je bezvýznamná figura a že komunismus zvítězí. (Tamtéž.)

Samostatnou kapitolu by si zasloužilo hodnocení funkce marx-leninské ideologie v politice sovětského bloku. V Durmanově knize lze názorně sledovat nacionalizaci této ideologie. Brežněvova doktrína, formulovaná jazykem sovětských ideologů, byla výrazem velmocenských zájmů sovětského státu. Jejím posláním bylo udržet hegemonické postavení SSSR ve střední, jihovýchodní a východní Evropě. V dalším vývoji můžeme sledovat, jak marx-leninská rétorika ustupuje do pozadí a na přední místo se dostává argumentace geopolitická, imperiální, ale i nacionalistická v podobě zdůrazňování národních tradic. Odpůrci přestavby vyčítali Gorbačovovi, že jeho vinou ztratilo Rusko postavení supervelmoci. Neruské národy SSSR odpověděly na heslo přestavby tím, že požadovaly nezávislost anebo že protestovaly proti rusifikaci. To bořilo Gorbačovův sen o slévání etnik v sovětský národ, v Bulharsku se pěstovalo vlastenectví, vrcholící vyháněním Turků ze země, o Honeckerově NDR už byla řeč. Vrcholu dosáhl nacionalismus v Ceaușeskově Rumunsku, kde oficiálně vystřídal floskule marxismu-leninismu.

Další motiv, se kterým se v Durmanově knize setkáváme, lze nazvat „jak chutná moc“. Ceaușeskův režim byl vskutku orientální despocií. V zemi vládl dalekosáhlý nepotismus, Ceaușeskova rodina obsazovala všechna klíčová místa. Tento jev byl sice znám i v ostatních satelitních zemích, ale v omezenější míře. S ním souvisí megalomanie komunistických vůdců. Projevila se například v Chruščovově programu zúrodňování celin a v Ceaușeskově plánu urbanizace venkova. Gierkův „velký skok“ byl jejím polským vydáním. Představitelé moci neznali reálný stav společnosti, a když byli konfrontováni s výbuchy nespokojenosti obyvatel, byli ohromeni a vyvedeni z míry. Sahali pak buďto k násilnému potlačování neklidu, nebo k politice „společenské smlouvy“, případně ke kombinaci obojího. K tomu všemu patřila (přes deklarace o kolektivním vedení) koncentrace moci v rukou generálních tajemníků, dosahovaná komplotem proti konkurentům a redukci pravomocí volených orgánů. Tento proces ústil nakonec v neomezenou moc stranických vůdců, která byly likvidována dalším komplotem. V Durmanově knize je bohatý materiál o tomto způsobu „střídání stráží“.

Autor upozorňuje na četné legendy z tohoto období, které vešly i do odborné literatury, jako například líčení zápasu o nástup Gorbačova do funkce generálního tajemníka strany. Traduje se, že Gorbačov musel soupeřit s Grišinem a Romanovem a že na rozhodujícím zasedání politbyra zvítězil většinou jediného hlasu. Ve skutečnosti však byl tento boj rozhodnut už dříve a na dotyčném zasedání byl Gorbačov zvolen jednomyslně (s. 298). V literatuře pojednávající o polské krizi v letech 1980–1981 se obvykle psalo, že Polsku hrozilo nebezpečí sovětské intervence. Také Jaruzelski ve svých vzpomínkách tvrdí, že svým zákrokem proti Solidaritě zachránil Polsko před intervencí. Durman dokazuje, že Kremel se už na počátku polské krize rozhodl neinterventovat, protože nechtěl riskovat ani západní hospodářskou blokádu, ani reprízu polských protiruských povstání (s. 12 a 244).

I ve výkladu Pražského jara jsou zakořeněny četné mýty. Durman poukazuje v této souvislosti na to, že v kremelské politice bylo mnoho nahodilostí, improvizací a rozporů,

kterých Dubček nedokázal využít (s. 108). Také mezi předáky satelitních států se projevovaly názorové rozdíly. Durman to demonstruje na údajných sympatiích Jánose Kádára pro Dubčekovu politiku (s. 19), které se podle autora měly projevit i při jednání s představiteli SSSR na Krymu, kde Kádár doporučoval politické řešení (s. 108). Dnes však víme, že Kádár byl už tehdy rozhodnut podílet se na intervenci a jeho rozhovor s Dubčekem 18. srpna 1968 v Komárně byl posledním testem před spuštěním akce. Domnívám se, že se Durman měl seznámit s dokumentací a literaturou k roku 1968, jež byly publikovány v České republice.

Mám také pochybnosti o Durmanově kategorickém tvrzení, že se Sověti nepodíleli na násilném svržení Ceaușeska (s. 437). Konečný soud snad bude možno vyslovit až po důkladnějším prostudování archivních fondů. V této souvislosti je však namístě poznamenat, že Gorbačov se v roce 1989 zdaleka neřídil svým heslem „svobodná volba národů“ (s. 393) a neseděl s rukama v klíně. V NDR už měl vyhlédnutého Honeckerova nástupce (s. 408). V případě Bulharska Durman sovětský scénář nevylučuje (s. 419). V Československu hledal Gorbačov marně svého člověka. Režim však už o své stabilitě pochyboval. Stačilo upozornění, že se Kreml hodlá distancovat od intervence v roce 1968 a že sovětským jednotkám v Československu bylo přikázáno zachovat neutralitu, aby se režim vzdal boje (s. 426–427). V případě „bandy čtyř“ Gorbačov tedy nebyl pouhým divákem; zasahoval převážně v mírných, ale účinných dávkách.

Durman neuzavřel svou práci shrnutím Gorbačovova historického významu. Na mnoha místech se sice vyslovuje kriticky k jeho politice, avšak celkové hodnocení nepodává. Oprávněně konstatuje, že Gorbačov nedosáhl toho, oč usiloval. Stojí však za to zamyslet se nad tím, čeho naopak dosáhl, ačkoli o to neusiloval. Jeho cílem byla modernizace SSSR jako socialistické supervelmoci a hlavním motorem této přestavby měla být komunistická strana. Na takový obrat však nestačilo vyměnit několik členů politbyra či stovky nižších funkcionářů. Změny byly v naprostém protikladu k zájmům celého obrovského stranického a státního aparátu, který si zvykl na dosavadní pracovní metody, a proto Gorbačovovy nároky přijímal s nechutí a reagoval starým osvědčeným způsobem: rezolucemi a oslavováním nového vůdce. Ani Gorbačov nebyl, navzdory své rétorice, radikálním bořítelem dosavadní politiky. Válka v Afghánistánu pokračovala a Sověti stáhli svá vojska teprve v roce 1989. Program hospodářské reformy z roku 1990 se neprosadil, protože Gorbačov jej nakonec ze strachu před trhem odmítl. Andreje Sacharova ostře napadl za návrh, aby byl ze sovětské ústavy vypuštěn článek o vedoucí úloze strany. Volby v roce 1989 nicméně ukázaly, že komunisté ztrácejí podporu veřejnosti.

Pro úpadek Gorbačovovy prestiže a jeho přestavby byl však rozhodující především hospodářský rozvrat země. Postavení supervelmoci kladlo nároky, jimž Sovětský svaz nebyl schopen dostát. Zbrojení zatěžovalo státní rozpočet více než čtyřicetiprocentními výdaji. Jeho podíl na národním důchodu činil šestnáct procent. Válka v Afghánistánu polykala denně obrovské sumy stejně jako sovětské angažmá v Africe, v Latinské Americe a v Asii. V letech 1989–1990 stála země na pokraji katastrofy. Místo slova „perestrojka“ se říkalo „katastrojka“ a proti Gorbačovovi se už stavěla nejen nomenklatura, ale i většina členů strany. Ani v tomto klíčovém okamžiku, kdy už bylo jasné, že se strana vůdčí silou jeho přestavby nestane, se jí neodhodlal vzdát. Gorbačovův pád byl logickým vyústěním tohoto vývoje. Boris Jelcin nezdědil ani supervelmoc, ani její impérium, ale dluhy a rozvrácenou ekonomiku.

Druhou stránkou přestavby byly změny v evropské části vnějšího impéria. Také zde Gorbačov dosáhl něčeho, co nezamýšlel. Na začátku působení ve funkci generálního tajemníka ho asi sotva napadlo, že na jeho konci ztratí SSSR tuto část svého impéria, která byla tak důležitým článkem strategického postavení SSSR v Evropě. Příčiny tohoto obratu spočívaly v politických i v hospodářských faktorech. Gorbačov totiž nepochyboval o stabilitě dosavadního rozdělení Evropy, v čemž ho utvrzovala i jeho jednání se západními politiky. Přestavba měla především posílit sovětskou supervelmoc a upevnit její dominanci ve sférách vlastního vlivu. K dosažení tohoto cíle bylo potřebné, aby satelitní země rovněž změnilly svou politiku a obnovily své vládnoucí garnitury. Ty, zvláště pak „banda čtyř“, však věřily, že situace v jejich zemích je politicky stabilní a hospodářsky uspokojivá, takže není co měnit. Ceaușescu dokonce o změnách vůbec neuvažoval. U politicky aktivní části společnosti ve spojeneckých zemích však Gorbačovův program vyvolával nečekaný ohlas a naděje. Zejména *glasnost* vzrušila veřejnost, protože zločiny páchané v SSSR za stalinské éry připomínaly zločiny domácích komunistů. Toho využily nové generace mocenských elit, deroucí se do vedoucích nomenklaturních pozic. Zvěsti o mocenském boji uvnitř špiček komunistických stran pronikaly na veřejnost, která si tento boj vyložila jako zápas mezi progresivními stoupenci Gorbačova a jeho konzervativními odpůrci. Gorbačov se tak stal mýtem, který znemožňoval střízlivý pohled jak na jeho záměry, tak na jeho faktickou politiku. „Gorbymanie“ ovládla veřejné mínění satelitních zemí, štěpila a oslabovala jejich mocenské elity, které si byly navíc vědomy, že na „bratrskou pomoc“ už nemohou spoléhat. K tomu přistupovala i nespokojenost obyvatelstva satelitních zemí s hospodářskou situací, která se zhoršovala v důsledku omezování dodávek surovin ze Sovětského svazu, rostoucího zadlužování vůči západním zemím a neefektivnosti socialistické ekonomiky. Markantní rozdíl mezi životní úrovní v těchto zemích a v západní Evropě byl vnímán jako důkaz neschopnosti komunistických režimů.

Souhrn uvedených faktorů vedl pak k demoralizaci vládnoucích struktur a v okamžicích politické krize k jejich rezignaci na moc. Na místo dosavadních mocenských elit ovšem nenastoupili, jak si Gorbačov představoval, jeho stoupenci. U občanů těchto zemí se komunistické režimy zdiskreditovaly a na jejich troskách vznikly pluralitní systémy. Varšavská smlouva zanikla, satelité Kremlu získali nezávislost. Geopolitická situace v Evropě se tím radikálně změnila; konec studené války byl na dohled. Víme, že toto nebyl Gorbačovův záměr. V historii se však stává, že politické vize končívají jinak, než si jejich autoři a přívrženci představovali. Gorbačovův podíl na tomto procesu je nesporný. Do historie vstoupí jako politik, jehož konání vymanilo středovýchodní část Evropy z nadvlády sovětského impéria.

Durmanova kniha je cenným příspěvkem k dějinám Gorbačovovy éry. Zejména je třeba ocenit, že zachycuje osud přestavby v širokých mezinárodních souvislostech a že bourá četné mýty a legendy, které se o tomto období nahromadily. Opírá se o neobyčejně bohatou literaturu a publikované prameny, které autor podrobil důkladné analýze. Nikterak přitom neskrývá, že jeho kniha je podmíněna současným stavem archivního výzkumu. To se týká každého tématu, v tomto případě je to však pravda dvojnásob, protože množství přístupných archivních pramenů a literatury roste neuvěřitelným tempem. Konečně si zaslouží vyzvednout Durmanův čtivý styl, který splňuje předpoklady, aby *Útěk od praporů* oslovil kromě historiků nejnovějších dějin také širší čtenářskou obec.

Recenze

Úspešný pokus o syntézu

Stanislav Sikora

PEŠEK, Jan: *Odvrátená tvár totality: Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948–1953*. Bratislava, Historický ústav SAV – Nadácia Milana Šimečku 1998, 384 s.

Problematika perzekúcií zo strany totalitného komunistického režimu v Československu sa po jeho páde v novembri 1989 celkom prirodzene dostala do popredia záujmu širokej verejnosti a samozrejme aj historikov. Svedčí o tom množstvo publikácií a prác rôzneho druhu, od popularizačných až po vedecko-odborné. Recenzovaná práca významného znalca československých dejín v období komunistickej totality Jana Peška, pôsobiaceho na Historickom ústave SAV v Bratislave, má však medzi týmito publikáciami naozaj výrazné postavenie: V súčasnosti stojí, obrazne povedané, na vrchole pyramídy prác, ktoré na Slovensku o problematike perzekúcií komunistickým režimom vznikli, je úspešným pokusom o ich syntézu. Prirodzene, keďže ide o oblasť slovenských dejín, ktoré sa od českých dejín nijako nedajú „odseknúť“, v práci boli použité aj mnohé významné publikácie českých autorov.

Napriek tomu, že autor pri koncipovaní spomínanej publikácie vychádzal takmer zo všetkých významných prác, ktoré sa k tejto problematike vydali na Slovensku i v Čechách (ich zoznam je uvedený v prílohe), vonkoncom nemá kompilatívny charakter. Kvôli vyjasneniu mnohých sporných dejinných súvislostí sa autor opäť vrátil do archívov, ktorých zoznam taktiež figuruje medzi prílohami. Ide o fondy deponované v Slovenskej republike i v Českej republike, ktoré vznikli z činnosti KSČ i štátnych orgánov, medzi ktorými hrajú prím materiály povestnej Štátnej bezpečnosti (Archív MV SR v Levoči a Nitrianskej Strede, respektíve Archív MV ČR v Prahe). Osobitné miesto medzi historickými prameňmi použitými v recenzovanej práci zaujímajú spomienky a výpovede postihnutých osôb, z ktorých časť bola v tej-ktorej podobe už publikovaná, iné však boli práve v nej uverejnené po prvýkrát. Tieto sa autorovi podarilo získať v rámci programu *oral history*, ktorý sám organizačne i odborne viedol.

Peškova práca *Odvrátená tvár totality* je rozdelená do dvoch základných kapitol. Prvá kapitola Iničiátori a vykonávatelia perzekúcií okrem pokusu o definovanie tohto charakteristického fenoménu komunistického režimu (so zreteľom na československé podmien-

ky) venuje prvoradú pozornosť politickým a štátnym štruktúram, v ktorých sa sústreďovali iniciátori a vykonávatelia perzekúcií. Prirodzene, ich hlavným inšpirátorom bola KSČ, najmä jej vrcholné orgány, ktoré svoju činnosť vyvíjali jednak pod tlakom Moskvy a ostatných satelitov Sovietskeho zväzu, jednak z vlastnej iniciatívy, dodávajúc tak vývoju v Československu v uvedenej oblasti špecifické črty. Medzi hlavných vykonávateľov potom patrila Štátna bezpečnosť – „ostrý meč“ totality, právo a justícia, ale aj ľudové milície, Verejná bezpečnosť, Pohraničná stráž, Vnútroľnohá stráž, národné výbory a podobne. Autor nezabudol ani na rôzne „päťky“ a „trojky“, ktoré boli formou akejsi tajnej a mimo zákona, stanov KSČ a akejkolvek verejnej kontroly stojacej spolupráce stranických a štátnych orgánov. Ako skúsený historik si však Pešek veľmi dobre uvedomuje, že je vonkoncom nepripustné ostro od seba oddeľovať iniciátora (KSČ) a vykonávateľov – bezpečnostné a štátne orgány. I keď iniciatíva v zásade bola v rukách KSČ, štátne, ale najmä bezpečnostné orgány túto jej iniciatívu mnohokrátým spôsobom inšpirovali i modifikovali, takže mnohokrát aj ony sa stali nielen vykonávateľmi, ale aj inšpirátormi.

Druhá kapitola Formy a prejavy perzekúcií pojednáva o konkrétnych akciách a inštitúciách, prostredníctvom ktorých sa prenasledovanie skutočných i domnelých odporcov režimu uskutočňovalo. Autor čitateľa zasvätené informuje o pofebruárových čistkách, politických procesoch, „očiste“ veľkých miest, vysídľovaní z pohraničia, perzekúcií cirkví, táboroch nútených prác, pomocných technických prác v Československej ľudovej armáde, perzekúciách učiteľov, násilnom združstevňovaní poľnohospodárstva, „socializácii“ živnostníkov, prenasledovaní národných menšín – najmä nemeckej, ako aj o zúfalých pokusoch mnohých občanov riešiť svoje beznádejné postavenie útekem cez „železnú oponu“ na hraniciach s Rakúskom a SRN.

Recenzovaná publikácia obsahuje okrem už spomínaného výberu literatúry a zoznamu použitých archívnych fondov aj ďalšie časti rozsiahlej prílohy: temer sto strán najdôležitejších dokumentov súvisiacich so skúmanou problematikou, dobové fotografie, nemecké a anglické resumé, zoznam publikovaných prameňov, zoznam použitých skratiek a mený a miestny register.

Pravda, k niektorým skutočnostiam a tvrdeniam obsiahnutým v práci Jana Peška mám aj určité výhrady. Predovšetkým k samotnému názvu knihy, konkrétne k slovnému spojeniu „odvrátená tvár“. Domnievam sa, že „odvrátená tvár“ symbolizuje niečo, čo nie je pre určitý fenomén charakteristické. Ak hovoríme o perzekúciách skutočných alebo domnelých odporcov režimu, ba čo viac o ich brutálnych formách charakteristických pre „zakladateľské obdobie“ komunistického režimu, tak je to tvár *en face* – spredu, originálna, pravá a nie odvrátená tvár totality. Odvrátenou tvárou by mohlo byť práve to, čo autor uvádza už v úvode práce, vydávajúc to zrejme za tvár „spredu“, to, o čom jeho práca nepojednáva, t.j. že „masa ľudí často s veľkým nadšením a priamo s entuziazmom svojou prácou vytvárala pozitívne hodnoty a kladla základy rastu životnej úrovne, vyspelosti a vzdelanosti, na ktorých stavali nasledujúce generácie“.

Myslím si, že v podkapitole Mocní na Slovensku – iniciátori perzekúcií, v ktorej sa hodnotí vývoj v KSČ v skúmanom období, mohla byť spomenutá jedna z najcharakteristickejších črt socialistického politického systému sovietskeho typu, ktorá sa v jeho „zakladateľskom období“ prejavovala priamo v extrémnej forme – neobyčajný nárast faktických právomocí výkonného aparátu komunistickej strany ako nevolených orgánov na úkor jej volených orgánov, ktoré sa dostali „do ofsajdu“. Veď v rokoch 1951–1953 temer ani

nezasadal ÚV KSČ, Národné zhromaždenie prijalo minimum zákonov a štát bo riadený „uzneseniami strany a vlády“, ktorých autormi boli najvyššie výkonné aparáty KSČ a socialistického štátu. Na nižšej úrovni štátu, národných výboroch, aparáty rozširovali bez ich plén a neskôr boli celé národné výbory nahradzované okresnými alebo krajskými výbormi KSČ v dôležitých oblastiach štátnej správy. Dokonca aj v spoločenských organizáciách bola situácia taká istá. To bola tá diktatúra stranícko-štátnej byrokracie, ktorú nebolo možné kontrolovať len formálne existujúcimi volenými orgánmi. Aj kvôli tomu mohol československú spoločnosť úplne zaplaviť oficiálny štátny terorizmus.

Taktiež si myslím, že úloha sovietskych poradcov pri príprave politických procesov rokov 1949–1954 bola ďaleko väčšia, ako sa pripúšťa v recenzovanej práci. Veď zodpovední boli len v Moskve a nerešpektovali ani najvyššie orgány KSČ – vrátane osoby Klementa Gottwalda; viď prípad začiatkovej fázy „rozpracúvania“ Rudolfa Slinskeho, ako o tom pojednáva *Potlačená zpráva (Zpráva komise ÚV KSČ o politických procesech a rehabilitacích v Československu 1949–1968, Viedeň 1970)* – zachovaná *Správa Pillerovej komisie*. Tiež príprava politických procesov pred zatknutím perzekvovaných osôb bola oveľa zložitejšia, pričom vhodné bolo spomenúť aspoň zaradenie vyhľadnutej osoby do vopred stanovenej „úchyľky“, respektíve úlohu „sebakritiky“ z hľadiska budúceho zatknutia.

Na mnohých miestach sa v práci objavuje aj neduh, ktorým trpia všetci historici, tj. presvedčenie, že to, čo o určitých udalostiach vedia oni, je notoricky známe aj čitateľovi, mnohokrát laikovi – možno odborníkovi v inej oblasti poznania. Tak napríklad na strane 132 a ďalších sa opisuje priebeh Katolíckej akcie z roku 1949, bez toho, aby sa uviedlo, čo to vlastne bolo, respektíve, že to bol pokus KSČ o spretfhanie zväzkov katolíckej cirkvi s Vatikánom, o vytvorenie akejsi československej národnej katolíckej cirkvi, ktorá by poslúchala „stranu a štát“ a bola pevným článkom „ľudovej demokracie“.

Taktiež si myslím, že takzvané kontraktácie, aspoň vo svojej začiatkovej fáze, neboli len „účinnou formou triednej diferenciácie dediny a súčasne aj ekonomickým nátlakom na vstup roľníkov do družstiev“ (s. 208). Účast' národných výborov, ktoré boli oboznámené s miestnymi pomermi, na plánovaní výroby i výkupu bola spočiatku hrádzou proti subjektivismu najvyšších rezortných orgánov štátu; v podstate išlo o demokratické ústretové plánovanie. Pravda, po zriadení ministerstva výkupu a funkcie splnomocnenca pre výkup už spomínanému subjektivismu nič nestálo v ceste.

Ohľadne pomerne rýchleho tempa zakladania JRD do konca roku 1950 a jeho stagnovania až do roku 1952, kedy bola dynamika združstevňovania opäť obnovená, bolo azda potrebné povedať, že do leta 1952 boli v takzvaných menšinových JRD v drvivej väčšine zastúpení len príslušníci „dedinskej chudoby“, kovoľníci, stavoľníci a časť malých roľníkov, teda tí, ktorí mali z toho skutočný alebo domnelý prospech. Hlavná časť roľníckeho stavu – strední roľníci, ktorí mali byť získaní pre združstevňovanie, sa do JRD vonkoncom neponáhľali. Oni boli potom objektom razantných a násilných akcií po prijatí uznesenia strany a vlády o upevnení a ďalšom rozvoji JRD d' júna 1952, kedy sa opäť obnovila dynamika zakladania JRD.

A napokon si myslím, že v súvislosti so „socializáciou“ živnostníkov bolo potrebné zmieniť sa o zákone č. 199/1948 Zb. o komunálnych podnikoch, prijatom ešte v júli 1948, ktorý bol výborným východiskom (v negatívnom zmysle) pre tento proces. Hoci v tomto zákone absentuje výslovné ustanovenie, z ktorého by sa dalo dedukovať, že jeho zmyslom je potláčanie súkromných živností, faktom je, že významne predznamenal celý

tento socializačný proces. Umožnil realizáciu rôznych opatrení proti živnostníkom, či už to bolo po línii všeobecnej dane, alebo po línii zásobovania, obmedzovaním prídelu tovarov a surovín, kde bol socialistický (komunálny) sektor značne, a neskôr úplne preferovaný.

Prirodzene, tieto čiastkové pripomienky, ktoré možno vyvierajú z odlišných koncepčných prístupov, vonkoncom nemôžu znížiť kvalitu recenzovanej práce Jana Peška, ktorá je zatiaľ korunou úsilia slovenských historikov o preskúmanie danej témy. Vrelo ju odporúčam aj českej odbornej i širšej verejnosti. A to najmä preto, že jednotná koncepcia i postup pri uskutočňovaní represií a perzekúcií sa realizovali v odlišných podmienkach českej a slovenskej spoločnosti. A práve o tom, ako sa realizovali na Slovensku, je Peškova kniha. Domnievam sa, že kvôli vytvoreniu ucelenejšieho obrazu o tomto temnom fenoméne našich spoločných dejín je potrebné si ju prečítať.

Recenze

Druhá republika – nedokončená revoluce?

Vlastimil Hála

RATAJ, Jan: *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939*. Praha, Karolinum 1997, 251 s.

Ratajova publikace umožňuje čtenářům nahlédnout – podle autorových slov – do „třinácté komnaty“ nedávných českých dějin, komnaty, o níž se ví, ale do které se příliš nevstupuje. Novum Ratajova přístupu je především v tom, že při hodnocení pomnichovského vývoje k národnímu autoritativnímu režimu tematizuje v první řadě jeho vnitřní faktory. Hnací silou tohoto vývoje nebyla podle autora pojetí, vycházejícího z důkladného zhodnocení pramenů – archivů, dobové publicistiky a politických programů, edic i sekundární literatury –, zdaleka jen obranná reakce proti tlaku německého nacismu, nýbrž také aktualizace a radikalizace koncepce *autoritativního státu*, vznikající v domácím prostředí jako syntéza dosavadních „pouze“ radikálně konzervativních a „již“ fašizujících nábojů v tomto směru, koncepce, která se dobově jevila i jako alternativa k nacistickému a komunistickému totalitarismu. Právě na tento aspekt vývoje pomnichovské republiky, který nelze identifikovat s jeho komplexní problematikou, se zaměřuje Ratajova práce.

Jako hlavní pilíř ideologie národního autoritativního státu je možno označit *nadřazenost národního společenství* jako hodnoty o sobě nejen stranickým, profesním, třídně-sociálním a jiným partikulárním hodnotám, ale na druhé straně i hodnotám obecně lidským. Dalšími pilíři byly *konzervativně křesťanská ideová orientace* a s tím související *respekt k tradičnímu rozvrstvení společnosti*. Všechny tyto charakteristiky – v „kontaminaci“ s dalšími, specifitějšími rysy, jako byl „umírněný“ antisemitismus, snaha o restituci postavení bývalé šlechty a podobně – se v reálném kontextu, který Ratajova kniha sleduje, promítly ve značně míře do politické praxe druhé republiky, již je možno obecně charakterizovat jako uvědomělý provincialismus, rezignující na širší evropský rozměr politiky.

Ve třech kapitolách Ratajovy knihy jsou tematizovány různé stránky vývoje nedokončeného úsilí o vybudování autoritativního státního společenství v druhé republice. V první kapitole Podzimní revoluce? sleduje autor zejména politické reakce na fakt Benešovy abdikace, zvláště vzrůst vlivu Rudolfa Berana, pravicovou radikalizaci republikánské

(agrární) strany a zformování Strany národní jednoty (SNJ). Podle autorovy interpretace blíže nespecifikovaný, přitom však často užívaný pojem „autoritativní demokracie“ plnil v programu této strany, v níž se potýkaly různé politické tendence, ovšem s převahou pravicově konzervativních, mimo jiné účel hledání styčných ploch jak s autoritativními režimy, tak se západními demokraciemi (s. 32). Autor si všímá i vývoje v dosavadních politických stranách, kde většinou, jako ve straně národněsocialistické či lidové, zvítězily pravicovější tendence (Petr Zenkl; protišrámkovská opozice). Ustavení jednotné národní strany, jak autor osvětluje, mělo zajímavý dopad i v opačném směru: rozštěpení fašistického hnutí, jehož loajálnější část (Národní obec fašistická, Jiří Stříbrný a jiní) se zapojila do sjednocené strany (což se promítlo například do sestavení programové komise SNJ), zatímco radikálnější křídlo (v listopadu 1938 zakázaná Vlajka) se postavilo do opozice. Autor sleduje též rivalitu mezi Beranovou vládou a „docentskou klikou“ kolem prezidenta Emila Háchy (s. 40 n.), inspirující se (Josef Kliment) státoprávním vztahem českého státu ke Svaté říši římské národa německého. Vyhraněný program autoritativního státu jako celek vláda ani prezident sice neakceptovali, ale přijali, ať už ideově nebo fakticky, některé jeho významné elementy.

Velkou pozornost autor věnuje osobnosti Edvarda Beneše a interpretaci převážně negativních ohlasů na jeho nucenou abdikaci a odjezd z republiky. Odpor proti Benešovu politickému dědictví spatřuje v reakci na moderní, mravně zdůvodněný pojem národa v masarykovském pojetí a na demokratismus, odmítající stavovské výsady (s. 47–64; tento odpor podle mého názoru trvá – většinou ve skryté formě – do určité míry dodnes).

Za klíčovou pokládám druhou základní kapitolu Ratajovy práce, nazvanou Nový řád, v níž jsou analyzovány různé stránky snah o vytvoření autoritativní alternativy k demokratické a pluralitní koncepci československého státu, jež měla spočívat na „obrodě“ a „změně“ myšlení. Typický znak sledovaného období vidí autor v *prolínání konzervativně kritických i fašisticky negujících vztahů k základní ideji první republiky* (s. 67 n.), což se postupně promítalo i do radikalizace postojů nejvýraznějších politických reprezentantů pravicově kritického postoje – republikánské strany a politického katolicismu (který nelze redukovat na lidovou stranu).

Ještě mnohem výraznější radikalizaci lze pozorovat u intelektuálních reprezentantů militantního katolicismu, zvláště spisovatelů, distancujících se od prohradní orientace (ostatně odstaveného) Šrámkova vedení lidové strany. Jeho programová východiska i záměry, inspirované autoritářskými režimy soudobé Evropy (Španělsko, Itálie, částečně i nacistické Německo), se obracely, jak dokumentuje Rataj, nejen proti chybám a omylům první republiky, nýbrž *proti samé podstatě jejího demokratického charakteru, ba někdy proti samé její existenci*, jež byla například Jakubu Demlovi „hříchem“ (s. 66). Excesy elitní katolické publicistiky jsou obecněji známy především z jejích útoků proti Karlu Čapkovi; méně je však známo to, že návrhy katolických intelektuálů ústily až v požadavek vyřazení „závadné literatury“ z knihoven, či dokonce jejího vržení do „koniášovských“ plamenů (Jan Zahradníček, s. 82), anebo i v hrozbu „kriminály“ a „koncentračními tábory“ (!), kterou politickým odpůrcům adresoval autor vynikajícího románu *Kámen a bolest* Karel Schulz (tamtéž). Snad to byla, jak autor nadhazuje v závěru, i hloubka diskreditace konzervativně katolického myšlení, jež spoluumožnila poválečnou, tentokrát zase levicově limitovanou koncepci omezení spektra politických stran; což by ovšem, jak obezřetně

dodává, bylo třeba potvrdit detailním prozkoumáním archivního materiálu pro období 1939–1945 (s. 235).

Rataj si klade pochopitelně i otázku po příčinách „uhranutí fašismem“. Vysvětluje si ji odporem k liberalismu, egalitářství a svobodomyšlnosti, tedy odmítnutím dědictví Velké francouzské revoluce, jež bylo konzervativismu i fašismu v obecné rovině společné (s. 68 n.).

Militantně katolické orientaci věnuje autor nejvíce pozornosti proto, že byla nejsignifikantnější a silně ovlivňovala i republikánsky (agrárnicky) orientované myšlení, což se projevilo též v programově-institucionální rovině. Svědectvím toho byl program Jak budovat druhou republiku, otištěný v revui *Brázda*. Obdobné zaměření měl i obnovený program z dvacátých let Nástin stavovské ústavy demokratické, propagovaný skupinou s fašismem sympatizujících či se s ním ztotožňujících intelektuálů kolem listů *Řád, Tak a Národní obnova* (například Jan Scheinost, Bedřich Fučík, Jaroslav Durych, Jan Zahradníček, Jan Čep, Václav Renč aj.; s. 70–76). Společným jmenovatelem těchto programů byla destrukce parlamentarismu, zrušení či omezení všeobecného volebního práva a zavedení hierarchického stavovského systému při zdůraznění panující role katolicismu.

Mezi protagonisty autoritativních tendencí hráli specifickou úlohu také konzervativní intelektuální špičky zvláště z řad biologů, lékařů, právníků a některých důstojníků. Biologismus, antiegalitarismus, odmítání emancipace žen, „filoaristokratismus“ – to jsou vedle militantního katolicismu vůbec hlavní složky postulátu, převzatého autorem pro název jedné z podkapitol: Každému, kde jeho místo jest (s. 91–93). Biologismus však poukazuje na další specifický rys druhorepublikové ideové orientace: rasismus.

Také zde dochází k jakési syntéze tradičního antisemitismu nábožensky motivovaného s moderním antisemitismem rasovým, což Rataj dokládá i poukazem k obhajobě norimberských zákonů Janem Zahradníčkem a jinými konzervativními intelektuály. Antisemitické angažmá mělo ovšem i reálné vyústění – určení proporcionálních kritérií pro zastoupení židů v profesních organizacích lékařů a advokátů, případně později i jejich vyloučení z nich (s. 111 n.).

Zvláštní kapitolu tvoří snaha o unifikaci české kultury na základě antimodernismu, tradicionalismu a integrálního katolicismu, ústící v pokus o vytvoření kulturního programu autoritativního režimu (Rudolf Medek, Jaroslav Durych a jiní), blízcího se některými svými postuláty, zvláště difamací moderního umění jako lidu nesrozumitelného, nacistickému i stalinskému ideálu „lidovosti“.

Při příkré kritičnosti vůči militantnímu fašizujícímu katolicismu nelze ovšem autorovo stanovisko vůči katolictví vůbec označit za jednostranné; autor oceňuje v protikladu k uvedené tendenci katolicismus liberální, jak byl ztělesněn ve šrámkovské orientaci. Vzhledem k zaměření práce je ovšem větší pozornost věnována proudu druhému, zvláště pak profilující osobnosti Jana Scheinosta, u něhož autor zaznamenává pokus „pokatolizovat“ již ve dvacátých letech Gajdovu Národní obec fašistickou, vytvořit program katolizace školství (s. 130 n.), přičemž zejména zkoumá vyústění těchto snah v období druhé republiky.

Anticipace unifikujících etatických koncepcí se ve sledovaném období projevila i v negaci ekonomického a sociálního liberalismu a koncepci „malé sociální revoluce“ v korporativistickém stylu. Zásadní problematizace liberalismu a nedůvěra vůči pluralitnímu systému první republiky nebyly ovšem, jak na to autor správně poukazuje, zdaleka jen rysy projevující se ve stanoviscích autoritativní pravice, respektive socialistické kritiky,

ale obecnějším dobovým trendem, jehož stopy se projeví například i v úvahách Edvarda Beneše (s. 84, 137–147).

Obzvláštní pozornost je věnována poměru druhé republiky k „velkému německému sousedu“; nevyčerpává se zaměřením na sympatizantské a kolaborantské tendence krajní pravice, jež se někdy musely vyrovnávat s rasovou teorií nacismu, ale všímá si i smutnější stránky našich nepřilíhů dávných dějin, totiž přílišné pragmatické vstřícnosti vůči Německu, projevující se tehdy – spolu s decentním zapojením do kritické kampaně vůči Edvardu Benešovi – i například u Ferdinanda Peroutky (s. 192–193), což zase jen dokládá autorem častěji zmiňovanou, téměř všeobecnou tendenci k nedůvěře vůči tradičnímu systému parlamentní demokracie.

Dalším problémovým okruhem Ratajovy práce je sledování alternativ k autoritativně nacionalistickému programu, jak je představovala jediná povolená opoziční strana: Národní strana práce (NSP). Autor poukazuje i na štěpení v národněsocialistické a sociálnědemokratické straně po „Mnichovu“, v nichž vedle stoupenců loajality k režimu i vstřícnosti vůči Německu (výrazněji v národněsocialistické straně – zvláště Václav Klofáč a Petr Zenkl) působily masarykovské frakce (Karel Moudrý, Josef Fischer a jiní); na obdobných pozicích spočívala i platforma masarykovsko-benešovského pojetí demokracie soustředěná kolem listu *Národní osvobození* (s. 194–205). Pokud se týká komunistů, autor zdůrazňuje jednak citelný pokles vlivu jejich strany, jednak ale i určité sblížení (například v publicistice Julia Fučíka či Karla Konráda) s masarykovsko-benešovským táborem a jisté potlačení (otázkou je, nakolik pouze taktické) třídních a za každou cenu prosovětských stanovisek (s. 205 n.).

Poslední, třetí kapitolu autor nazval *Jedna cesta, jedna strana*. Poukazuje v ní mimo jiné na snahy o likvidaci jediné opoziční strany NSP, jež propadávala defetismu, i na snahy o uskutečnění druhé „fašistické národní revoluce“ ve vládní SNJ. Za nejdůležitější autorovu tezi, která samozřejmě může vyvolat i nesouhlasnou reakci, považují následující tvrzení: „nacistická okupace 15. března zabránila asi úplné fašizaci české části státu vlastními mocenskými prostředky a z vlastních zdrojů“ (s. 222). K tomu bych jen dodal, že je-li tomu tak, pak nacisté paradoxně jakoby zachránili „čisté svědomí“ nejen určující konzervativně národovecké tendenci české politiky konce třicátých let, ale zvláště fašizujícímu proudu politického katolicismu; narozdíl od nacistické a komunistické totality neměly projekty těchto sil příležitost ani čas náležitě se zprofanovat v rovině praktické realizace.

Závěr (s. 229–235) je pak rekapitulací, v níž zaujme zvláště zdůraznění podílu české byrokracie a univerzitní elity na budování fašizujícího autoritativního státu (s. 230) a vyostřený odsudek integrálního antidemokratického programu „katolického fašismu“. Autor se dotýká i specifické role etatismu a kolektivismu vůbec, a právě v této souvislosti klade již zmíněnou otázku po vnitřní spojitosti systému druhé republiky a „limitované lidové demokracie“ z let 1945–1948, jak jsem se o tom již zmínil.

Autorovu práci považují za podnětnou a v současné době, troufám si říci, dokonce odvážnou. Problematické některé nové legendy devadesátých let, například jednostrannou adoraci protektorátní obranné politiky Emila Háchy, jejíž kořeny sahají právě do doby druhé republiky, nebojí se pojmenovat povahu určitého typu českého vlastenectví zvláště ve studentských, akademických a některých profesních organizacích, jejichž představitelé a stoupenci se později také stali obětí nacistické perzekuce. V neposlední

řadě autor ukazuje na to, že excesy katolické publicistiky nebyly jen reakcemi těch, kteří za první republiky byli skutečně obecným trendem doby poněkud odsunuti do pozadí, ale že byly součástí programové, vědomě antidemokratické koncepce.

Vyjdeme-li ještě výrazněji za rámec Ratajema zkoumaného období, pak se nám ozřejmuje nepřímě i to, proč prosadivší se typ konzervatismu devadesátých let u nás musel začít úplně z jiných zdrojů, totiž z anglosaského neokonzervativního liberalismu. Souběžně se ovšem projevovaly a stále projevují i odlišně orientované konzervativní politické tendence, zastávané dosti velkou částí polistopadové publicistiky, v nichž nacházíme nepochybně i protimasarykovská rezidua konzervatismu druhé republiky (například problematizace samotné existence první republiky, faktické – ovšem protizákonné – používání šlechtických titulů, jednostranné vyzdvihování dějinné role katolické církve a podobně). Pouze vypjatý nacionalismus této ideologie, jak se zdá, osířel, respektive byl výrazně marginalizován.

Za Jindřichem Peckou

(17. března 1936 – 31. prosince 1998)¹

Vilém Prečan

Loučíme-li se s člověkem, který nám všem byl tolik blízký a drahý, chceme si zároveň připomenout, čím byl a čím zůstává pro každého z nás, pro tuto zemi, která byla jeho vlastí, pro ty obory intelektuální činnosti, jimž věnoval své síly, svůj um a životní energii.

Pro své nejbližší byl Jindřich Pecka součástí jejich života – milující manžel, otec, dědeček, bratr, tchán, strýc. Avšak podobně hluboko se zapsal do srdcí a myslí všech, kdo pobývali v jeho blízkosti, ať už v kterémkoli úseku jeho života. Mohu o tom podat svědectví za sebe i za své kolegyně a kolegy. Náš smutek není proto o nic menší a naše ztráta je stejně bolestná. Věděli jsme, jak těžce je nemocen, ale nevzdávali jsme se naděje, doufali jsme v zážrak uzdravení.

Proč jsme tentokrát tak zaskočení neúprosnou smrtí, proč cítíme tak neobyčejný smutek, proč se s odchodem Jindřicha tak těžko smiřujeme, proč ho nepřestaneme postrádat?

Historik, pedagog, archivní odborník, etnograf, sociolog a muzikolog Jindřich Pecka byl především dobrý a laskavý člověk. Měl všech-

ny vlastnosti, které oceňujeme a jichž si vážíme u lidí, s nimiž se nám dobře žije, jednal a spolupracuje. Neměl rád konflikty a vynikal schopností tlumit rozpory či nesoulad vznikající z různosti lidských povah a zájmů i přirozených názorových rozdílů. Věděl o lidech zajisté všechno, jak to historik má a musí vědět, ale nepohrdal jimi za jejich slabosti a nedostatky, nebylo v něm stínu povýšené shovívavosti, vyzářovalo z něho pochopení pro ty druhé. Měl dar vidět u každého, s kým přišel do styku, to cenné jádro či jádérko a na ně se orientovat.

Nebyl však ani v nejmenším pasivní dobrák. Třebaže se o svá stanoviska nikdy hlasitě nepřel a nikdy nevystupoval autoritativně, uměl si získat respekt a svými postoji, svou vzácnou noblesou udávat tón: v jeho blízkosti se lidé dokázali sami krotit a udržet na uzdě své vášně, svárliвість, nedostatek trpělivosti či ohledu k odlišným názorům. Měl však v povaze také družnost, a když překonal svou vrozenou plachost, uměl být veselý a od srdce si zazpívat.

¹ Text nekrologu je takřka totožný s řečí přednesenou při smutečním obřadu dne 7. ledna 1999 v libereckém krematoriu. Vynechány jsou jen formální náležitosti související se smutečním aktem.

Jindřich Pecka vzbuzoval respekt také svou hlubokou všestrannou vzdělaností. Nevystavoval ji nikdy okázale na odív, nikdy se jí nechlubil, nebylo však možné ji nevnímat v rozhovoru na jakékoli téma, a přirozeně vždy, když šlo o kterýkoli obor týkající se světa lidí, kultury, věd o člověku, literatury, umění.

Jindřich Pecka byl bezpochyby člověk nadaný v mnoha směrech, obdařený mnoha talenty a vlohami. Nic z nich nepromarnil, všechny svěšené hřivny dokázal bohatě rozmnožit a zúročit svou nezměrnou pracovitostí. S údivem jsme například brali na vědomí jeho hluboké angažmá ve světě hudby a jeho rozsáhlé aktivity na tomto poli, o nichž většina z nás neměla dlouho tušení. Výsledkem byla zmnožená úcta a obdiv vůči kolegovi, který vedle tak výrazných výsledků na poli historického výzkumu, jichž jsme byli svědky, a vedle pedagogické práce vysokoškolského učitele byl s to profesionálně pěstovat ještě jeden, další obor.

Historik zraje dlouho, jeho cesta k vyšším vědám vede mnoha oklikami. Peckovo šestileté působení v archivech a na archivní správě kdysi na počátku jeho profesionální dráhy však nebylo zdržením a ztrátou času: naučil se tu rozumět povaze archivních dokumentů, nalézat nové prameny o době tam, kde je málokdo hledá, vyučil se dokonale řemeslu, jak s nimi pracovat, a zvládl umění, jak jim rozumět. V okamžiku velkého rozletu, když dokončil – obrazně řečeno – i svou druhou, soukromou univerzitu a kdy se pouštěl do stále náročnějších projektů, přišla proskripce. Jindřichu Peckovi bylo 34 let, když ho postihla ztráta profese jako dlouhodobý trest za to, že myslel a jednal jako svobodný historik, za to, že „kazil“ vysokoškolskou mládež „nevhodnými“ myšlenkami o svobodě a nezávislosti. Z pedagogické fakulty musel odejít po šesti letech působení jako odborný asistent v září 1970; poté směl ještě nějaký čas pracovat v Jihočeském muzeu. V září 1972 nastoupil jako dělník v českobudějovické Škodovce, odkud přešel po dvou letech v téže profesi do smíchovského Motorletu. Tam končil až 28. února 1990.

Ani těch sedmnáct a půl dělnických roků Jindřich Pecka nepromarnil pro svá skutečná

povolání. Nepřizpůobil se pravidlům obnoveného pořádku, statečně vzdoroval nepřiznivní doby, ve volném čase dál studoval a pracoval na historických tématech. V desátém roce „normalizace“, v roce 1978, dorazil na mou první exilovou štaci v dolnosaské vesnici Edde-derse rozsáhlý rukopis o historii Pražského jara 1968 v jižních Čechách, až o 12 let později jsem se dověděl, že autorem byl on. Od roku 1984 publikoval v samizdatových *Historických studiích*. V době své zakázanosti, v sedmdesátých a osmdesátých letech, podnikl Jindřich Pecka také rozsáhlá etnografická a sociologicko-historická studia, jejichž výsledkem byl dvoustředstránkový rukopis *Dělnické zábavy a slavnosti*, dokončený v roce 1985. Bylo toho ještě daleko víc.

První telefonát s dotazem, zda by chtěl pracovat v nově založeném Ústavu pro soudobé dějiny, jsem vedl ještě s Jindřichem Peckou-skladníkem v Motorletu. Za měsíc, a na začátku letošního února, tomu bude devět let.

Nastoupil do ústavu 1. března 1990. Nikdo nemohl tušit, že do osudného onemocnění zbývá sedm a půl roku. Ano, těch nerušených let svobodné historické práce, svobodného bádání a svobodného publikování bylo v životě Jindřicha Pecky opravdu tak málo. Nikdy si nestěžoval na dobu, na poměry, na „bílou náladu“. Byl příliš historikem na to, aby si mohl dělat iluze, že cesta vzhůru bude snadná. Ale nejen to; patřil k těm, které tížil balvan ztraceného času, a dovedl si vážit svobody, která mu dala křídla. A co všechno dokázal za těch sedm a půl roku svobody: kandidátská disertace, habilitace, kvalifikace na profesuru, Cena akademie věd za vynikající výsledky při vydávání pramenů k nejnovějším dějinám! Byl duší a hybným motorem dvou velkých výzkumných projektů, jejichž výsledkem byly tři desítky publikací. Vykonal mnoho průkopnické práce, zejména na poli sociálních dějin, a do živých dějin české historiografie se zapsal nezapomenutelně. A jen já vím, kolikrát si vzal s sebou domů na dopracování texty jiných autorů, které by bez jeho přispění nebyly způsobilé k publikaci a zůstaly by jako polotvar v rukopise.

Žil v Praze, od roku 1994 zastával funkci zástupce ředitele ústavu a bral na sebe stále více úkolů v historické obci, v různých řídi-

cích a poradních grémiích, redakčních radách, při přípravě rozhlasových a televizních dokumentárních pořadů. Nezanedbával však své rodné jižní Čechy, s nimiž zůstal v pevném duchovním a pracovním spojení: s jejich historií, s jejich folklorem, s jejich akademickou mládeží a kolegy na univerzitě.

Náš přítel a kolega Jindřich Pecka byl pro své okolí vždy příkladem člověka s hlubokým smyslem pro povinnost. Neznám případ, kdy by nedostal svému závazku. Takový byl i v těch posledních čtrnácti měsících, kdy bojoval s nemocí. Dohlédl na dokončení rozsáhlého druhého svazku dokumentů o občanské společnosti v roce 1968 a dal mu definitivní tvar: slabý, zhublý, ale v plné intelektuální síle prezentoval tento svazek na tiskové konferenci v ústavu 12. srpna loňského roku a přednesl přitom výklad o občanské společnosti, k tématu, o němž věděl víc než kdokoli z nás. Byl už v důchodu, na tom trval, ale nebyl penzistou na výměnku. A teprve když se postaral o to, aby byly připraveny do tisku rukopisy dvou dalších publikací, které považoval za jakýsi nesplacený dluh z doby, kdy musel jít – v září 1997 – náhle a neočekávaně na operaci, jako kdyby z něho spadl kámen povinnosti.

Náš poslední telefonický rozhovor se odehrál sotva před třemi týdny, 18. prosince. Gratuloval jsem mu k jeho poslední knížce, která překonala svou úrovní i vybavením všechna očekávání. Měl před cestou do Liberce, jež měla být cestou poslední.

Jindřich Pecka si nepotřeboval dodávat důležitosti, on byl důležitý a nepostradatelný pro všechny, s nimiž žil, ať doma, v rodině, v početných sférách svých pracovních a tvůrčích aktivit, mezi přáteli. My všichni, kteří jsme ho znali, jsme utrpěli nenahraditelnou ztrátu. Bude nadále s námi, protože nám bude stále převelice chybět.

Nejsem sám, kdo ví o tom, že se bál, aby nebyl v nemoci nikomu na obtíž, jak ho přiváděla do rozpaků účast a péče jeho okolí, jak si – skromný a s myšlenkou na ty druhé, jaký už byl – nepřál ani pohřební obřad. Třebaže o tom nemluvil, jako vůbec málo mluvil o svých pocitech, bylo zřejmé, jakou sílu čerpal z toho, že se celá jeho rodina v době nemoci okolo něho semkla jako hradba a obklopila ho láskou a péčí. A my, jeho kolegové a přátelé, se utěšujeme myšlenkou, že snad věděl, jak ho máme rádi.

Na Nový rok jsem telefonoval do Liberce. Chtěl jsem se dovědět, jak Jindřich Pecka prožil Vánoce, a tajně jsem doufal, že se snad dozvím nějakou nadějnou zprávu. Doma byl jen dvanáctiletý vnuk, na otázky po dalších členech rodiny jsem dostával jen záporné odpovědi. A na dotaz, kde je profesor Pecka, odpověděl mi chlapecký hlas v telefonu vážně i smutně zároveň: v nebi, včera umřel.

Jestliže je něco takového jako nebe, Jindřichovi Peckovi je přejeme, zasloužil si je vrchovatě.

Anotace

MLYNÁRIK, Ján: *Diaspora historiografie: Štúdie, články a dokumenty k dejinám československej historiografie v rokoch 1969–1989*. Praha, Vydavateľstvo IPEL 1998, 565 s.

Autor, zbavený v 70. letech možnosti vědecky pracovat a na počátku 80. let více než rok vězněný, emigroval v prosinci 1982 do Spolkové republiky Německo. Tam kromě několika monografií napsal desítky statí, článků a rozhlasových relací. V roce 1995 je uspořádal do obsáhlého sborníku, který v roce 1998 vydal. Všechny je spojuje téma vyjádřené v titulu knihy.

Sborník je členěn do šesti částí. V první (Osudy historiků) tvoří většinu textu kritické analýzy hesel *Encyklopédie Slovenska* (sv. I–VI, Bratislava 1977–1982), jež se týkají historiků a historiografie. Druhá část (Problémy a dlhy slovenskej historiografie 20. storočia) začíná rozбором sporů o výklad slovenského povstání 1848–1849, vyjadřuje se k pracím o dějinách slovenského luteránství, interpretuje dílo Ivana Déreera *Antifjerlinger* a komentuje mimo jiné V. a VI. svazek akademických *Dejin Slovenska*, *Encyklopédii odboja a SNP* a *Slovenský biografický slovník*. Třetí oddíl (Zakladatelia ČSR v historiografii) obsahuje podrobný, bohatě komentovaný výčet slovenských prací z let 1913–1988 o Masarykovi a Štefánikovi. Do čtvrté části (Národnostná otázka – Sudetskí a Karpatskí Nemci) autor shrnul své drobné práce k tématu, v souvislosti s nímž na konci 70. let proslul

pod pseudonymem Danubius. Část pátá (Historické komentáre a úvahy) přináší autorovy aktuální postřehy o stavu historiografie za husákovské „normalizace“ a šestý oddíl (Dieľa v čase pokorenia a tvorivej odvahy) zahrnuje recenze několika českých, slovenských, německých a maďarských prací z 80. let, ať už vyšly v exilu či doma.

Poslední třetinu knihy zaplnil autor texty, které napsal v letech 1969–1979 před odchodem do emigrace. Jde o jeho (marné) protesty adresované vládním činitelům od prezidenta po ministry a redakcím režimních deníků, o korespondenci s historiky a přáteli a o statě ze samizdatových a exilových publikací. Většina těchto textů je tu publikována poprvé a zajímavě dokumentuje dobu i myšlenkový a názorový vývoj autora. Orientaci v pestré tematice sborníku usnadňuje jmenný rejstřík, autorovy obsáhlé poznámky a jeho úvod k závěrečné, dokumentární části knihy.

Karel Pichlík

Práce ruské, ukrajinské a běloruské emigrace vydané v Československu 1918–1945. (Bibliografie s biografickými údaji o autorech.) Bibliografii zpracovaly Zdeňka Rachůnková a Michaela Řeháková. Biografická hesla zpracoval Jiří Vacek za spolupráce a redakce Z. Rachůnkové a M. Řehákové. Díl I., svazek 1. *Práce jednotlivých emigrantů (A–L)*. Praha, Národní knihovna ČR 1996, s. 1–424.

Díl I., svazek 2. *Práce jednotlivých emigrantů (M-Ja)*. Praha, Národní knihovna ČR 1996, s. 427–849.

Díl I., svazek 3. *Periodika (noviny, časopisy, periodické sborníky)*. Praha, Národní knihovna ČR 1996, s. 853–1472.

Bibliografie děl ruské a ukrajinské emigrace v ČSR vydaných v Československu v letech 1918–1945 obsahuje vedle záznamů o pracích jednotlivých emigrantů údaje o obsahu periodik, biografická hesla o ruských a ukrajinských autorech, autorský a názvový rejstřík a varia. Kromě toho je zařazen rejstřík překladatelů a překladů do ruštiny a z ruštiny, rejstřík šifer a zkratk, seznam použité literatury, seznam tisků zahraniční provenience, seznam knihoven a archivů. Přílohy jsou neobyčejně početné, bohaté a instruktivní. Čtenář by však ocenil, kdyby v obsahu byly uvedeny všechny přílohy s přesnou charakteristikou. Ještě jednu připomínku: V. N. Iljin je v oddílu *Práce jednotlivých autorů* (I/3, 501) bez biografické charakteristiky a v dalším záznamu (I/3, 4095) dokonce s jiným jménem po otci. To jsou však jen drobné nedostatky.

Anotovaná bibliografie je důstojným památkem ruské a ukrajinské emigrace v Československu. Svědčí o tom, že tato emigrace žila intenzivním duchovním a společenským životem. Zračí se v ní její osud, její sny, a především její úsilí o uchování odkazu ruské kultury. Svým záběrem, úplností i důkladností je tato bibliografie vzhledem k tempu, v jakém byla vypracována, unikátním činem. Její autoři, jakož i Slovanská knihovna, která se o její vznik přičinila, si proto zaslouží nejvyšší uznání.

Zdeněk Sládek

SOUČKOVÁ, Milada: *Kaladý. Svědectví. Mluvicí pásmo*. Praha, Prostor 1998, 221 s.

Ve třetím svazku souborného díla donedávna nedocenené prozaičky a básnířky Milady Součkové (1899 Praha – 1983 Boston), jehož vydávání se ujalo nakladatelství Prostor, vyšel společně se dvěma básnickými skladbami poprvé autorčin deník z roku 1939 s názvem *Svědectví* (s. 19–182). Kromě literární hodnoty je deník pozoruhodný jako dokument vyprávějící o tom, jak neobyčejně vzdělaná,

kultivovaná a demokraticky smýšlející spisovatelka vnímala pohnutou dobu prvních měsíců německé okupace (záznamy začínají 8. dubna a končí 20. září 1939). V tomto směru se přibližuje k ojedinělým bezprostředním literárním reflexím oněch časů, jaké po sobě zanechali Josef Čapek a Jifí Orten.

Dnešního čtenáře může překvapit, že před autentickou pozorovatelkou se zaznamenávané události odvíjely v jiné historické perspektivě, než jak je na ně zvyklý pohlížet z později zafixovaného podání. Původní podtitul textu *Spisovatelův deník z druhé republiky* napovídá, že německá okupace neznamena nutně pro tehdejší současníky radikální předěl; česká politická reprezentace vítající okupanty a setrvávající u moci, byť z milosti protektorů, vytvářela iluzi pokračování dřívějšího režimu v nových podmínkách. Mísení literárních žánrů, pro prozaická díla Součkové typické, jí v deníku umožnilo aranžovat průhledy do různých vrstev míjející reality. Nejčastějšími médii, v nichž se tato skutečnost v textu zrcadlí, je maloměstská stolní společnost, kavárenská setkání s umělci, a především tisk, protektorátní i zahraniční rozhlas, lidová šeptanda a fámy, jejichž bizarní kaleidoskop pisatelka neváhala představit.

Součková však není jen citlivá pozorovatelka, neboť vynáší soudy; tápání v nepřehledném dění a nejasný význam prožívaných událostí nejsou s to vyvrátit konstanty jejího vnitřního světa. Na prvním místě se z jejich slov ozývá mravní vzdor proti obecně rozšířené pohodlnosti, malomyslnosti a konformitě, jehož druhým pólem je věrnost a víra v demokratickou a humanistickou tradici první republiky. Zatímco Hácha a Beran pro ni představují symboly morální kolaborace a defétismu, Masaryk s Benešem ztělesňují hodnoty nepomíjející s nepřízní doby. S tímto postojem souvisí i autorčina snaha vyhnout se provinciální sebestřednosti. Odmítá nahlížet vše prizmatem „Mnichova“ a zážitku „zrady“ a svou naději nadále opírá o západní demokracie, v jejichž jednání se snaží najít přijatelnou logiku. Přesvědčení, že Západ se nezřekne ideálů svobody, je sice podlamováno jeho trvajícím nezájmem o český osud, avšak vyhlášení války Německu po přepadení

Polska zažívá Součková s úlevným zadostiučiněním. Na okraj nadějí vkládaných do Sovětského svazu střízlivě poznamenává: „Jak je Čechům nejhůř, jsou z nich panslávové.“ Další jistotu Součková nachází v modernitě. Moderní technika a umění pro ni znamenají cestu lidské svobodomyšlnosti a odpovědnosti, aktuální podobu nezadržitelného společenského pohybu vpřed. Pokládá přitom za logické, že moderní umění se díky své opravdovosti a mravní nesmiřitelnosti ocitlo v nenávisti totalitních diktatur. Nevaživost autorka naopak projevuje vůči katolické církvi, jejíž momentální postoje podle ní dotvrzují stabilně reakční úlohu tohoto „koncernu zájmů“.

Svědectví je dokladem vztahu pisatelky k přítomnosti, který v sobě spojuje intenzivní prožívání a zřetelnou distanci. Neoddává se citovým výlevům, její doménou je spíše racionální úvaha, jemná vnímavost a zbystrěná představitivost. Nenechává se strhnout ani patosem kolektivně prožívaných „velkých národních událostí“. Například slavnostnímu uložení Máchových ostatků na vyšehradském Slavíně platí následující komentář: „Všichni, až na několik výjimek, všichni účastníci věrejšího pohřbu, představovali právě ten druh lidí, kteří, kdyby byli Máchovými současníky, pronásledovali by ho. Proto vyzněl věrejší pohřeb jako zdoluhavá formalita.“

Milan Drápala

ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita: *Země otců: Z historie a ze vzpomínek. K 50. výročí reemigrace potomků českých exulantů*. Praha, Exulant 1995, 503 s.

Historie českých náboženských exulantů z 18. století nebyla dosud v dostatečné míře prozkoumána. Proto patří dík Editě Štěřikové, která v průběhu devadesátých let vydává již druhou monografii věnovanou této problematice. Přítomná práce, vydaná při příležitosti padesátého výročí poválečné reemigrace, přibližuje osudy evangelických vystěhovalců ve Slezsku, Polsku, na Volyni a jižní Ukrajině v 18.–20. století, včetně poválečného usídlování reemigrantů.

Práce je rozdělena do jedenácti kapitol. První z nich se zabývá příčinami, které vedly v první polovině 18. století k odchodům evangelíků z českých zemí. Druhá kapitola

sleduje vznik českých evangelických osad ve Slezsku (Husinec, Velký Tábor, Friedrichův Hradec, Nové Poděbrady, Sacken, Petřův Hradec), v Polsku (Zelov, Kučov, Faustynów, Pozděníce, Żyrdajow), na Volyni (Michalovka) a na jižní Ukrajině (Alexandrovska, Bohemka). Prvním pokusům o reemigraci před a po první světové válce je věnována třetí kapitola, která ukazuje i osudy reemigrantů z dvacátých let. Postavení jednotlivých evangelických denominací v předválečném Německu, Polsku a bolševickém Rusku je zasvěcena čtvrtá kapitola. Osudy českých evangelíků ve Slezsku, Polsku a na Ukrajině za druhé světové války jsou popisovány v páté kapitole. Těžištěm práce je následujících šest kapitol, které přibližují průběh poválečné reemigrace, první konfrontaci se starou vlastí, vznik reemigrantských sborů a kazatelských stanic Českobratrské církve evangelické, Bratrské jednoty baptistů a Církve bratrské, osudy těch, kteří se nevrátili, činnost reemigrantských organizací (Sboru českých exulantů i navrátilců z Polska a Stavebního a bytového družstva českých exulantů) a konečně také udržování exulantské tradice.

Autorka, která využívá obsáhlých citací dobových dokumentů a vzpomínek pamětníků, nemohla opomenout početné případy inzerence státních a stranických orgánů do života navrátilců. O materiálové fundovanosti práce svědčí tisíc odkazů na archivní prameny, kroniky, vzpomínky pamětníků, dobový tisk i dosavadní odbornou literaturu. Kniha obsahuje několik desítek fotografií, chronologické tabulky podle jednotlivých obcí i situační plány jednotlivých exulantských kolonií. Monografie je cenným příspěvkem jak k dějinám zahraničních Čechů, tak k procesu poválečného osídlování pohraničí.

Jaroslav Vacuřík

VOPATRNÝ, Gorazd: *Pravoslavná církev v Československu v letech 1945–1951*. Brno, Nakladatelství 3K 1998, 126 s.

Předložená studie, oceněná v roce 1996 Bolzanovou cenou, vyšla ve spolupráci s Českou křesťanskou akademií v Praze a představuje příspěvek k poznání poválečných náboženských poměrů v Československu. V první kapitole se autor zabývá situací pravoslavič

církve za první republiky, zvláště otázkou její jurisdikce. Stát sice oficiálně uznával pouze jurisdikci Srbské pravoslavné církve, ale před válkou na území ČSR existovala i jurisdikce cařihradská a jurisdikce Ruské pravoslavné církve v Paříži, ke které patřil pravoslavný monastýr v Ladimirové na severovýchodním Slovensku. Druhá kapitola se soustřeďuje na situaci pravoslavné církve za druhé světové války, kdy byla po okupaci Jugoslávie českomoravská eparchie připojena k eparchii pravoslavného biskupa berlínského a německého, aby po atentátu na zastupujícího říšského protektora Heydricha byly pravoslavné obce srbské a cařihradské jurisdikce v Protektorátu Čechy a Morava rozpuštěny.

Situaci po válce popisuje třetí kapitola; řady církve byly tehdy posíleny příchodem tisíců pravoslavných krajanů z Volyně. Tehdy také začínají snahy ruské pravoslavné církve o změnu jurisdikce české eparchie. Na eparchiálním shromáždění české pravoslavné eparchie 8. listopadu 1945 v Olomouci bylo zdůrazněno, že „stávající poměry nás přímo nutí přijetí moskevskou jurisdikci a dát se pod ochranu obrozené ruské církve pravoslavné“. Vlastní změnu jurisdikce se zabývá čtvrtá kapitola, která upozorňuje na námitky srbské církve, která neviděla žádný důvod pro změnu jurisdikce a dala najevo, že pro ni je celé jednání o této změně kanonicky nesprávné. Nehledě na to byla česká pravoslavná církev podřízena moskevské jurisdikci a eparchiálním archijerejem a exarchou moskevské patriarchie v ČSR se stal sovětský občan arcibiskup Jelevferij (Voroncov), vyslaný do Prahy z Moskvy. Pátá kapitola se zabývá likvidací řeckokatolické církve a jejím začleněním do církve pravoslavné. Podle oficiálních údajů přešly do pravoslavné církve necelé dvě třetiny řeckých katolíků. Poslední kapitola je věnována vyhlášení autokefalie pravoslavné církve v ČSR. Návratem pravoslavných krajanů z Volyně v roce 1947 a začleněním řeckých katolíků v roce 1950 vzrostl počet příslušníků pravoslavné církve natolik, že bylo možné přistoupit k vyhlášení formální samostatnosti pravoslavné církve v ČSR. Měla asi 350 tisíc věřících české, slovenské a ukrajinské národnosti, dostatečný počet duchovních i biskupů, bohosloveckou

fakultu v Prešově a hospodářské zabezpečení ze strany státu. V této souvislosti bylo arcibiskupovi Jelevferijovi uděleno československé státní občanství.

Knih, která je založena na obsáhlých citacích dobových dokumentů, ukazuje mimo jiné, jak zásadní přelom v dějinách českého pravoslaví nastal v roce 1945.

Jaroslav Vaculík

Belaja gvardija: Almanach. No. 1. Speciální vydání žurnala *Posev*. Moskva, Posev 1997, 94 s.

Redakce časopisu *Posev* se rozhodla vydávat zvláštní řadu pod názvem *Almanach*, věnovanou materiálům o málo probádaných či zcela neznámých stránkách bojů v Rusku v období 1917–1923. Posláním *Almanachu* je uchovat vzpomínky účastníků „bílého hnutí“ na období 20. až 70. let, kdy žili v těžkých podmínkách emigrace a nezřídka se jejich texty dochovaly jen v rukopisech. Hlavní pozornost chce redakce věnovat přímým účastníkům bojů, bez ohledu na jejich postavení a hodnosti.

První číslo *Almanachu* obsahuje materiály o střetnutích bílých vojsk v občanské válce na jihu Ruska, a zejména na Sibiři. Redakce shromáždila materiály, které se zabývají osudem divizí a pluků v podmínkách, kdy se rozhořelo partyzánské hnutí. Na jeho význam poukazuje G. Dumbadze, který působil ve štábu bílých vojsk generála Rozanova. Líčí, jak partyzáni kontrolovali celou jenisejskou a část irkutské gubernie natolik, že bylo skoro nemožné vzdálit se od magistrály. Jenisejská gubernie byla pro partyzánské hnutí přímo ideálním prostorem. Jeho velení se zaměřilo na dopravní tepny, s cílem zadržet co nejvíce bílých vojsk na Sibiři a znemožnit jejich přesun na západní frontu. Partyzáni měli na tomto území dva neobyčejně schopné velitele – Ščetinkina a Kravčenka. Koncem roku 1919 se generál Rozanov pokusil zničit partyzánské jednotky, jejichž činnost znemožňovala zásobování západní fronty, jeho tažení však nedosáhlo svého cíle. Podle autora partyzánské hnutí způsobilo „bílým“ nenapravitelné škody, protože paralyzovalo tyl jejich armád. Další příspěvky líčí občanskou válku na Sibiři, zejména boje s partyzány, očima nižšího ve-

litelského sboru. Autoři vyzdvihují úspěchy svých jednotek v urputných, převážně obranných bojích, které museli svádět s nepřítelem. Na závěr Almanachu je uveden obšírný soupis jednotek bílé armády v jižním Rusku a na Sibiři, včetně jmen velitelů štábů a jednotek. Tyto údaje jsou pro historiky obzvláště cenné.

Zdeněk Sládek

BORTNEVSKIJ, Viktor: *Zagadka smerti generala Vrangela: Neizvestnyje materialy po istorii rusckoj emigracii 1920-ch godov*. S.-Peterburg, Izdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta 1996, 167 s. Dokumentární příloha.

Známý ruský historik Viktor Bortněvskij (1954–1996) se věnoval osudům ruské emigrace. Za svého pobytu v USA se zaměřil na pozůstalosti jejich čelných představitelů, smrt mu však zabránila napsat o ruské emigraci rozsáhlé dílo.

Generál Vrangel zemřel v roce 1928 za podivných okolností, které vedly nejen jeho rodinu k podezření, že byl otráven. Důkazy, které by potvrdily podezření, že ho zavraždili agenti sovětské tajné služby, však dosud chybějí. Sovětská tajná služba pokládala Vrangelovu kombinaci intervence a podpory protisovětských sil v Rusku po vypuknutí anglo-sovětského konfliktu za velké nebezpečí, tím spíše, že se jí nedařilo proniknout do řad jeho spolupracovníků. Autor knihy svou práci uzavírá konstatováním, že jeho rozsáhlý archivní výzkum mluví pro verzi rodiny generála Vrangela, ale že definitivní slovo může být vyřčeno až po prozkoumání sovětských archivů.

Bortněvského práce je přínosem pro pochopení vztahů mezi jednotlivými skupinami emigrace. Především však osvětluje postavení i záměry Vrangela a doplňuje tak jeho biografii. Čtenář se však těžko ubrání dojmu, že autor pohlíží na Vrangela se sympatiemi, které ho občas odvádějí od kritického hodnocení této postavy. V jeho podání jsou Vrangelovi zcela cizí intriky a politické manévrování. Například Vrangelův boj proti Kutěpovovi se opíral o pádné důvody, ale neobešel se bez nastrčení Burceva jako mluvčího spravedlivé věci. Vrangel se dozajista lišil od kamarily

velkoknížat a politikaření mnoha emigrantských zájmových skupin. Nebyl to však světec, jehož činy by vyvěraly jenom z úsilí o spásu Ruska. Z vojáka se v emigraci stal z logiky věci *homo politicus*, a jako takový se musel přizpůsobit mocenské hře, kterou politika generuje.

Zdeněk Sládek

DEÁK, Ladislav: *Politický profil Jánoše Esterházyho*. Bratislava, Kubko Goral 1996, 24 s.

V edici Porozumění, financované fondem *Pro Slovakia*, vyšla stručná bibliografická studie o Jánosovi Esterházym, významném představiteli maďarské menšiny v meziválečném Československu a válečném Slovensku. Jeho osobnost se dostala v poslední době do povědomí i české veřejnosti v souvislosti se snahou jeho dcery o obnovu soudního řízení a zrušení rozsudku Národního soudu z roku 1947. Ruské soudní orgány označily Esterházyho poválečně zavlčení do SSSR a věznění za protiprávní a rehabilitovaly ho. Materiál o jeho rehabilitaci však předaly maďarské vládě, i když byl československým a poté slovenským občanem.

Tento křesťanskosocialistický politik byl ve 30. letech předsedou Zemské křesťanskosociální strany a podílel se na sjednocení maďarských opozičních stran – křesťanských socialistů a Maďarské národní strany – do Maďarské sjednocené strany v roce 1936. Ve sjednocené straně představoval Esterházy umírněné křídlo budované na křesťanskosociálních zásadách. Radikální křídlo bylo pod vedením Andora Jarosse, který se pokoušel aplikovat ve straně totalitní principy a pro svůj akcentovaný nacionalismus si získal výraznou podporu vládních míst v Budapešti. Vnitrostranické spory však byly v době československé krize v roce 1938 utlumeny na nátlak maďarské vlády a sjednocená strana se jednoznačně zaměřila na destrukci a dezintegraci státu a prosazení revizionistické koncepce Budapešti.

V době slovenského státu 1939–1945 se politická činnost Esterházyho soustředovala na dva okruhy problémů: hájení zájmů maďarské menšiny a slovensko-maďarské vztahy. Byl předsedou Maďarské strany na Slovensku, která byla úředně registrována

teprve poté, kdy maďarská vláda posílila činnost tamní Strany slovenské národní jednoty. Na jaře 1942 nehlasoval ve slovenském sněmu pro ústavní zákon o deportaci Židů, neboť odmítal právo majority vysídlit minoritu. V roce 1944 odmítl vstoupit do služeb Szalásiho Šípových křížů a postupně se vzdal politické činnosti.

I když Deákova stručná brožura uvádí jen základní data politické biografie Esterházyho, jasně z ní vyplývá, že ho nelze považovat za oběť kolektivní viny připisované maďarské menšině po druhé světové válce, ale že byl obžalován a souzen za rozbijení československého státu a svůj podíl na normativní činnosti slovenského sněmu.

Jaroslav Vaculík

DEÁK, Ladislav: *Trianon – ilúzie a skutočnosť*. 2. vyd. Bratislava, Kubko Goral 1996, 32 s.

První vydání Deákovy studie o trianonské mírové smlouvě, načasované k jejímu 75. výročí v roce 1995, se dočkalo tak velkého ohlasu, že nakladatelství muselo přistoupit k reedici. Stručná brožura sleduje genezi a důsledky této smlouvy a postoje maďarské společnosti k tomuto dokumentu od roku 1920 do současnosti.

Anotovaná práce usiluje o vysvětlení závažných otázek, jejichž interpretace je v Maďarsku odlišná od jeho sousedních států. Zdůrazňuje, že akt podpisu mírové smlouvy s Maďarskem měl převážně symbolický charakter, neboť velmoci Dohody už téměř dva roky uznávaly Československo za spojenecký stát. I když Maďarsko nodepsalo a vzápětí i ratifikovalo trianonskou mírovou smlouvu, fakticky se s novým stavem nesmířilo a chápalo jej jako křivdu. Uherské vlády totiž celá desetiletí programově živily fikci jednotného národa, což mělo za následek, že rozpad Uher byl vnímán z etatického hlediska jako násilné rozkouskování národního státu, ač v něm Maďaři tvořili ani polovinu obyvatel. Podle jejich názoru byli z poražených centrálních mocností nejkrutěji potrestáni, protože zatímco Německo ztratilo 10 procent obyvatelstva a 13 procent území, svatoštěpánská koruna ztratila 64 procent obyvatel a 72 procent teritoria, včetně nerostného bohatství, hutí, průmyslu a pracovních sil. Za

největší křivdu bylo považováno rozhodnutí mírové konference o přičlenění části maďarského etnika pod svrchovanost sousedních států. V této souvislosti Deák hovoří o slovenské menšině (údajně 400 tisíc osob) v Maďarsku. Podle jeho názoru poslední uherský census z roku 1910 byl nepřesný, tendenční a neodrážel skutečné národnostní složení mnohonárodnostního státu. Autor také upozorňuje na činnost maďarských revizionistických a irredentistických organizací, které doma i v zahraničí hlásaly nutnost revize Trianonu.

Jaroslav Vaculík

Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1998, 252 s.

Již ve druhém vydání vyšla komparace současných politických systémů středoevropských zemí, kterou v redakci Andrzeje Antoszewského a Ryszarda Herbuta vydala univerzita v polské Vratislavi. Hlavním úkolem, který si autoři předsevzali, je prezentace různých aspektů politického vývoje států visegrádské skupiny, které důsledně označují jako státy středovýchodní Evropy. Není pochyb o tom, že systematická analýza procesu demokratizace ve všech státech bývalého komunistického bloku, včetně asijských postsovětských republik, je jedním z nejzávažnějších úkolů současné politologie. Proto je možné anotovanou práci považovat za první krok tohoto badatelského úsilí.

Kniha je rozdělena do deseti kapitol. Úvodní kapitola, jejíž autorkou je B. Dobek-Ostrowska, se věnuje průběhu demokratických přeměn v Polsku, Československu a Maďarsku, které jsou analyzovány v kontextu koncepce „konsolidace“ demokracie. Druhá kapitola, z pera R. Herbuta, je zasvěcena omezením procesu demokratizace, která vyplývají zvláště z hospodářské struktury a z politické kultury postkomunistických společností. A. Antoszewski ve třetí kapitole popisuje politické systémy zemí střední, východní a jihovýchodní Evropy, politickou pozici hlavy státu a parlamentu a jejich právní a faktický vztah. Ve čtvrté kapitole se R. Wiszniowski věnuje problematice politických konsekvencí různých volebních systémů v zemích střední Ev-

ropy a analyzuje výsledky tamních parlamentních voleb v 90. letech. Prezentaci hlavních politických stran a jejich typologii provádí pátá kapitola, jejíž autorkou je W. Jednaka. V následující kapitole R. Herbut seznamuje se stranickopolitickými systémy středoevropských zemí a uvádí příklady vzájemné politické rivality. Procesy vytváření sociálního partnerství v této části Evropy přibližuje J. Sroka v sedmé kapitole. Analýzu fungování samosprávy v procesu přechodu k demokracii na příkladu Polska, České republiky, Slovenska a Maďarska provádí v osmé části A. Ferens. V předposlední studii prezentuje E. Stadtmüller státy Visegrádu v procesu evropské integrace, a to včetně regionální spolupráce v rámci Středoevropské iniciativy, visegrádské skupiny a CEFTA. V závěrečné kapitole A. Antoszewski nastiňuje perspektivy demokracie v této části Evropy.

Komparace různých aspektů politických systémů středoevropských států v první etapě jejich přechodu k demokracii umožňuje poukázat na různorodost problémů, před kterými stojí mladé demokracie postkomunistických zemí, a nacházet cesty k jejich řešení. Je rovněž východiskem k další diskusi, jejímž výsledkem budou nové teoretické konstrukce.

Jaroslav Vaculík

PALYS, Piotr: *Kłodzko, Racibórz i Glubczyce w stosunkach polsko-czechosłowackich w latach 1945–1947*. Opole 1997, 95 s.

Anotovaná studie se zabývá poválečným polsko-československým pohraničním sporem o Kladsko, Ratibořsko a Hlubčicko. Československé požadavky na tato území se neobjevovaly poprvé, byly nastoleny již po první světové válce. Těžištěm práce je období od května 1945 do uzavření polsko-československé dohody o přátelství a vzájemné pomoci 10. března 1947.

Kniha je rozdělena do devíti kapitol. První z nich podává stručný přehled osudů autochtonního českého obyvatelstva v těchto regionech v letech 1742–1945 se zaměřením na jeho politické a národní aktivity v tehdejší Prusku a kontakty s českými zeměmi. Ve druhé kapitole je představena situace od obsazení těchto území sovětskou armádou do jejich převzetí polskou administrativou na

konci května 1945. Třetí kapitola se zaměřuje na události června 1945, kdy došlo na Ratibořsku a v Kladsku k akcím, které vedly ke koncentraci polských ozbrojených sil na Těšínsku, připravených k překročení hranice a obsazení Zaolší. K tomu nedošlo jen díky sovětské diplomatické intervenci. Čtvrtá kapitola seznamuje s československými organizacemi, které v letech 1945–1947 usilovaly o rektifikaci hranic ČSR. V následující kapitole je přiblíženo období do dvoustranných jednání v Praze v únoru 1946, které bylo ze strany Československa charakterizováno intenzifikací organizačních a propagandistických akcí, které vycházely hlavně z Náchoda a Opavy. Šestá kapitola přibližuje historické, hospodářské, etnické a strategické argumenty, kterých obě strany používaly. Následující dvě kapitoly se zaměřují na období od února 1946 do března 1947, kdy došlo ke zvýšení napětí, které vyvolala československá nota velmocem z dubna 1946 obsahující československé požadavky v Horním a Dolním Slezsku. Poslední kapitola se zabývá situací českého etnika v Kladsku a Opolsku po uzavření smlouvy z 10. března 1947 a vztahem československých úřadů ke krajanům, kteří v letech 1945–1946 přešli hranici a usídlili se v ČSR.

Práce využívá polské archivní materiály centrální i regionální provenience vzešlé z činnosti státních i stranických orgánů, prameny uložené v českých archivech v Opavě a Náchodě, dobový tisk i dosavadní polskou i českou odbornou literaturu. Představuje potřebné shrnutí a doplnění dosavadních znalostí pro polské i české čtenáře.

Jaroslav Vaculík

SATOR, Klaus: *Anpassung ohne Erfolg: Die sudetendeutsche Arbeiterbewegung und der Aufstieg Hitlers und Henleins 1930–1938*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1996, 390 s.

Klaus Sator vystudoval politické a historické vědy, je autorem četných studií věnovaných nacismu a dělnickému hnutí. Tématem anotované knihy je německé dělnické hnutí, německá sociální demokracie a komunistická strana v předmnichovské ČSR. V první části knihy se autor zabývá vývojem německé

ho dělnického hnutí a poměry v Československu, v další části pak zkoumá postoj sociální demokracie a komunistů k nacistickému Německu a nakonec se věnuje politickým koncepcím obou stran a jejím komponentám.

Konstatuje, že obě strany ve svém boji proti Hitlerovi selhaly. Podle jeho názoru k hlavním objektivním faktorům tehdejšího vývoje patřily důsledky krize, které nacistické Německo na rozdíl od Československa překonalo rychleji a úspěšněji. Poukazuje také na dalekosáhlé ústupky české politiky Henleinovi, o nichž se sociálním demokratům a komunistům mohlo jen zdát. Kromě toho v té době bylo téměř beznadějně bojovat proti nacionalismu, který ovládal většinu sudetských Němců. Politické koncepce sociálních demokratů a komunistů neodpovídaly situaci. Obě strany byly poplatné dogmatismu, sociální demokracie austromarxismu a komunisté stalinismu, a oběma chyběl přesvědčivý politický program, především v oblasti národnostní. Projevovaly se jako konzervativní politické síly, které nepochopily, že výhradně třídní strany nemají ve 20. století budoucnost.

Mezi sociálními demokraty pouze Emil Franzel a Wenzel Jaksch pochopili jalovost „bezmocného antifašismu“ a snažili se z toho vyvodit závěry a přesáhnout horizont československého státu. Kritická revize komunistické antifašistické politiky dozrála až po válce a ukázala, do jaké míry byla tato politika spoutána podřízeností Moskvě, zejména od období bolševizace. Autor však uznává, že z kruhů německé sociální demokracie i komunistů vzešly ve 30. letech nefundovanější studie o příčinách Hitlerova a Henleinova úspěchu, které předčily příspěvky z pera autorů jejich bratrských stran v říši.

Výhrady lze vznést zejména proti Satorovu názoru, že na Henleinově úspěchu se podílela i česká hospodářská politika, která znevýhodňovala německý průmysl v pohraničí. Tento názor již vyvrátil ve svých studiích

Ch. Boyer. Pochybnosti vyvolává i nadnesené hodnocení P. Reimana.

Zdeněk Sládek

WANDYCZ, Piotr S.: *Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti: Cesta svobody*. Praha, Academia 1998, 301 s. Přílohy: chronologický přehled, jmenný rejstřík, mapy.

Dílo amerického historika polského původu pojednává o dějinách národů a států středovýchodní Evropy, tj. Čechů, Slováků, Poláků a Maďarů. Autorovým záměrem bylo nastínit syntetický, zároveň i komparatistický pohled na dějiny středovýchodní Evropy, to však vedlo k omezení chronologie a ke zdůraznění relativity specifičnosti vývoje jednotlivých států a národů.

Autor v předmluvě k českému vydání zdůrazňuje: „Národy tohoto regionu jsou 'odsouzeny' ke dějinám, bez nichž by byly příliš křečké. Je však důležité, aby tyto dějiny byly co nejpoctivěji napsány a co nejméně retušovány, jen tak si zachovají svou věrohodnost. V souladu s tím jsem se snažil vykládat minulost tak, že jsem přihlížel jak k momentům spolupráce, tak k situacím konfliktním, obojí je u blízkých sousedů normální.“ Toto posláni Piotr S. Wandycz realizoval bezesbytku. Příznačný je i autorův termín „středovýchodní Evropa“, který se u nás obvykle nepoužívá. Je tak trochu provokativní polemikou proti tradičnímu termínu „východostřední Evropa“, který se vžil v západní historiografii v době sovětské hegemonie. V ediční poznámce se říká, že jde možná o diskutabilní termín, jehož funkci však je třeba vzít v úvahu.

Čtenářům historických děl, ať již se jedná o laiky, studenty či pedagogy všech stupňů, se Wandyczova kniha dostává do ruky v kvalitním překladu Jaroslava Valenty. Seznámí je s dějinami celého regionu v rozsahu několika století, a to v důsledně komparatistickém pojetí.

Zdeněk Sládek

Bibliografie k soudobým dějinám

Bibliografický přehled zachycuje zejména zahraniční knihy, sborníky, články, recenze a polemiky vydané převážně v letech 1996–1998.

Jmenné záznamy jsou tříděny v první řadě do skupin I.–III. V oddílech IV. a V., které přinášejí informace o sekundární literatuře, je prvotním hlediskem členění chronologické. Jednotlivé tituly jsou zařazeny do sedmi časových období. Práce, které svým časovým záběrem přesahují vymezené periody, jsou pak zařazeny do sedmi tematických skupin v oddíle V. anebo, pokud jde o práce obecnější, do podskupiny IV.H. Pro uživatele uvádíme odkazy v oddílech IV. a V., které propojují chronologické a tematické podskupiny, ale také informují o relevantních titulech uvedených v oddílech I.–III.

Bibliografie má výběrový charakter. Počítačová databáze knih a článků je přístupná ve studovně Ústavu pro soudobé dějiny.

Zpracovali Věra Břeňová, Slavěna Rohlíková a Oldřich Tůma.

Schéma:

I. Historiografie

- I.A Obecné problémy historiografie, historici
- I.B Archivy, vědecké společnosti, organizace vědecké práce, sborníky z konferencí s historickou tematikou, katalogy výstav
- I.C Bibliografie
- I.D Encyklopedická literatura, slovníky, příručky
- I.E Světové / evropské dějiny

II. Společenské vědy, publicistika

- II.A Ekonomie
- II.B Filozofie, politologie, publicistika
- II.C Sociologie, demografie, urbanistika
- II.D Právo
- II.E Ekologie

III. Prameny

- III.A Projevy, stati
- III.B Dokumenty, fotografie
- III.C Memoáry, deníky, svědectví
- III.D Rozhovory
- III.E Korespondence

IV. Chronologická část

- IV.A 1918–1939
- IV.B 1939–1945
- IV.C 1945–1948
- IV.D 1948–1967
- IV.E 1968–1970
- IV.F 1970–1989
- IV.G 1990–1998
- IV.H Více období
(mimo tituly uvedené pod V.A – G)

V. Tematická část

- V.A Střední / východní Evropa
- V.B České / československé vztahy se zahraničím
(mimo tituly uvedené pod V.C a D)
- V.C Slovensko, česko-slovenské vztahy
- V.D Česko / československo-německé vztahy
- V.E Židé v Československu
- V.F Osobnosti, biografie
- V.G Kultura, umění, literatura

I. Historiografie

I.A Obecné problémy historiografie, historici

- ANIKEJEV, A. A. 1
O nekotorych voprosach sovremennoj metodologii istorii / A. A. Anikejev. - In: Novaja i novejšaja istorija. - Č. 2 (1997), s. 169-172.
- BAČOVÁ, Viera 2
Historická pamäť a identita / Viera Bačová. - Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1996. - 264 s. - Res. něm.
- ČANĚK, David 3
Tschechische Schulbücher für Geschichte : ist die Zeit reif für einen Wandel? / David Čaněk ; Übers. Peter Heumos. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 52-70.
- KŘEN, Jan 4
Kritische Anmerkungen zu Philipp Ther / Jan Křen. - In: Die neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte. - Roč. 44, č. 4 (1997), s. 346-348.
- KŘEN, Jan 5
Notizen zu den Beziehungen zwischen der tschechischen und der deutschen Geschichtswissenschaft / Jan Křen. - In: Die böhmischen Länder in der deutschen Geschichtsschreibung seit dem Jahre 1848. 2. - Ústí n.Labem, 1997. - S. 139-158. - (Acta Universitatis Purkynianae Slavogermanica ; 6)
- KŘEN, Jan 6
Der Streit um den Sinn der tschechischen Geschichte : Erfahrung, Entwicklung, Enttäusserung / Jan Křen. - In: Geschichte als Argument / Hrg. Stefan Weinfurter [aj.]. - München, 1997. - 173 s. - S. 90-95. - Akce: Geschichte als Argument [14. Deutscher Historikertag]. München. 17.09.1996-20.09.1996.
- LOEWENSTEIN, Bedřich 7
[Spor o smysl českých dějin 1895-1938] / Bedřich Loewenstein. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 423-425. - Rec. na : Spor o smysl českých dějin 1895-1938 / Red. Miloš Havelka. - Praha : Torst, 1995. - 866 s.
- PEŠEK, Jiří 8
Výzkum komunálních dějin v Čechách a v zahraničí / Jiří Pešek. - In: Mezi liberalismem a totalitou / Red. Jiří Pešek [aj.]. - Praha, 1997. - S. 21-38.
- PROCHÁZKA, Jiří 9
[Josef Pekař] / Jiří Procházka. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 208-209. - Rec. na : Josef Pekař / Zdeněk Kalista. - Praha : Torst, 1994. - 355 s.

Viz též 51, 53, 222, 268, 321

I.B Archivy, vědecké společnosti, organizace vědecké práce, sborníky z konferencí, katalogy výstav

- ASPEKTE 10
Aspekte der Zusammenarbeit in der Ostmitteleuropa-Forschung / Hrg. Hugo Weczerka. - Marburg : Herder-Institut, 1996. - xix, 116 s. - (Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung ; 1) - Akce: Aspekte der Zusammenarbeit in der Ostmitteleuropa-Forschung [Tagung]. Marburg. 22.02.1994-23.02.1994.
- BARTH, Boris 11
Die deutsche und die tschechoslowakische Wirtschaft in der Zwischenkriegszeit / Boris Barth. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 391-393. - Akce: Die deutsche und die tschechoslowakische Wirtschaft in der Zwischenkriegszeit [Mezinárodní setkání]. Praha. 11.04.1997-13.04.1997.
- DIE BESTÄNDE 12
Die Bestände der Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv : Kurzübersicht / Hrg. Elrun Dolatowski, Anette Meiburg, Sigrun Mühl-Benninghaus. - Berlin : Ed. Colloquium, 1996. - 177 s.
- BRANDES, Detlef 13
Vertreibung und Aussiedlung aus der Tschechoslowakei 1945-1947 / Detlef Brandes. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 156-159. - Akce: Vertreibungen und Aussiedlungen aus der Tschechoslowakei 1938-1947 : Vorgeschichte, Pläne, Durchführung, Vergleich [Konferenz]. 01.10.1997-05.10.1997.
- BUCHSTAB, Günter 14
Grundsätzliche Überlegungen und aktuelle Lage der Parteiarchive in Europa / Günter Buchstab. - In: Das Gedächtnis der Parteien = The Memory of the parties / Hg. Günter Buchstab. - Sankt Augustin, 1996. - 128 s. - S. 11-18. - Akce: Das Gedächtnis der Parteien [Tagung]. Praha. 18.11.1994-20.11.1994.
- FEVRAL' 15
Fevral' 1948 : Moskva i Praga : Vzgljad čerez polveka : Materialy vtorogo zasedanija Komissii istorikov i archivistov Rossii i Čechii / Otv. red. G. N. Sevost'janov. - Moskva : Institut slavjanovedenija i balkanistiki RAN, 1998. - 175 s. - Res. angl. - Akce: Fevral' 1948 [Zasedání]. Moskva. 26.04.1997-30.04.1997.
- FRANZEN, K. Erik 16
Die Integration von Flüchtlingen und Vertriebenen / K. Erik Franzen. - In: Bohemia. - Roč. 39,

- č. 1 (1998), s. 159-161. - Akce: Die Integration von Flüchtlingen und Vertriebenen nach 1945 [Kolloquium]. München. 02.12.1997-03.12.1997.
- GESCHICHTE 17
Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas e.V. - Leipzig : Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas e. V., 1996. - 202 s. - Akce: Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas e.V. [Kolloquium]. Leipzig. 03.06.1996-04.06.1996.
- GRENZBEREICHE 18
Grenzbereiche : Photographien aus Deutschland, Tschechien und Österreich : 1986-1996 = Na rozhraní : Fotografie z Německa, České republiky a Rakouska. - München : Spolek A. Stiftera, 1996. - 95 s. : fotogr. - Akce: Grenzbereiche [Výstava]. Regensburg. 13.10.1996-17.11.1996.
- HACKMANN, Jörg 19
[Aspekte der Zusammenarbeit in der Ostmitteleuropa-Forschung] / Jörg Hackmann. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 228-231. - Rec. na : Aspekte der Zusammenarbeit in der Ostmitteleuropa-Forschung : Tagung des Herder-Instituts und des J.G.Herder-Forschungsrates / Hrg. Hugo Weczerka. - Marburg : Herder-Institut, 1996. - 136 s.
- HACKMANN, Jörg 20
Deutsche und Ostmitteleuropa im Spiegel der Historiographie nach 1945 / Jörg Hackmann. - In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. - Roč. 46, č. 1 (1998), s. 60-63. - Akce: Deutsche Geschichte im Osten Europas [Mezinárodní seminář]. Kazimierz Dolny. 13.09.1997-14.09.1997.
- HAPÁK, Pavel 21
Archiv und Dokumentation der Sozialdemokratischen Partei der Slowakei / Pavel Hapák. - In: Das Gedächtnis der Parteien = The Memory of the parties / Hg. Günter Buchstab. - Sankt Augustin, 1996. - 128 s. - S. 62-64. - Akce: Das Gedächtnis der Parteien [Tagung]. Praha. 18.11.1994-20.11.1994.
- HARASZTI, Ildikó 22
The Hungarian Christian Democratic Movement of Slovakia (MKDM) / Ildikó Haraszi. - In: Das Gedächtnis der Parteien = The Memory of the parties / Hg. Günter Buchstab. - Sankt Augustin, 1996. - 128 s. - S. 60-61. - Akce: Das Gedächtnis der Parteien [Tagung]. Praha. 18.11.1994-20.11.1994.
- HASLAM, Jonathan 23
Russian Archival Revelations and Our Understanding of the Cold War / Jonathan Haslam. - In: Diplomatic History. - Roč. 21, č. 2 (1997), s. 217-228.
- HEUMOS, Peter 24
Zur Tschechoslowakei-Forschung in der BRD / Peter Heumos. - In: Geschichte als Argument / Hrg. Stefan Weinfurter [aj.]. - München, 1997. - S. 171-173. - Akce: Geschichte als Argument [14. Deutscher Historikertag]. München. 17.09.1996-20.09.1996.
- HIROŠOVÁ, Zorka 25
The archives of the Czech Social Democratic Party (ČSSD) / Zorka Hirošová. - In: Das Gedächtnis der Parteien = The Memory of the parties / Hg. Günter Buchstab. - Sankt Augustin, 1996. - 128 s. - S. 79-81. - Akce: Das Gedächtnis der Parteien [Tagung]. Praha. 18.11.1994-20.11.1994.
- KROBOTOVÁ, Milena 26
Internationales Seminar in Olmütz / Milena Krobotová. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 398-399. - Akce: Význam německých gymnázií pro multikulturní vývoj Moravy a Slezska [Mezinárodní seminář]. Olomouc. 10.1996.
- KŘÍŽEK, Jaroslav 27
Das Archiv der tschechischen Liberal-Sozialen-National-Partei (LSNS) / Jaroslav Křížek. - In: Das Gedächtnis der Parteien = The Memory of the parties / Hg. Günter Buchstab. - Sankt Augustin, 1996. - 128 s. - S. 82-83. - Akce: Das Gedächtnis der Parteien [Tagung]. Praha. 18.11.1994-20.11.1994.
- LATIKOVÁ, Katarina 28
The archives of the Christian-Democratic Movement (KDH) in Slovakia / Katarina Latiková. - In: Das Gedächtnis der Parteien = The Memory of the parties / Hg. Günter Buchstab. - Sankt Augustin, 1996. - 128 s. - S. 65-66. - Akce: Das Gedächtnis der Parteien [Tagung]. Praha. 18.11.1994-20.11.1994.
- LUFT, Robert 29
Geschichte der Deutschen in Ostmitteleuropa / Robert Luft. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 165-166. - Akce: Deutsche und Ostmitteleuropa im Spiegel der Historiographie nach 1945 [Konference]. Kazimierz Dolny. 13.09.1997-14.09.1997.
- LUFT, Robert 30
Die Sprachenfrage in den böhmischen Ländern / Robert Luft. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 389-390. - Akce: Der Sprachenfrage und ihrer Lösung in den böhmischen Ländern nach 1848 [4. Aussiger Kolloquium]. Ústí n.L. 24.04.1997-25.04.1997.
- LUFT, Robert 31
Tätigkeitsbericht des Collegium Carolinum für 1997 / Robert Luft. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 110-146.

- LUFT, Robert 32
Zwei interdisziplinäre Bohemisten-Treffen 1997 / Robert Luft. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 386-389. - Akce: 1. Münchner Bohemisten-Treffen [1. setkání]. München. 04.03.1997 ; Geschichte der böhmischen Länder und der Slowakei [2. setkání]. Marburg. 15.10.1997-17.10.1997.
- LUKEŠ, Bohumil 33
The archives of the Christian-Democratic Union - Czechoslovak people's party (KDU-ČSL) / Bohumil Lukeš. - In: Das Gedächtnis der Parteien = The Memory of the parties / Hg. Günter Buchstab. - Sankt Augustin, 1996. - 128 s. - S. 77-78. - Akce: Das Gedächtnis der Parteien [Tagung]. Praha. 18.11.1994-20.11.1994.
- OSERS, Jan 34
1968: Der tschechoslowakische Frühling : Ein internationales Kolloquium am 16. und 17. Juni 1998 in Paris / Jan Osers. - In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. - Roč. 46, č. 8 (1998), s. 737-740. - Akce: 1968 [Mezinárodní kolokvium]. Paris. 16.06.1998-17.06.1998.
- OTÁHAL, Milan - VANĚK, Miroslav 35
Studenten im Prager Herbst 1989 : Bericht über ein oral history-Projekt / Milan Otáhal, Miroslav Vaněk ; Aus dem Tschech. Jürgen Danyel. - In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. - Roč. 46, č. 8 (1998), s. 733-736.
- PREČAN, Vilém 36
Das Institut für Zeitgeschichte und das Archiv des Bürgerforums in Prag / Vilém Prečan. - In: Das Gedächtnis der Parteien = The Memory of the parties / Hg. Günter Buchstab. - Sankt Augustin, 1996. - 128 s. - S. 67-76. - Akce: Das Gedächtnis der Parteien [Tagung]. Praha. 18.11.1994-20.11.1994.
- PREČAN, Vilém 37
Das tschechoslowakische Dokumentationszentrum für unabhängige Literatur in Scheinfeld-Schwarzenberg : Ein kurzer Abriß seiner Geschichte 1986-1996 / Vilém Prečan ; Aus dem Tschech. Matthias Roeser. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.]. - Essen, 1998. - 295 s. - S. 217-223.
- ROESER, Matthias 38
Das Internet : Angebote für Bohemisten und Slowakisten / Matthias Roeser. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 88-95.
- RUSSIG, Peter 39
Hannah-Arendt-Forum 1997 : Die Verführungskraft des Totalitären / Peter Russig. - In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. - Roč. 46, č. 2 (1998), s. 163-164. - Akce: Die Verführungskraft des Totalitären [1. Hannah-Arendt Forum]. Dresden. 20.06.1997.
- SERGEJEV, Je. Ju. 40
Meždnarodnaja naučnaja konferencija „Pričiny mirovych vojn XX v. sravnitel'nyj analiz“ / Je. Ju. Sergejev. - In: Novaja i novejšaja istorija. - Č. 2 (1997), s. 200-203. - Akce: Pričiny mirovych vojn XX v. [Mezinárodní konference]. Moskva. 15.10.1996-16.10.1996.
- SLOVAKIA 41
Slovakia plus : Zborník príspevkov z 5. zasadnutia Stálej konferencie slovenskej inteligencie. - Bratislava : Stála konferencia slovenskej inteligencie Slovakia plus, 1997. - 209 s. : fotogr. - Akce: Slovakia plus [5. zasadnutie]. Častá-Papiernička. 27.11.1996-29.11.1996.
- STEINBACHER, Sybille - WAGNER, Bernd 42
Kolloquium zur Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager / Sybille Steinbacher, Bernd Wagner. - In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. - Roč. 44, č. 3 (1996), s. 459-464. - Akce: Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager [Kolokvium]. München. 29.02.1996-02.03.1996.
- SUPPAN, Arnold 43
Tätigkeitsbericht des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts (OSI) 1996 / Arnold Suppan. - Wien : Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut, 1996. - 67 s.
- TÖNSMEYER, Tatjana 44
Juden und Judenfeindschaft in der Slowakei / Tatjana Tönsmeier. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 155-156. - Akce: Juden und Judenfeindschaft in der Slowakei [Konferenz]. Berlin. 05.12.1997-06.12.1997.
- TÓTH, Dezider - KNEŽO-SCHÖNBRUN, Bernard 45
Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939-1945 : 6. robotný prápor : Zborník materiálov z medzinárodného seminára / Zost. Dezider Tóth, Bernard Knežo-Schönbrun. - Banská Bystrica : Zing Print, 1996. - 187 s. : fotogr. - Akce: Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939-1945 [Seminár]. Bratislava. 22.11.1995-23.11.1995.
- THE TRUTH 46
The Truth about 1100 years of our neighborhood / Ed. Mojmir Benza. - Bratislava : Permanent Conference of the Slovak Intelligentsia, 1996. - 88 s. - Akce: The Truth about 1100 years of our neighborhood [Zasedání]. Bratislava. 18.06.1996-19.06.1996.
- VOLDMAN, Daniele 47
Les reconstructions en Europe (1945-1949) / Daniele Voldman. - In: Le bulletin de l'IHTP. -

- Roč. 68, (1997), s. 41-43. - Akce: Les reconstructions en Europe de 1945 à 1949 [Koloquium]. Caen. 20.02.1997-22.02.1997.
- VOLOBUJEV, O. V. - SUSLOV, N. B. 48
Totalitarizim i ličnost' : Naučno-praktičeskaja konferencija v Permi / O. V. Volobujev, N. B. Suslov. - In: Otečestvennaja istorija. - Č. 2 (1995), s. 215-217. - Akce: Totalitarizim i ličnost' [Konferencija]. Perm'. 12.07.1994-14.07.1994.
- WESTAD, Odd Arne 49
Secrets of the Second World : The Russian Archives and the Reinterpretation of Cold War History / Odd Arne Westad. - In: Diplomatic History. - Roč. 21, č. 2 (1997), s. 259-271.
- WINTERS, Stanley B. 50
Florida Conference on Central and Eastern Europe / Stanley B. Winters. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 161-164. - Akce: Central and Eastern Europe [8. Biennial Conference]. Sarasota. 03.04.1997-05.04.1997.
- ZBORNÍK 51
Zborník výstupných úloh z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou dňa 11.-12. septembra 1996 na Fakulte humanitných vied Univerzity Mateja Bela Banská Bystrica / Ed. Vladimír Varinský. - Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, 1997. - 204 s. - (Zborník katedry histórie Fakulty humanitných vied UMB ; Č. 4) - Akce: Ako moderne vyučovať dejepis [Konferencia]. Banská Bystrica. 11.09.1996-12.09.1996.
- I.C Bibliografie*
- BIBLIOGRAPHIE 52
Bibliographie der Veröffentlichungen 1996 / Bearb. Anne Bärhausen ; Red. Gudrun Vaupel. - Bonn : Friedrich-Ebert-Stiftung, 1997. - 204 s.
- FRISCH, Michael - KING SMITH, Eliot 53
OHR [Oral History Review] Cumulative Index : Vols. 1-22 (1973-1995) / Michael Frisch, Eliot King Smith. - In: The Oral History Review. - Roč. 23, č. 1 (1996), s. 57-192.
- LUFT, Robert - ROESER, Matthias 54
Bibliographie zur Geschichte der böhmischen Juden im 19. und 20. Jahrhundert / Neu bearb. Robert Luft, Matthias Roeser. - In: Juden in Böhmen / Rudolf M. Wlaschek. - München, 1997. - S. 239-281. - (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum ; 66)
- I.D Encyklopedická literatúra, slovníky, príručky*
- THE CONTEMPORARY 55
The Contemporary history handbook / Eds. Brian Brivati, Julia Buxton, Anthony Seldon. - Manchester : Manchester University Press, 1996. - 488 s.
- CRAMPTON, Richard - CRAMPTON, Ben 56
Atlas of Eastern Europe in the Twentieth Century / Richard Crampton, Ben Crampton. - London : Routledge, 1997. - 320 s.
- LEXIKON 57
Lexikon des DDR-Sozialismus : Das Staats- und Gesellschaftssystem der Deutschen Demokratischen Republik. Bd. 1, A-M ; Bd. 2, N-Z. / Hrg. Rainer Eppelmann ... [aj.] - 2. Aufl. - Paderborn : F. Schöningh, 1997. - xii, 573 s. ; vii, S. 575-1096.
- LEXIKON 58
Lexikon náboženských hnutí, sekt a duchovních společností / Sest. F. R. Hrabal - 1. vyd. - Bratislava : Cad Press, 1998. - 516 s.
- MAJTÁN, Milan 59
Názvy obcí Slovenskej republiky : Vývin v rokoch 1773-1997 / Milan Majtán - 1. vyd. - Bratislava : Veda, 1998. - 600 s.
- I.E Světové/evropské dějiny*
- BARSUKOV, Nikolaj Aleksandrovič 60
XX s'jezd v retrospektive Chruščeva / Nikolaj Aleksandrovič Barsukov. - In: Otečestvennaja istorija. - Č. 6 (1996), s. 169-177.
- CONWAY, Martin 61
Catholic Politics in Europe, 1918-1945 : Historical Connections / Martin Conway. - London : Routledge, 1997. - 128 s.
- GADDIS, John Lewis 62
We now know : Rethinking Cold War history / John Lewis Gaddis - 1st ed. - Oxford : Clarendon Press, 1998. - x, 425 s.
- GASTEYGER, Curt 63
Europa zwischen Spaltung und Einigung 1945 bis 1993 : Darstellung und Dokumentation / Curt Gasteiger - 2. Aufl. - Bonn : Bundeszentrale für politische Bildung, 1994. - 575 s. - (Schriftenreihe ; Bd. 321)
- ISTOČNIKI 64
Istočniki po istorii adaptacii rossijskich emigrantov v 19.-20. vv. : Sbornik statej / Red. Ju. A. Poljakov, G. Ja. Tarle. - Moskva : Institut rossijskoj istorii RAN, 1997. - 187 s.
- RAACK, Richard Charles 65
Istočnik iz vysšich krugov Kominterna o planach Stalina, svjazannych so vtoroj mirovoj vojnoj / Ričard Čarl'z Raak. - In: Otečestvennaja istorija. - Č. 3 (1996), s. 41-46.
- TUCKER, Robert C. 66
The Cold War in Stalin's Time : What the New

Sources Reveal / Robert C. Tucker. - In: Diplomatic History. - Roč. 21, č. 2 (1997), s. 273-281.

WOHLFORTH, William C. 67
New Evidence on Moscows Cold War : Ambiguity in Search of Theory / William C. Wohlforth. - In: Diplomatic History. - Roč. 21, č. 2 (1997), s. 229-242.

Viz též 23, 49, 114, 177, 193, 248

II. Společenské vědy, publicistika

II.A *Ekonomie*

BRÜSTLE, Alena - DÖHRN, Roland 68
Fortschritte im Transformationsprozeß im Schatten außenwirtschaftlicher Ungleichgewichte / Alena Brüstle, Roland Döhrn. - In: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 / Hrg. Hans Süsmuth. - Baden-Baden, 1998. - 489 s. - S. 31-37. - Akce: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 [8. Leutherheider Forum]. Düsseldorf. 13.12.1995- 16.12.1995.

KOSTA, Jiří 69
[Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945-1995] / Jiří Kosta. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 464-467. - Rec. na : Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945-1995 / Zdislav Šulc. - Praha : Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, 1996. - 118 s.

KOSTA, Jiří 70
Die Wirtschaft Tschechiens / Jiří Kosta. - In: Nachbar Tschechien. Ausg. Sekundarstufe. - Roč. II 48, č. 5 (1997), s. 230-234.

Viz též 11, 152, 162, 216, 218, 240, 262, 265, 283, 287, 289

II.B *Filozofie, politologie, publicistika*

BALLEK, Ladislav 71
Letiace roky / Ladislav Ballek - 1. vyd. - Bratislava : Kalligram, 1998. - 294 s.

BENDA, Václav 72
Vergangenheitsbewältigung in der Tschechischen Republik / Václav Benda. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 192-197. - Vortrag in der Gauck-Behörde am 7. November 1996.

BRENNER, Christiane 73
[Národ, národnost, menšiny a rasismus] / Christiane Brenner. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 473-474. - Rec. na : Národ, národnost, menšiny a rasismus / David Čaněk. - Praha : Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1996. - 96 s.

FERKO, Jerguš 74
Hviezdna chvíľa Slovenska : Výber z politickej publicistiky 1990-1997 / Jerguš Ferko. - Bratislava : Print-Servis, 1998. - 289 s. : fotogr. - Res. něm.

FERKO, Milan 75
Pravé slovo v pravý čas / Milan Ferko. - Bratislava : Kubko Goral, 1997. - 67 s. - (Porozumenie)

HOENSCH, Jörg K. 76
Demokratie und autoritäre Systeme in Ostmitteleuropa / Jörg K. Hoensch. - In: Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939) / Hrg. Hans Lemberg. - Marburg, 1997. - S. 53-72.

HOLZER, Jerzy 77
Der Kommunismus in Europa : Politische Bewegung und Herrschaftssystem / Jerzy Holzer ; Aus dem Pol. Wolfgang Jöhling, Hans Henning Hahn. - Frankfurt a.M. : Fischer Taschenbuch Verl., 1998. - 254 s. - (Europäische Geschichte)

JAWORSKI, Rudolf 78
Die polnische und die tschechische Variante des Neoslawismus / Rudolf Jaworski. - In: Polen und die böhmischen Länder im 19. und 20. Jahrhundert / Hrg. Peter Heumos. - München, 1997. - S. 43-55.

JESSE, Eckhard 79
Totalitarismus im 20. Jahrhundert : Eine Bilanz der internationalen Forschung / Hrg. Eckhard Jesse - 1. Aufl. - Baden-Baden : Nomos Verlagsgesellschaft, 1996. - 592 s.

KUSÝ, Miroslav 80
Čo s našimi Maďarmi? : Štúdie a reflexie / Miroslav Kusý - 1. vyd. - Bratislava : Kalligram, 1998. - 230 s.

LINZ, Juan J. - STEPAN, Alfred 81
Problems of democratic transition and consolidation : Southern Europe, South America, and post-communist Europe / Juan J. Linz, Alfred Stepan. - Baltimore : The John Hopkins University, 1996. - xx, 479 s.

MAIDL, Václav 82
[Zwischen München, Prag und Wien] / Václav Maidl. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 479-482. - Rec. na : Zwischen München, Prag und Wien : Essays und Feuilletons 1990-1995 /

- Peter Becher. - München : A. Stifter Verl., 1995. - 210 s.
- MARKUŠ, Štefan 83
Zápas o otvorenú spoločnosť : Úvahy a eseje / Štefan Markuš - 1. vyd. - Bratislava : Polygrafia SAV, 1997. - 207 s.
- MASARYK, Tomáš Garrigue 84
La nuova Europa : Il punto di vista slavo / Tomáš Garrigue Masaryk ; Trad. dal ceco di Filadelfo Giuliano, Francesco Leoncini. - Padova : Ed. Studio Tesi, 1997. - lxxii, 184 s. : fotogr.
- MERKEL, Wolfgang 85
Die Konsolidierung postautoritärer und posttotalitärer Demokratien : Ein Beitrag zur theorieorientierten Transformationsforschung / Wolfgang Merkel. - In: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 / Hrg. Hans Süßmuth. - Baden-Baden, 1998. - 489 s. - S. 39-61. - Akce: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 [8. Leutherheider Forum]. Düsseldorf. 13.12.1995-16.12.1995.
- MESEŽNIKOV, Grigorij 86
Volby 1998 : Analýza volebných programov politických strán a hnutí / Ed. Grigorij Mesežnikov. - Bratislava : Inštitút pre verejné otázky, 1998. - 127 s. - (Štúdie a názory)
- NIŽŇANSKÝ, Jaroslav 87
Slovenská vojenská žurnalistika : 1993-1998 / Jaroslav Nižňanský. - Bratislava : Ministerstvo obrany SR, 1998. - 80 s.
- PATEL, Kiran Klaus 88
[Faschismus und Faschismen im Vergleich] / Kiran Klaus Patel. - In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. - Roč. 46, č. 6 (1998), s. 553-554. - Rec. na : Faschismus und Faschismen im Vergleich / Hrg. Christof Dipper [aj.]. - Köln : SH-Verl., 1998. - 276 s.
- PETÖCZ, Kálmán 89
Základy demokratických volebných systémov / Kálmán Petöcz. - Bratislava : Inštitút pre verejné otázky, 1997. - 85 s. - (Rozhľady)
- PFAHL-TRAUGHBER, Armin 90
Verharmlost das „Schwarzbuch Kommunismus“ nationalsozialistische Verbrechen? : Über inhaltliche und methodische Probleme des Diktaturvergleichs / Armin Pfahl-Traughber. - In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. - Roč. 46, č. 9 (1998), s. 828-837. - Rec. na : Das Schwarzbuch des Kommunismus : Unterdrückung, Verbrechen und Terror / Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin. - München, 1998 // Mit dem Kapitel Die Aufarbeitung des Sozialismus in der DDR von Joachim Gauck u. Ehrhart Neubert.
- PITHART, Petr 91
Po deväťnaostidesiatém : kdo jsme? : Mezi vzpomínkami a reflexí : Texty z let 1992-1996 / Petr Pithart - 1. vyd. - Bratislava : Kalligram, 1998. - 355 s.
- PODIUMSDISKUSSION 92
Podiumsdiskussion / Teilnehmer: Marianne Birthler, Ladislav Hejdiánek, Petr Uhl, Václav Malý, Arnold Vaatz, Jürgen Fuchs ; Moderation: Jiří Gruša. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebhaber aj. - Essen, 1998. - 295 s. - S. 252-273. - Akce: Begegnung tschechischer und deutscher Bürgerrechtler [Setkání]. Schloß Bellevue. 07.11.1996.
- ŠIMEČKA, Martin M. 93
Hľadanie obáv : Texty a úvahy / Martin M. Šimečka - 1. vyd. - Bratislava : Kalligram, 1998. - 269 s.
- THEORIZING 94
Theorizing Revolutions / Ed. John Foran - 1st ed. - London : Routledge, 1997. - x, 300 s.
- Viz tiež 39, 48, 72, 226
- II.C Sociologie, demografie, urbanistika*
- BAČOVÁ, Viera 95
Etnická identita a historické zmeny : Štúdiá obyvateľov vybraných obcí Slovenska / Viera Bačová - 1. vyd. - Bratislava : Veda, 1996. - 198 s. - Res. angl.
- BAČOVÁ, Viera - KUSÁ, Zuzana 96
Identity v meniacej sa spoločnosti / Ed. Viera Bačová, Zuzana Kusá. - Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1997. - 286 s. - Res. angl.
- BÚTOROVÁ, Zora 97
Slovensko pred voľbami : Ľudia-názory-súvislosti / Ed. Zora Bútorová. - Bratislava : Inštitút pre verejné otázky, 1998. - 119 s. - (Štúdie a názory)
- GAJDOŠ, Marián - KONEČNÝ, Stanislav 98
Etnická minorita na Slovensku : História, súčasnosť, súvislosti / Ed. Marián Gajdoš, Stanislav Konečný. - Košice : Universum, 1997. - 263 s. - Res. angl.
- GAJDOŠ, Marián - MATULA, Pavol 99
Niektoré otázky vývoja národnostných menšín na Slovensku / Ed. Marián Gajdoš, Pavol Matula. - Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1997. - 209 s.
- WEGER, Tobias 100
[Alltag in Jablonec 1994 : Vom „Neusiedler-grenzland“ zur Euroregion / Tobias Weger. - In:

Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 220-224. - Rec. na : *Alltag in Jablonec 1994 : Vom „Neusiedlergrenzland“ zur Euroregion : Sozialanthropologische Feldforschungen in der tschechischen Kleinstadt Jablonec = Všední den v Jablonci roku 1994 : Od novoosídlenického pohraničí k euroregionu : Sociálně antropologické studie z českého města Jablonec nad Nisou* / Hrg. Birgit Müller, Zdeněk Uhrek. - Wien : Verein Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften, 1996. - 203 s. + 173 s.

Viz též 73, 220, 297, 299, 302, 306

II.D Právo

BRENNER, Christiane 101
[Juristische Bewältigung des kommunistischen Unrechts in Osteuropa und Deutschland] / Christiane Brenner. - In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. - Roč. 46, č. 5 (1998), s. 477-478. - Rec. na : *Juristische Bewältigung des kommunistischen Unrechts in Osteuropa und Deutschland* / Hrg. Georg Brunner. - Berlin : A. Spitz, 1995. - 322 s.

KRANZ, Jerzy - KÜPPER, Herbert 102
Law and practice of Central European Countries in the field of national minorities protection after 1989 / Ed. Jerzy Kranz ; in coop. with Herbert Küpper. - Warszawa : Center for International Relations, 1998. - 361 s.

KVIEČINSKÁ, Jana 103
Album ľudských práv Rady Európy : Metodická príručka / Napís. a zost. Jana Kviečinská. - Bratislava : Informačné a dokumentačné stredisko o Rade Európy, 1996. - 27 s.

LANG, Joachim 104
Das tschechische Aktienrecht 1945-1989 / Joachim Lang. - In: *Bohemia*. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 81-87.

Viz též 186, 222, 256

III. Prameny

III.A Projevy, stati

HERZOG, Roman - HAVEL, Václav 105
Reden der Präsidenten / Roman Herzog, Václav Havel. - In: *Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler* / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 244-247. - Akce: *Begegnung tschechischer und deutscher Bürgerrechtler* [Setkání]. Schloß Bellevue. 07.11.1996.

MEČIAR, Vladimír - 106
PODSTUPKA, Leopold
Slovensko, dôveruj si! / Vladimír Mečiar ; Texty vybr. a zost. Leopold Podstupka. - Bratislava : R-Press, 1998. - 231 s. : fotogr.

III.B Dokumenty, fotografie

BRANDES, Detlef 107
[Československo-polská jednání o konfederaci 1939-1944 ; Czechoslovak-Polish Negotiations of the Establishment of Confederation and Alliance 1939-1944 / Detlef Brandes. - In: *Bohemia*. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 446-449. - Rec. na : *Československo-polská jednání o konfederaci 1939-1944 : Československé diplomatické dokumenty* / Red. Ivan Štoviček, Jaroslav Valenta. - Praha : Historický ústav Armády ČR, 1994. - 656 s. ; *Czechoslovak-Polish Negotiations of the Establishment of Confederation and Alliance 1939-1944 : Czechoslovak Diplomatic Documents* / Ed. Ivan Štoviček, Jaroslav Valenta. - Praha : Univerzita Karlova ; Historický ústav AV ČR, 1995. - 449 s.

FERKO, Milan - CHOVANEC, Jaroslav - 108
TKÁČ, Marián
Šesťdesiatjeden krokov k slovenskej identite - zvrchované Slovensko : Zborník dokumentov / Milan Ferko, Jaroslav Chovanec, Marián Tkáč. - Bratislava : Kubko-Goral, 1996. - 80 s.

GEBEL, Ralf 109
[So oder so] / Ralf Gebel. - In: *Bohemia*. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 440-442. - Rec. na : *So oder so : Řešení české otázky podle německých dokumentů 1933-1945* / Boris Čelovský. - Ostrava : Sřinga, 1995. - 543 s.

KAPLAN, Karel - SVÁTEK, František 110
Die politische Säuberungen in der KPČ : Dokumente / Karel Kaplan, František Svátek. - In: *Terror* / Hrg. Hermann Weber [aj.] - Paderborn, 1998. - 618 s. - S. 487-599.

SCHAMSCHULA, Walter 111
[Letters and other Materials from the Moscow and Prague Linguistic-Circles, 1912-1945] / Walter Schamschula. - In: *Bohemia*. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 202-204. - Rec. na : *Letters and other Materials from the Moscow and Prague Linguistic-Circles, 1912-1945* / Ed. Jindřich Toman. - Ann Arbor : Michigan Slavic Publ., 1994. - 259 s.

SCHULZE WESSEL, Martin 112
[Katolická církev a pozemková reforma 1945-1948] / Martin Schulze Wessel. - In: *Bohemia*. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 453-454. - Rec. na : *Katolická církev a pozemková reforma 1945-*

1948 : Dokumentace / K vyd. přípr. Milena Janišová, Karel Kaplan. - Praha ; Brno : Ústav pro soudobé dějiny ; Doplněk, 1995. - 380 s.

SLAPNICKA, Helmut 113
[Dekrety prezidenta republiky 1940-1945] / Helmut Slapnicka. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 449-452. - Rec. na : Dekrety prezidenta republiky 1940-1945 : Dokumenty / Red. Karel Kaplan. - Praha ; Brno : Ústav pro soudobé dějiny ; Doplněk, 1995. - 1071 s.

VATLIN, Aleksandr 114
Kaderpolitik und Säuberungen in der Komin-tern : Dokumente / Aleksandr Vatlin. - In: Terror / Hrg. Hermann Weber [aj.] - Paderborn, 1998. - 618 s. - S. 33-119.

Viz též 18, 230

III.C Memoáry, deníky, svědectví

ASH, Timothy Garton 115
Spis : Osobný příběh / Timothy Garton Ash ; Prel. Eva Šimečková. - Bratislava : Archa, 1998. - 214 s.

BABNIČ, Vladimír 116
Na večné časy : Spomienky na august 1968 / Vladimír Babnič - 1. vyd. - Bratislava : Vyd. Spolku slovenských spisovateľov, 1998. - 191 s. : fotogr.

CLEMENTIS, Vladimír 117
O sebe a o Slovensku / Vladimír Clementis. - Bratislava : Nadácia Ladislava Novomeského, 1997. - 91 s. - (Osobnosti ľavice ; Zv. 1)

ČARNOGURSKÝ, Pavol 118
Svedok čias / Pavol Čarnogurský - 1. vyd. - Bratislava : USPO P. Smolík, 1997. - 258 s.

ELLMENREICH, Renate 119
Begegnung in Prag / Renate Ellmenreich. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 37-40.

FARBIÁK, Ján 120
Ozveny a návraty / Ján Farbiák. - Prešov : M. Vašek, 1997. - 228 s.

FUCHS, Jürgen 121
Wo ist diese Verbundenheit geblieben? / Jürgen Fuchs. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 11-18. - 1. vyd. in: Frankfurter Rundschau (27.11.1996).

HÖHNE, Steffen 122
[Böhmische Sonne, mährischer Mond] / Steffen Höhne. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998),

s. 217-220. - Rec. na : Böhmische Sonne, mährischer Mond : Essays und Erinnerungen / Peter Demetz. - Wien : Deuticke Verl., 1996. - 168 s.

CHADIMA, Mikoláš 123
Mein „Ring“ mit dem „deutschen Problem“ / Mikoláš Chadima ; Aus dem Tschech. übers. Vlasta Wallat. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 19-25.

IGGERS, Wilma A. 124
[Ein Mann aus Zwittau] / Wilma A. Iggers. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 459-460. - Rec. na : Ein Mann aus Zwittau : Leben zwischen slawischen Völkern in Frieden und Krieg / Friedrich Linhart. - Obertshausen : Context, 1995. - 165 s.

KOPETZKY, Helmut 125
Auch ich war ein „Bittschön“ : Ortstermin im früheren Sudetenland / Helmut Kopetzky. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 45-51.

KRATSCHMER, Edwin 126
Tatort Böhmen oder Kde domov můj / Edwin Kratschmer. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 26-36.

LIEBERMANN, Doris 127
Sixty-Eight Publishers : Besuch bei Josef Škvorecký : Eine literarische Entdeckungsreise / Doris Liebermann. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 176-190.

SALNER, Peter 128
Prežili holokaust / Peter Salner - 1. vyd. - Bratislava : Veda, 1997. - 177 s. : fotogr. - Res. angl., něm.

STEINFELD, Patricia 129
[Verlorene Heimaten - neue Fremden] / Patricia Steinfeld. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 224-226. - Rec. na : Verlorene Heimaten - neue Fremden : Literarische Texte zu Krieg, Flucht, Vertreibung, Nachkriegszeit / Hrg. Louis Ferdinand Helbig, Johannes Hoffmann, Doris Kraemer. - Dortmund : Forschungsstelle Ostmitteleuropa, 1995. - 273 s.

STRÝKO, Marcel 130
Za vlastný život / Marcel Strýko ; Ed. Ladislav Snopko, Daniel Liška. - Košice : Nadácia Slavomíra Stračára, 1996. - 207 s. : fotogr.

SVEDECTVÁ 131
Svedectvá pravdy o Slovensku. Diel 1, Prvá slovenská republika 1939-1945 : Výpovede sved-

kov, ktorí v nej žili. - Sereď : Reprint, 1997. - 719 s.

ŠIMULČÍK, Ján 132
Svetlo z podzemia : Z kroniky katolíckeho samizdatu 1969-1989 / Ján Šimulčík. - Prešov : Vyd. M. Vaška, 1996. - 276 s. : fotogr.

UJVÁRY, Zoltán 133
Bezdomovcom v rodnej zemi : Deportácia Maďarov do Čiech / Zoltán Ujváry ; Prel. Galina Sándorová - 1. vyd. - Dunajská Streda : Lilium Aurum, 1997. - 109 s.

URBAN, George R. 134
Radio Free Europe and the pursuit of democracy : My war within the Cold War / George R. Urban. - Yale : Yale University Press, 1998. - 256 s.

VALO, Peter 135
Slovenské eso a ruský cár : Človek sa s človekom dohodne, ak mu v tom nezabrání ideológia / Peter Valo - 1. vyd. - Bratislava : Atrakt, 1996. - 142 s. : fotogr.

WALLAT, Vlasta 136
„Sie sind doch eine Deutsche...“ / Vlasta Wallat. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 55-58.

ŽIAK, Miloš 137
Jewropean / Miloš Žiak. - B.m. : vl.n., 1997. - 141 s.

III.D Rozhovory

HÁJEK, Miloš - LIEBERMANN, Doris 138
„Ich bin auch im Gefängnis kein Chauvinist geworden“ : Gespräch mit Miloš Hájek, Charta-Sprecher von 1988 / Miloš Hájek, Doris Liebermann. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 62-73.

HEJDÁNEK, Ladislav - LIEBERMANN, Doris 139
Wahrheit und Widerstand : Gespräch mit Ladislav Hejdánek, Philosoph / Ladislav Hejdánek, Doris Liebermann. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 141-154.

HUTKA, Jaroslav - LIEBERMANN, Doris 140
Alte Balladen als staatsfeindliche Provokation : Gespräch mit Jaroslav Hutka, Liedermacher, Poet, Maler / Jaroslav Hutka, Doris Liebermann. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 107-129.

KOCÁB, Alfréd - LIEBERMANN, Doris 141
Pfarrer zwischen den Zäunen : Gespräch mit Alfréd Kocáb, Pfarrer an der Prager Salvator-Ge-

meinde der Evangelischen Kirche der Böhmisches Brüder / Alfréd Kocáb, Doris Liebermann. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 130-140.

KOTÍKOVÁ, Ruth - LIEBERMANN, Doris 142
„Ich habe überhaupt keine Jugend gehabt“ : Gespräch mit Ruth Kotík, eine Tschechin, die gar keine ist / Ruth Kotíková, Doris Liebermann. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 95-106.

KŘEN, Jan - LIEBERMANN, Doris 143
Deutschland-Forschung im Bauwagen : Gespräch mit Professor Jan Křen, Co-Vorsitzender der tschechisch-deutschen Historikerkommission / Jan Křen, Doris Liebermann. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 155-175.

MINÁČ, Vladimír - PODRACKÁ, Dana 144
Paradiso / Vladimír Mináč, Dana Podracká - 1. vyd. - Bratislava : Vyd. Spolku slovenských spisovateľov, 1998. - 362 s.

MINÁČ, Vladimír - MACHALA, Ivan 145
Rozhovory na diaľku s Vladimírom Mináčom / Vladimír Mináč ; Zodp. red. Ivan Machala. - Bratislava : Print-Servis, 1997. - 59 s. : fotogr.

ŠABATOVÁ, Anna - LIEBERMANN, Doris 146
„Für mich ist wichtig, daß ich in gutem Zustand überlebt habe“ : Gespräch mit Anna Šabatová, Charta-Sprecherin von 1986 / Anna Šabatová, Doris Liebermann. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 74-84.

ŠIKLOVÁ, Jiřina - LIEBERMANN, Doris 147
„Im Ausland haben sie mehr Interesse an den Dissidenten als bei uns“ : Gespräch mit Jiřina Šiklová, Gründerin der „Gender studies“ in Prag / Jiřina Šiklová, Doris Liebermann. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 85-94.

III.E Korespondence

ALEXANDER, Manfred 148
[Weg von Österreich!] / Manfred Alexander. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 191-193. - Rec. na : Weg von Österreich! : Das Weltkriegsexil von Masaryk und Beneš im Spiegel ihrer Briefe und Aufzeichnungen aus den Jahren 1914 bis 1918 : Eine Quellensammlung / Ausgewählt, übers. und hrg. Frank Hadler. - Berlin : Akademie Verl., 1995. - 577 s.

IV. Chronologická část

IV.A 1918–1939

- ALEXANDER, Manfred 149
Die Deutschen in der Ersten Tschechoslowakischen Republik / Manfred Alexander. - In: Die Minderheiten zwischen den beiden Weltkriegen / Hrg. Umberto Corsini [aj.] - Berlin, 1997. - S. 117-131.
- BOYER, Christoph 150
[Czechoslovakia between Stalin and Hitler] / Christoph Boyer. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 429-431. - Rec. na : Czechoslovakia between Stalin and Hitler : The Diplomacy of Edvard Beneš in the 1930s / Igor Lukes. - New York ; Oxford : Oxford University Press, 1996. - 318 s.
- BOYER, Christoph - KUČERA, Jaroslav 151
Alte Argumente im neuen Licht / Christoph Boyer, Jaroslav Kučera. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 358-368. - Diskuse na rec. F. Prinze čl. Ch. Boyer - J. Kučera : Die Deutschen in Böhmen, die Sudetendeutsche Partei und der Nationalsozialismus in: Nationalsozialismus in der Region. München, 1996, s. 273-285.
- BOYER, Christoph 152
Die deutsch-tschechoslowakischen Wirtschaftsbeziehungen seit 1918 : Alte Verbindungen - neue Ängste / Christoph Boyer. - In: Tschechen, Slowaken und Deutsche. - Hannover, 1996. - S. 154-167.
- BOYER, Christoph - KUČERA, Jaroslav 153
Die Sudetendeutsche Heimatfront/Sudetendeutsche Partei und der Nationalsozialismus / Christoph Boyer, Jaroslav Kučera. - In: Nationalsozialismus in der Region / Hrg. Horst Möller [aj.] - München, 1996. - S. 273-285.
- DEÁK, Ladislav 154
Slováci v maďarskej politike v rokoch 1918-1939 / Ladislav Deák. - Bratislava : Stála konferencia slovenskej inteligencie Slovakia plus, 1996. - 78 s.
- GEBEL, Ralf 155
[Die Sowjetunion und die Verteidigung der Tschechoslowakei] / Ralf Gebel. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 200-202. - Rec. na : Die Sowjetunion und die Verteidigung der Tschechoslowakei : Versuch der Revision einer Legende / Ivan Pfaff ; Hrg. Roderich Schmidt, Hugo Weczerka. - Köln ; Weimar : Böhlau, 1996. - 510 s.
- GEBEL, Ralf 156
Zwischen Volkstumskampf und Nationalsozialismus / Ralf Gebel. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 376-385. - Diskuse na rec. F. Prinze čl. Ch. Boyer - J. Kučera : Die Deutschen in Böhmen, die Sudetendeutsche Partei und der Nationalsozialismus in: Nationalsozialismus in der Region. München, 1996, s. 273-285.
- HEUMOS, Peter 157
[Reappraising the Munich Pact] / Peter Heumos. - In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. - Roč. 45, (1997), s. 343. - Rec. na : Reappraising the Munich Pact : Continental Perspectives / Ed. Maya Latynski. - Washington ; Baltimore, 1992.
- HOENSCH, Jörg K. 158
[The Czech Fascist Movement 1922-1942] / Jörg K. Hoensch. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 432-434. - Rec. na : The Czech Fascist Movement 1922-1942 / David Kelly. - New York : Columbia University Press, 1995. - 243 s.
- HOENSCH, Jörg K. 159
Masaryk und Piłsudski : Gemeinsamkeiten und Gegensätze / Jörg K. Hoensch. - In: Polen und die böhmischen Länder im 19. und 20. Jahrhundert / Hrg. Peter Heumos. - München, 1997. - S. 111-127.
- HOENSCH, Jörg K. 160
Republik der Moderne - die Tschechoslowakische Republik 1918-1938 / Jörg K. Hoensch. - In: Nachbar Tschechien. Ausg. Sekundarstufe. - Roč. II 48, č. 5 (1997), s. 203-209.
- JILGE, Wilfrid 161
Zwischen Autoritarismus und Totalitarismus : Anmerkungen zu einer Kontroverse / Wilfrid Jilge. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 96-109.
- KOSTA, Jiří 162
[Österreich und die Tschechoslowakei 1919-1939] / Jiří Kosta. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), S. 196-200. - Rec. na : Österreich und die Tschechoslowakei 1919-1939 : Die wirtschaftliche Neuordnung in Zentraleuropa in der Zwischenkriegszeit / Hrg. Alice Teichová, Herbert Matis. - Wien : Böhlau, 1996. - 420 s.
- KURAL, Václav 163
Zwischen Othmar Spann und Adolf Hitler / Václav Kural. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 371-376. - Diskuse na rec. F. Prinze čl. Ch. Boyer - J. Kučera : Die Deutschen in Böhmen, die Sudetendeutsche Partei und der Nationalsozialismus in: Nationalsozialismus in der Region. München, 1996, s. 273-285.
- LUKEŠ, Igor 164
Stalin, Benesch und der Fall Tuchatschewski / Igor Lukes ; Aus dem Amer. übers. v. Hermann

- Graml. - In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. - Roč. 44, č. 4 (1996), s. 527-547.
- MARTULIAK, Pavol - FREMAL, Karol 165
Dejiny Slovenska v rokoch 1914-1945 : Vysokoškolské učebné texty / Pavol Martuliak, Karol Fremal - 3. vyd. - Banská Bystrica : Duma, 1998. - 132 s.
- OSERS, Jan 166
[Anpassung ohne Erfolg] / Jan Osers. - In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. - Roč. 46, č. 6 (1998), s. 559-560. - Rec. na : Anpassung ohne Erfolg : Die sudetendeutsche Arbeiterbewegung und der Aufstieg Hitlers und Henleins 1930-1938 / Klaus Sator. - Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1996. - 390 s.
- PFÄFF, Ivan 167
Der tschechische Antifaschismus ohne Legenden / Ivan Pfaff. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 328-342.
- RUTTKAY, Fraňo 168
Maďarská iredenta a Slovensko : 1918-1920 / Fraňo Ruttkay. - Bratislava : Kubko Goral, 1997. - 39 s. - (Porozumenie)
- SCHULZE WESSEL, Martin 169
Tschechische Nation und katholische Konfession vor und nach der Gründung des tschechoslowakischen Nationalstaats / Martin Schulze Wessel. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 311-327.
- SMELSER, Ronald M. 170
Von alten und neuen Fragestellungen / Ronald M. Smelser. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 368-381. - Diskuse na rec. F. Prinze čl. Ch. Boyer - J. Kučera : Die Deutschen in Böhmen, die Sudetendeutsche Partei und der Nationalsozialismus in: Nationalsozialismus in der Region. München, 1996, s. 273-285.
- TILKOVŠZKY, Loránt 171
K dejinám Slovákov v Maďarsku : 1919-1945 : Správy vládneho komisára a iné hlásenia, pramene o inšpekciách slovenských obcí z hľadiska národnostnej politiky / Loránt Tilkovszky - 2. vyd. - Bratislava : Stála konferencia slovenskej inteligencie Slovakia plus, 1996. - 122 s.
- ZIMMERMANN, Volker 172
[Eine politische Legende] / Volker Zimmermann. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 435-440. - Rec. na : Eine politische Legende : Die Massenvertreibung von Tschechen aus dem Sudetengebiet 1938/39 / Fritz Peter Habel. - München : Langen Müller, 1996. - 359 s.
- Viz tiež 11, 109, 111, 148, 250, 264, 266, 267, 333
- IV.B 1939-1945
- BAUER, Yehuda 173
Anmerkungen zum „Auschwitz-Bericht“ von Rudolf Vrba / Yehuda Bauer. - In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. - Roč. 45, č. 2 (1997), s. 297-307.
- BRANDES, Detlef 174
Das Jahrzehn der Katastrophen 1938-1948 / Detlef Brandes. - In: Nachbar Tschechien. Ausg. Sekundarstufe. - Roč. II 48, č. 5 (1997), s. 210-216.
- BRANDES, Detlef 175
Konföderation oder Ostpakt : Polnisch-tschechoslowakische Beziehungen während des Zweiten Weltkrieges / Detlef Brandes. - In: Polen und die böhmischen Länder im 19. und 20. Jahrhundert / Hrg. Peter Heumos. - München, 1997. - S. 255-272.
- DREWS, Peter 176
Der zweifache Tod des Julius Fučík / Peter Drews. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 349-356.
- GARRETT, Stephen A. 177
Conscience and power : An examination of dirty hands and political leadership / Stephen A. Garrett. - New York : St. Martin's Press, 1996. - 198 s.
- HAHNOVÁ, Eva 178
[Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938-1948] / Eva Hahn. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 204-207. - Rec. na : Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938-1948 : Aktuelle Forschungen / Hrg. Richard Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan, Anna Maria Drabek. - Wien : Verl. d. Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1997. - 240 s.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard - 179
SLNEKOVÁ, Veronika
Die Deportationen der Juden in der Zeit des autonomen Landes Slowakei am 4./5.11.1938 / Eduard Nižňanský, Veronika Slneková. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 33-51.
- RAJNINEC, Juraj 180
Slovenské letectvo : 1939-1944. 1 / Juraj Rajninec. - Bratislava : Ministerstvo obrany SR, 1997. - 157 s. : fotogr.
- TEC, Nechama 181
Bewaffneter Widerstand : Jüdische Partisanen im Zweiten Weltkrieg / Nechama Tec. - 1. Aufl. - Gerlingen : Bleicher, 1996. - 324 s.
- TEUFEL, Helmut 182
[Cesta - cíl neznámý] / Helmut Teufel. - In:

Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 445-446. - Rec. na : Cesta - cíl neznámý : Čítanka o osudech lidí v holocaustu / Marie Bezchlebová, Anita Franková, Eva Štichová. - Praha : Academia, 1995. - 168 s., 8 příl.

Viz též 13, 42, 45, 65, 107, 109, 111, 113, 131, 158, 161, 165, 171, 337

IV.C 1945–1948

BOBÁK, Ján 183
Zápas Slovákov v Maďarsku za národnostné práva : 1945-1948 / Ján Bobák. - [Bratislava] : Kubko Goral, 1997. - 53 s. : fotogr. - (Porozumenie)

HEUMOS, Peter 184
Arbeiterschaft und kommunistische Machtübernahme in der Tschechoslowakei und in Polen : Vergleichende Anmerkungen / Peter Heumos. - In: Polen und die böhmischen Länder im 19. und 20. Jahrhundert / Hrg. Heumos Peter. - München, 1997. - 317 s. - S. 301-309.

KOVÁČ, Dušan 185
Die Evakuierung und Vertreibung der Deutschen aus der Slowakei / Dušan Kováč. - In: Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938-1948 / Hrg. Richard G. Plaschka [aj.] - Wien, 1997. - S. 111-116.

SLAPNICKA, Helmut 186
Die rechtlichen Grundlagen für die Behandlung der Deutschen und der Magyaren in der Tschechoslowakei 1945-1948 / Helmut Slapnicka. - In: Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938-1948 / Hrg. Richard G. Plaschka [aj.] - Wien, 1997. - S. 155-192.

Viz též 13, 16, 47, 112, 174, 178, 278, 311

IV.D 1948–1967

GRAY, Elizabeth 187
The Fiction of Freedom : The development of the Czechoslovak literary reform movement 1956-1968 / Elizabeth Gray. - 1st ed. - Clayton : Monash Publications in History, 1991. - 73 s. - (Monash Publications in History ; 11)

KAPLAN, Karel 188
Die Verhandlungen zwischen der tschechoslowakischen Regierung und dem Vatikan (1962-1967) / Karel Kaplan ; Übers. Jákub Sirovátka. - In: Forum für osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte. - Roč. 2, č. 1 (1998), s. 173-204.

PEŠEK, Jan 189
Odvrátená tvár totality : Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948-1953 / Jan Pešek. - Bratislava : Historický ústav SAV, 1998. - 383 s. : fotogr. - Res. něm., angl.

SEMAN, Ján 190
A znovu žijeme : Gréckokatolícku cirkev v Československu v roku 1950 likvidovali, neboli však v stave ju anulovať! / Ján Seman. - Prešov : Spolok biskupa Petra Pavla Gojdiča, 1997. - 96 s.

Viz též 15, 47, 60, 110, 184, 281, 311

IV.E 1968–1970

BENČÍK, Antonín 191
Walter Ulbricht, die SED und der Prager Frühling 1968 / Antonín Benčík ; Aus dem Tschech. Ilse Stauche. - In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. - Roč. 46, č. 8 (1998), s. 699-709.

DANYEL, Jürgen 192
Der Prager Frühling nach der „samtenen“ Revolution : Die Erinnerung an 1968 im postkommunistischen Tschechien / Jürgen Danyel. - In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. - Roč. 46, č. 8 (1998), s. 677-684.

FALBER, Reuben 193
The 1968 Czechoslovak crisis inside the British Communist Party / Reuben Falber. - London : Socialist History Society, 1996.

HOPPE, Jiří 194
Die Wiederbelebung von Politik und bürgerlicher Gesellschaft : die tschechischen Sozialdemokraten im Jahre 1968 / Jiří Hoppe. - In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. - Roč. 46, č. 8 (1998), s. 710-719.

PŮČÍK, Miloslav 195
Slovakia's Place in the Czechoslovak Defence System of the Late 1960's / Miloslav Půčík. - In: East European Quarterly. - Roč. 30, č. 2 (1996), s. 187-204.

TŮMA, Oldřich 196
Ein Jahr danach : das Ende des Prager Frühlings im August 1969 / Oldřich Tůma ; Aus dem Tschech. Jürgen Danyel. - In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. - Roč. 46, č. 8 (1998), s. 720-732.

VONDROVÁ, Jitka 197
„Die sozialistische Tschechoslowakei werden wir nie aufgeben“ : Der Warschauer Vertrag und der Reformkurs der KPTsch 1968 / Jitka Vondrová ; Aus dem Tschech. Ilse Stauche. - In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. - Roč. 46, č. 8 (1998), s. 685-698.

- WEGER, Tobias 198
[Die SED und der „Prager Frühling“ 1968 / Tobias Weger. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 209-212. - Rec. na : Die SED und der „Prager Frühling“ 1968 : Politik gegen einen „Sozialismus mit menschlichen Antlitz“ / Lutz Priess, Václav Kural, Manfred Wilke. - Berlin : Akademie Verl., 1996. - 300 s.
- WILLIAMS, Kieran 199
The Prague Spring and its Aftermath : Czechoslovak Politics, 1968-70 / Kieran Williams. - Cambridge : Cambridge University Press, 1997. - 260 s.
- Viz též 34, 116, 119, 127
- IV.F 1970–1989*
- AMBROS, Veronika 200
Dem Lied fällt es schwer, nach dem Weinen zu tanzen / Veronika Ambros. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 41-44.
- DIENSTBIER, Jiří 201
Das Vermächtnis der Charta 77 und Deutschland / Jiří Dienstbier ; Aus dem Tschech. übers. Vlasta Wallat. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 206-210.
- HEJDÁNEK, Ladislav 202
Gehört die Charta 77 in ein Museum? / Ladislav Hejdánek ; Aus dem Tschech. übers. Vlasta Wallat. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 198-201. - Rede zur Festsetzung des Wissenschaftsrates der Karls-Universität aus Anlaß des 20. Jahrestages der Entstehung der Charta 77.
- MINK, Georges - SZUREK, Jean-Charles 203
Ressources, Calculs et Anticipations de l'Ex-nomenklatura en Pologne, Hongrie et Tchécoslovaquie 1988-1992 / Georges Mink, Jean-Charles Szurek. - Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN, 1997. - 66 s.
- OTÁHAL, Milan 204
Einige Anmerkungen zum Dissent in den tschechischen Ländern (1977-1989) / Milan Otáhal ; Aus dem Tschech. übers. Vlasta Wallat. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 202-205.
- REIMAN, Michal 205
Die deutsche Einheit und der tschechische Dissent / Michal Reiman. - In: Dissidenten, Präsi-
- denten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 211-216.
- STEINFELD, Patricia 206
[Im Dissens zur Macht] / Patricia Steinfeld. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 212-215. - Rec. na : Im Dissens zur Macht : Samizdat und Exilliteratur der Länder Ostmittel- und Südosteuropas / Hrg. Ludwig Richter, Heinrich Olshowsky. - Berlin : Akademie Verl., 1995. - 272 s.
- Viz též 35, 37, 121, 123, 127, 132, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 146, 147, 190, 195, 284
- IV.G 1990–1998*
- AKTIVITY 207
Aktivity prezidenta Slovenskej republiky 1993-1997. - Bratislava : Kancelária prezidenta SR, 1998. - 56 s.
- BRADLEY, John F. N. 208
Post-communist Czechoslovakia / John F. N. Bradley. - New York : Columbia University Press, 1997. - 250 s.
- FISHER, Sharon 209
The media in Slovakia / Sharon Fisher. - In: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 / Hrg. Hans Süsmuth. - Baden-Baden, 1998. - 489 s. - S. 378-392. - Akce: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 [8. Leutherheider Forum]. Düsseldorf. 13.12.1995-16.12.1995.
- FRANZEN, K. Erik 210
[The Sudeten German Question and Czechoslovak-German Relations since 1989] / K. Erik Franzen. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 231-233. - Rec. na : The Sudeten German Question and Czechoslovak-German Relations since 1989 / Timothy Burcher. - London : Royal United Services Institute for Defence Studies, 1996. - 57 s.
- GUNČAGA, Ján 211
Nekonvenčná politika a slovenská identita / Ján Gunčaga. - Prešov : Vyd. M. Vaška, 1998. - 207 s.
- HALOUSEK, Jiří 212
Medien in der Tschechischen Republik / Jiří Halousek. - In: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 / Hrg. Hans Süsmuth. - Baden-Baden, 1998. - 489 s. - S. 286-296. - Akce: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 [8. Leutherheider Forum]. Düsseldorf. 13.12.1995-16.12.1995.

- HAVELKA, Miloš 213
Der gesellschaftliche Wandel in der Tschechischen Republik / Miloš Havelka. - In: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 / Hrg. Hans Süßmuth. - Baden-Baden, 1998. - 489 s. - S. 246-255. - Akce: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 [8. Leutherheider Forum]. Düsseldorf. 13.12.1995-16.12.1995.
- HEUMOS, Peter 214
Variationen pluralistischer Machtorganisation nach dem Kommunismus : Parteien und Parteiensysteme in der Tschechischen Republik und in der Slowakischen Republik / Peter Heumos. - In: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 / Hrg. Hans Süßmuth. - Baden-Baden, 1998. - 489 s. - S. 297-326. - Akce: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 [8. Leutherheider Forum]. Düsseldorf. 13.12.1995-16.12.1995.
- CHELEMENDIK, Sergej 215
Superslovák 2, alebo Nebľbnite, chlapi! / Sergej Chelemendik ; Z rus. orig. přel. Bronislava Šturlcová. - Bratislava : Slovanský dom, 1998. - 85 s. - (Dobré čítanie)
- JÍLKOVÁ, Jiřina 216
Die Entwicklung der Wirtschaft in der Tschechischen Republik : Tendenzen der Jahre 1990-1996 / Jiřina Jílková. - In: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 / Hrg. Hans Süßmuth. - Baden-Baden, 1998. - 489 s. - S. 272-285.) - Akce: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 [8. Leutherheider Forum]. Düsseldorf. 13.12.1995-16.12.1995.
- JURIŠTA, Ján 217
Sto mesiacov po „nežnej“ : Slovensko v závoze majetkového prevratu a medzinárodný kontext / Ján Jurišta - 1. vyd. - Topoľčany : Prima print, 1998. - 102 s.
- KOMÍNKOVÁ, Zora - MAKÚCH, Jozef 218
Die Wirtschaftsentwicklung in der Slowakei / Zora Komínková, Jozef Makúch. - In: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 / Hrg. Hans Süßmuth. - Baden-Baden, 1998. - 489 s. - S. 340-377. - Akce: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 [8. Leutherheider Forum]. Düsseldorf. 13.12.1995-16.12.1995.
- KOVÁČ, Dušan 219
Der gesellschaftliche Wandel in der Slowakischen Republik / Dušan Kováč. - In: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 / Hrg. Hans Süßmuth. - Baden-Baden, 1998. - 489 s. - S. 327-339. - Akce: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 [8. Leutherheider Forum]. Düsseldorf. 13.12.1995-16.12.1995.
- MESEŽNIKOV, Grigorij - BŮTORA, Martin 220
Slovenské referendum '97 : Zrod, priebeh, dôsledky / Grigorij Mesežnikov, Martin Bútora. - Bratislava : Inštitút pre verejné otázky, 1997. - 305 s. : fotogr. - (Štúdie a názory) - Res. angl.
- MLÁDEK, Jozef 221
Transformation Processes of Regional Systems in Slovak Republic and Czech Republic / Ed. Jozef Mládek. - Bratislava : Univerzita Komenského, 1996. - 263 s. : obr. - (Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae : Geografica ; Č. 37)
- PREČAN, Vilém 222
Zur Auseinandersetzung mit der Vergangenheit : Ein Bericht aus Prag / Vilém Prečan. - In: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 / Hrg. Hans Süßmuth. - Baden-Baden, 1998. - 489 s. - S. 256-271. - Akce: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 [8. Leutherheider Forum]. Düsseldorf. 13.12.1995-16.12.1995.
- SEIBT, Ferdinand 223
Tschechien : Ein neuer Staat mit alten Grenzen und neuen Lasten : Erstmals ein tschechischer Nationalstaat / Ferdinand Seibt. - In: Der Bürger im Staat. Themenheft Ostmitteleuropa. - Roč. 47, č. 3 (1997), s. 188-191.
- SCHNEIDER, Eleonora 224
Quo vadis, Slowakei? : Von der eingeleiteten Demokratie zum Autoritarismus? / Eleonora Schneider. - Köln : Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1997. - 40 s. - (Berichte des BIOst ; 36/1997) - Res. angl.
- STEIN, Eric 225
Czecho/Slovakia : Ethnic conflict, constitutional fissure, negotiated breakup / Eric Stein ; Forew. Lloyd Cutler. - Ann Arbor : The University of Michigan Press, 1997. - xxiii, 386 s.
- ŠKALOUD, Jan 226
Zur Reform des politischen Systems in der Tschechischen Republik / Jan Škaloud. - In: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 / Hrg. Hans Süßmuth. - Baden-Baden, 1998. - 489 s. - S. 238-245. - Akce: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 [8. Leutherheider Forum]. Düsseldorf. 13.12.1995-16.12.1995.

- ULČ, Otto 227
Czechoslovakia's Velvet Divorce / Otto Ulč. - In: East European Quarterly. - Roč. 30, č. 3 (1996), s. 331-352.
- ŽIAK, Miloš 228
Slovensko medzi napredovaním a úpadkom / Miloš Žiak. - B.m. : vl. n., 1998. - 287 s.
- Viz též 37, 72, 74, 86, 87, 91, 92, 100, 105, 192, 203, 258, 280, 296, 335
- IV.H Více období
(mimo tituly uvedené pod V.A – G)*
- GLETTLER, Monika 229
„Böhmische Schwaben“: Von Ammen und Ziegeschupfern in Wien / Monika Glettler. - In: Gleiche Bilder, gleiche Worte - Deutsche, Österreicher und Tschechen in der Karikatur (1848-1948). - München, 1997. - S. 115-120.
- HAHNOVÁ, Eva 230
[Dějiny českého státu v dokumentech] / Eva Hahn. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 402-404. - Rec. na : Dějiny českého státu v dokumentech / Red. Zdeněk Veselý. - Praha : Victoria Publ., 1994. - 543 s.
- HAHNOVÁ, Eva 231
[Moderní dějiny : Sborník k dějinám 19. a 20. století] / Eva Hahn. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 467-470. - Rec. na : Moderní dějiny : Sborník k dějinám 19. a 20. století : Sv. 2, Československo : Nahodilost, nebo logika dějin?. - Praha : Historický ústav AV ČR, 1994. - 278 s.
- HOENSCH, Jörg K. 232
[The Czech and Slovak Republics] / Jörg K. Hoensch. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 470-472. - Rec. na : The Czech and Slovak Republics : Nation versus State / Carol Leff Skalnik. - Oxford : Westview Press ; Boulder, 1997. - 297 s.
- CHŇOUPEK, Bohuš 233
Biele miesta / Bohuš Chňoupek - 1. vyd. - Bratislava : Vyd. Spolku slovenských spisovateľov, 1998. - 166 s.
- LANG, Joachim 234
[History of Elections in Bohemia and Moravia] / Joachim Lang. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 427-429. - Rec. na : History of Elections in Bohemia and Moravia / Oskar Krejčí. - New York : Columbia University Press, 1995. - 420 s.
- LEMBERG, Hans 235
Mit unbestechlichem Blick : Studien von Hans Lemberg zur Geschichte der böhmischen Länder und der Tschechoslowakei : Festgabe zu seinem 65. Geburtstag / Hans Lemberg ; Hrg. Ferdinand Seibt, Jörg K. Hoensch, Horst Förster [aj.]. - München : Oldenbourg, 1998. - xiii, 419 s. - (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum ; Bd. 90)
- MOLIK, Witold 236
[Czesi w Polsce] / Witold Molik. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 404-405. - Rec. na : Czesi w Polsce / Zbigniew Tobjański. - Kraków : Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Czechów i Słowaków w Polsce, 1994. - 233 s.
- SAYER, D. 237
The Coasts of Bohemia : A Czech history / D. Sayer. - Princeton : Princeton University Press, 1998. - 408 s.
- ŠVORC, Peter 238
Stručné dejiny Podkarpatskej Rusi. 2, 1918-1946 / Peter Švorc - 1. vyd. - Prešov : Metodické centrum, 1996. - 71 s.
- TEICH, Mikuláš 239
Bohemia in History / Ed. Mikuláš Teich. - Cambridge : Cambridge University Press, 1998. - 389 s.
- TKÁČ, Marián 240
Hospodárske súvislosti slovenskej štátnosti / Marián Tkáč - 1. vyd. - Bratislava : Print-Servis, 1997. - 112 s.
- TOMASZEWSKI, Jerzy 241
Czechosłowacja / Jerzy Tomaszewski. - Warszawa : Trio, 1997. - 307 s. - (Historia Państw Świata w 20. Wieku)
- Viz též 69
- V. Tematická část**
- V.A Střední/východní Evropa*
- BARISKA, Zsolt 242
Die EU : Beitritterwartungen der Visegrád-Länder / Zsolt Bariska. - In: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 / Hrg. Hans Süßmuth. - Baden-Baden, 1998. - 489 s. - S. 469-486. - Akce: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 [8. Leutherheider Forum]. Düsseldorf. 13.12.1995-16.12.1995.
- BEREND, Ivan 243
Central and Eastern Europe 1944-1993 : Detour from Periphery to Periphery / Ivan Berend. - Cambridge : Cambridge University Press, 1996. - 432 s.

- BIDELEUX, Robert - JEFFRIES, Ian 244
A History of Eastern Europe : Crisis and change / Robert Bideleux, Ian Jeffries. - London : Routledge, 1998.
- BINGEN, Dieter 245
Kirche und demokratischer Pluralismus / Dieter Bingen. - In: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 / Hrg. Hans Süsmuth. - Baden-Baden, 1998. - 489 s. - S. 192-217. - Akce: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 [8. Leutherheider Forum]. Düsseldorf. 13.12.1995-16.12.1995.
- BRAHM, Heinz 246
Demokratischer Wiederaufbau in Osteuropa : Der Kollaps der kommunistischen Regime / Heinz Brahm. - In: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 / Hrg. Hans Süsmuth. - Baden-Baden, 1998. - 489 s. - S. 78-89. - Akce: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 [8. Leutherheider Forum]. Düsseldorf. 13.12.1995-16.12.1995.
- BRENNER, Christiane 247
[Frauenbewegung und Frauenpolitik in Osteuropa] / Christiane Brenner. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s.487-488. - Rec. na : Frauenbewegung und Frauenpolitik in Osteuropa / Hrg. Virginia Penrose, Uta Rupper. - Frankfurt a.M. ; New York : Campus, 1996. - 128 s.
- BRIDGER, Sue - PINE, Frances 248
Local Strategies and Regional Responses in Eastern Europe and the Former Soviet Union / Sue Bridger, Frances Pine. - London : Routledge, 1998. - 240 s.
- BRÜSTLE, Alena - DÖHRN, Roland 249
Der wirtschaftliche Transformationsprozeß in Ostmitteleuropa : Daten und Prognosen / Alena Brüstle, Roland Döhrn. - In: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 / Hrg. Hans Süsmuth. - Baden-Baden, 1998. - 489 s. - S. 449-462. - Akce: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 [8. Leutherheider Forum]. Düsseldorf. 13.12.1995-16.12.1995.
- BURIAN, Peter 250
Ostmitteleuropa 1919 : Über des Entstehen einer neuen Staatenwelt / Peter Burian. - In: Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939) / Hrg. Hans Lemberg. - Marburg, 1997. - S. 1-12.
- DAWISHA, Karen - PARROTT, Bruce 251
The Consolidation of democracy in East-Central Europe / Eds. Karen Dawisha, Bruce Parrott. - Cambridge : Cambridge University Press, 1997. - 409 s.
- FORSCHUNG 252
Forschung und Lehre Ostmitteleuropas im Umbruch : Sozialwissenschaften in der Transformation / Hrg. Klaus Ziemer. - Marburg : Herder-Institut, 1996. - xi, 104 s. - (Wirtschafts- und sozialwissenschaftliche Ostmitteleuropa-Studien ; 21)
- FRANZEN, K. Erik 253
[Angenommen! - Angenommen?] / K. Erik Franzen. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 454-457. - Rec. na : Angenommen! - Angenommen? : Flucht und Vertreibung 1945 bis 1995. - Filderstadt : Weinmann, 1996. - 112 s.
- GOLDMAN, Minton F. 254
Revolution and change in Central and Eastern Europe : political, economic, and social challenges / Minton F. Goldman. - London : Sharpe, 1997.
- HISHOW, Ognian 255
Öffentliche Verschuldung in osteuropäischen Transformationsländern : Ursachen, Folgeprobleme, Lösungsversuche / Ognian Hishow. - Köln : Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1997. - 34 s. - (Berichte des BIOst ; 49/1997) - Res. angl.
- HÖHNE, Steffen 256
[Öffentliche Konfliktdiskurse um Restitution von Gerechtigkeit, politische Verantwortung und nationale Identität] / Steffen Höhne. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 484-486. - Rec. na : Öffentliche Konfliktdiskurse um Restitution von Gerechtigkeit, politische Verantwortung und nationale Identität : Institutionenbildung und symbolische Politik in Ostmitteleuropa / Hrg. Krisztina Mánicke-Gyöngyösi. - Frankfurt a.M. : P. Lang, 1996. - 396 s.
- JOHNSON, Lonnie R. 257
Central Europe : Enemies and neighbors and friends / Lonnie R. Johnson. - Oxford : Oxford University Press, 1996. - 350 s.
- KALDOR, Mary - VEJVODA, Ivan 258
Democratization in central and east European countries / Mary Kaldor, Ivan Vejvoda. - In: International Affairs. - Roč. 73, č. 1 (1997), s. 59-82.
- KARGER, Adolf 259
Ostmitteleuropa : Zur Entwicklung eines Raumbegriffs : Die Logik der Himmelsrichtungen war außer Kraft gesetzt / Adolf Karger. - In: Der Bürger im Staat. Themenheft: Ostmitteleuropa. - Roč. 47, č. 3 (1997), s. 146-149.
- KONFLIKTY 260
Konflikty v poslevojenom razvitii vostočnoevropejskich stran / Otv. red. Ju. S. Novopšašin. -

- Moskva : Institut slavjanovedenija i balkanistiki RAN, 1997. - 238 s. - Res. rus., angl.
- KORNAI, János 261
Od gulášového komunizmu k trhovej ekonomike / János Kornai ; Prel. Marina Gálisová ... [aj.] - 1. vyd. - Bratislava : Kalligram, 1998. - 225 s.
- KOSTA, Jiří 262
Die Transformation des Wirtschaftssystems in den CEFTA-Ländern - Strategie und Ergebnisse im Vergleich / Jiří Kosta. - In: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 / Hrg. Hans Süsmuth. - Baden-Baden, 1998. - 489 s. - S. 112-126. - Akce: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 [8. Leutherheider Forum]. Düsseldorf. 13.12.1995-16.12.1995.
- KOVÁČ, Dušan 263
1938-1948 : Die schwere Krise im mitteleuropäischen Raum / Dušan Kováč. - In: Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938-1948 / Hrg. Richard G. Plaschka [aj.] - Wien, 1997. - S. XIX-XXI.
- KRÜGER, Peter 264
Das internationale System und Ostmitteleuropa nach dem Ersten Weltkrieg : Über das Entstehen einer neuen Staatenwelt / Peter Krüger. - In: Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939) / Hrg. Hans Lemberg. - Marburg, 1997. - S. 13-30.
- LAGEMAN, Bernhard 265
Die Einflußnahme des Staates auf privatisierte Unternehmen in Ostmitteleuropa / Bernhard Lageman. - Köln : Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1997. - 39 s. - (Berichte des BIOst ; 37/91997) - Res. angl.
- LEMBERG, Hans 266
Das Ende Ostmitteleuropas 1938/39? : Statt eines Schlüsselwortes / Hans Lemberg. - In: Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939) / Hrg. Hans Lemberg. - Marburg, 1997. - S. 331-338.
- LEMBERG, Hans 267
Nationale Minderheiten und kulturelles Leben / Hans Lemberg. - In: Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939) / Hans Lemberg. - Marburg, 1997. - S. 313-330.
- LEMBERG, Hans 268
Osteuropäische Geschichte - ein akademisches Fach im Wandel des zwanzigsten Jahrhunderts / Hans Lemberg. - In: Peter Scheibert zum Gedächtnis / Hrg. Hans Lemberg [aj.] - Marburg, 1997. - S. 25-43.
- LE LIVRE 269
Le Livre noir du communisme : Crimes, terreur et répression / Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin. - Paris : R. Laffont, 1997. - 846 s. : fotogr.
- MASON, David S. 270
Revolution and transition in East-Central Europe / David S. Mason. - Boulder : Westview Press, 1996. - xix, 242 s.
- NAIMARK, Norman - GIBIANSKI, L. Ja. 271
The Establishment of communist regimes in Eastern Europe, 1944-1949 / Eds. Norman Naimark, L. Ja. Gibianskij. - Boulder : Westview, 1997. - vi, 319 s.
- OSCHLIES, Wolf 272
„Informelle“ Jugendgruppen in Osteuropa. Teil 1, Theoretisch-historische Einführung / Wolf Oschlies. - Köln : Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1998. - 47 s. - (Berichte des BIOst ; 12/1998) - Res. angl.
- PLASSER, Fritz 273
Politischer Kulturwandel in Ost-Mitteleuropa : Theorie und Empirie demokratischer Konsolidierung / Fritz Plasser. - Leverkusen : Leske + Budrich, 1997. - 279 s.
- POLITIČESKIJ 274
Političeskij landsaft stran Vostočnoj Jevropy serediny 90. godov / Otv. red. Ju. F. Zudinov. - Moskva : Institut slavjanovedenija i balkanistiki RAN, 1997. - 261 s.
- PROBLEMA 275
Problema levogo povorota v stranach Central'noj i Vostočnoj Jevropy : Naučnyj doklad. - Moskva : Institut međunarodnych ekonomičeskich i političeskich issledovanij RAN, 1997. - 64 s.
- REITER, Janusz 276
Innere Stabilisierung der ostmitteleuropäischen Staaten durch europäische Integration / Janusz Reiter. - In: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 / Hrg. Hans Süsmuth. - Baden-Baden, 1998. - 489 s. - S. 463-468. - Akce: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 [8. Leutherheider Forum]. Düsseldorf. 13.12.1995-16.12.1995.
- ROSSIJA 277
Rossija i Central'no-Vostočnaja Jevropa v pervoj polovine 90. godov. Čast' 1-2. - Moskva : Institut međunarodnych ekonomičeskich i političeskich issledovanij RAN, 1997. - 180 s. ; 196 s. - Res. angl.
- RUCKER, Laurent 278
La „Jdanovschina“ : une campagne antisémite (1946-1949)? / Laurent Rucker. - In: Les Cahiers de l'IHTP. - Roč. 35, (1996), s. 83-94.

- SAXONBERG, Steven 279
The fall Czechoslovakia, East Germany, Hungary and Poland in a comparative perspective / Steven Saxonberg. - Uppsala : Uppsala University, 1997.
- SEGERT, Dieter 280
Die Entwicklung der Parteienlandschaft im ostmitteleuropäischen Transformationsprozeß / Dieter Segert. - In: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 / Hrg. Hans Süßmuth. - Baden-Baden, 1998. - 489 s. - S. 90-111. - Akce: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 [8. Leutherheider Forum]. Düsseldorf. 13.12.1995-16.12.1995.
- SCHWARZ, Siegfried 281
[Das Jahr 1956 in Ostmitteleuropa] / Siegfried Schwarz. - In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. - Roč. 46, č. 6 (1998), s. 567-569. - Rec. na : Das Jahr 1956 in Ostmitteleuropa / Hrg. Hans Henning Hahn, Heinrich Olschowsky. - Berlin : Akademie Verl., 1996. - 212 s. - Akce: Das Jahr 1956 in Ostmitteleuropa [Konferenz]. Leipzig. 01.10.1993-03.10.1993.
- STOKES, Gale 282
Three eras of political change in Eastern Europe / Gale Stokes. - Oxford : Oxford University Press, 1997. - 256 s.
- STONE, R. W. 283
Satellites and commissars : Strategy and conflict in the politics of Soviet-Bloc trade / R. W. Stone. - Princeton : Princeton University Press, 1996. - 288 s.
- STUDIA 284
Studia i materiały z dziejów opozycji i oporu społecznego. T. 1 / Red. Lukasz Kamiński - 1. wyd. - Wrocław : GAJT, 1998. - 159 s.
- SÜSSMUTH, Hans 285
Revolution, Transformation, europäische Integration : Zum Weg der Staaten Ostmitteleuropas seit 1989 / Hans Süßmuth. - In: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 / Hrg. Hans Süßmuth. - Baden-Baden, 1998. - 489 s. - S. 11-30. - Akce: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 [8. Leutherheider Forum]. Düsseldorf. 13.12.1995-16.12.1995.
- SYMBIOZA 286
Symbioza kultur ślowiańskich i niesłowiańskich w Europie środkowej / Red. Maria Bobrownicka - 1. wyd. - Kraków : Universitas, 1996. - 274 s.
- SZOMBURG, Jan 287
Die wirtschaftliche Transformation in Polen / Jan Szomburg. - In: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 / Hrg. Hans Süßmuth. - Baden-Baden, 1998. - 489 s. - S. 218-227. - Akce: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 [8. Leutherheider Forum]. Düsseldorf. 13.12.1995-16.12.1995.
- ŠRUBAŘ, Ilja 288
Eliten, politische Kultur und Privatisierung in Ostdeutschland, Tschechien und Mitteleuropa / Hrg. v. Ilja Šrubar. - Konstanz : Universitätsverl., 1998. - 361 s.
- ŠURUBOVIČ, Aleksej 289
Die Wirtschaftsbeziehungen Rußlands mit den Ländern Mittel- und Osteuropas 1992-1995 / Aleksej Šurubovič. - Köln : Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1998. - 29 s. - (Berichte des BIOst ; 13/1998) - Res. angl.
- TARAS, Raymond 290
Postcommunist Presidents / Raymond Taras. - : Cambridge University Press, 1997. - 260 s.
- TIMMERMANN, Heinz 291
Revolution und Gegenbewegung : Aspekte von Machtbehauptung und Opposition im Kommunismus / Heinz Timmermann. - Köln : Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1998. - 25 s. - (Berichte des BIOst ; 6/1998) - Res. angl.
- URBAN, Otto 292
Die Tschechen und Zentraleuropa / Otto Urban. - In: Nation, Ethnizität und Staat in Mitteleuropa / Hrg. Urs Altermatt. - Wien ; Köln, 1996. - S. 109-117.
- WEBER, Hermann 293
Einleitung : Bemerkungen zu den kommunistischen Säuberungen / Hermann Weber. - In: Terror / Hrg. Hermann Weber [aj.]. - Paderborn, 1998. - S. 1-31. - 618 S.
- WELFENS, Paul J. J. 294
Systemstrategische und strukturelle Anpassungsprobleme in postsozialistischen Ländern Osteuropas, T. 1, Institutionelle Faktoren und Wirtschaftspolitik ; T. 2, Strukturelle Anpassungserfordernisse und Perspektiven der EU-Osterweiterung / Paul J. J. Welfens. - Köln : Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1998. - 30 s. ; 41 s. - (Berichte des BIOst ; 11-12/1998) - Res. angl.
- WILKE, Manfred 295
Die Bewertung von Opposition und Widerstand in Ungarn, Polen und der Tschechoslowakei durch die Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland“ des 12. Deutschen Bundestag /

- Manfred Wilke. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 227-235. - Der Beitrag wurde am 21. Oktober 1996 auf dem 4. Podiumsgespräch Historisches Bewußtsein...im Goethe-Institut Budapest gehalten.
- WNUK-LIPIŃSKI, Edmund 296
Reform, Revolution and Restoration : Three Features of the Post-Communist Transformation / Edmund Wnuk-Lipiński. - In: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 / Hrg. Hans Süßmuth. - Baden-Baden, 1998. - 489 s. - S. 62-77. - Akce: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 [8. Leutherheider Forum]. Düsseldorf. 13.12.1995-16.12.1995.
- WOLF, Joachim 297
Wertepluralität in post-kommunistischen Gesellschaften : Komparative Befunde eines empirischen Forschungsprojektes / Joachim Wolf. - In: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 / Hrg. Hans Süßmuth. - Baden-Baden, 1998. - 489 s. - S. 127-148. - Akce: Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 [8. Leutherheider Forum]. Düsseldorf. 13.12.1995-16.12.1995.
- Viz též 10, 17, 19, 20, 29, 46, 50, 56, 68, 76, 84, 85, 101, 102, 115, 154, 155, 171, 183, 184, 203, 205, 300, 327, 331
- V.B České/československé vztahy se zahraničím (mimo tituly uvedené pod V.C a D)*
- Viz 78, 107, 124, 159, 162, 168, 175, 188, 191, 198, 236, 308
- V.C Slovensko, česko-slovenské vztahy*
- ĐURKOVIČ, Herbert 298
Cesta do prepadliska : Expertíza k politickému, ekonomickému a sociálnemu vývoju Slovenska za posledných 50 rokov / Herbert Đurkovič. - Bratislava : Prima print, 1997. - 270 s.
- FÁBRY, Viliam 299
Je ohrozená identita maďarskej menšiny na Slovensku? / Viliam Fábry. - Bratislava : Kubko Goral, 1997. - 37 s. - fotogr. - (Porozumenie)
- FÁBRY, Viliam 300
O Slovákoch a Maďaroch : 100 otázok a 99 odpovedí : na poslednú otázku si odpovie čitateľ sám / Viliam Fábry. - Bratislava : Kubko Goral, 1997. - 83 s. - (Porozumenie)
- CHOVANEC, Jaroslav 301
Cesta k zvrchovanosti Slovenskej republiky / Jaroslav Chovanec. - Bratislava : Slovenská informačná agentúra, 1996. - 65 s. : fotogr.
- CHOVANEC, Jaroslav 302
Národnostné menšiny a etnické skupiny v Slovenskej republike : Slovensko - križovatka Európy / Jaroslav Chovanec. - Bratislava : Slovenská informačná agentúra, 1997. - 32 s.
- KOVÁČ, Dušan 303
The Twentieth Century Transformation of Slovak Society / Dušan Kováč. - In: Human Affairs. - Roč. 6, č. 2 (1996), s. 142-153.
- KRAJE 304
Kraje a okresy Slovenska : Nové administratívne členenie / Pavol Korec, Viliam Lauko, Ladislav Tolmáči, Gabriel Zubrický - 1. vyd. - Bratislava : Vyd. Q111, 1997. - 392 s. : obr.
- LIPTÁK, Eubomír 305
Slovensko v 20. storočí / Eubomír Lipták ; Doslov Ivan Kamenec - 2. vyd. - Bratislava : Kalligram, 1998. - 371 s.
- MANNOVÁ, Elena 306
Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku : 1900-1989 / Zost. Elena Mannová. - Bratislava : Academic Electronic Press, 1998. - 255 s. : fotogr.
- POLLA, Belo 307
Matica slovenská a národnostná otázka : K 80. výročiu narodenia autora / Belo Polla ; Doslov Ján Bobák. - Martin : Matica slovenská, 1997. - 253 s.
- PRAVDA 308
Pravda o 1100-ročnom susedstve : Zborník príspevkov z konferencie s medzinárodnou účasťou / Zost. Mojmír Benža. - Bratislava : Stála konferencia slovenskej inteligencie Slovakia plus, 1996. - 80 s. - Akce: Pravda o 1100-ročnom susedstve [Konferencia]. Bratislava. 18.06.1996-19.06.1996.
- PRÍTOMNOST 309
Prítomnosť minulosti, minulosť prítomnosti / Zost. Jolana Kušá, Peter Zajac. - Bratislava : Nadácia Milana Šimečku, 1996. - 199 s.
- SZÉKELY, Gabriel - MESÁROŠ, Anton 310
Gréckokatolíci na Slovensku / Gabriel Székely, Anton Mesároš ; Úvod Milan Chatur ; Ed. a doslov Blažej Krasnovský - 1. vyd. - Košice : Slovo, 1997. - 85 s. : fotogr. - Res. rus., angl., něm.
- Viz též 2, 21, 28, 41, 44, 45, 46, 59, 71, 74, 75, 80, 83, 86, 87, 91, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 106, 108, 117, 118, 120, 128, 130, 131, 132, 133, 135, 144, 145, 154, 165, 168, 171, 179, 180,

183, 189, 190, 195, 207, 209, 211, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 224, 227, 228, 232, 233, 240, 328, 330, 333, 336

V.D Česko/československo-německé vztahy

BACHSTEIN, Martin K. 311

[„...nicht spurlos aus der Geschichte verschwinden“] / Martin K. Bachstein. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 457-459. - Rec. na : „...nicht spurlos aus der Geschichte verschwinden“ : Wenzel Jaksch und die Integration der sudetendeutschen Sozialdemokraten in die SPD nach dem II. Weltkrieg (1945-1949) / Hans-Werner Martin. - Frankfurt a.M. : P. Lang, 1996. - 325 s.

BRANDES, Detlef 312

Das Bild des Zweiten Weltkrieges und der Vertreibung in der Tschechoslowakei 1945-1995 / Detlef Brandes. - In: Sieger und Besiegte. - Tübingen, 1997. - S.165-182.

HAHNOVÁ, Eva 313

[Der Legionär] / Eva Hahn. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 195-196. - Rec. na : Der Legionär : Ein deutsch-tschechischer Konflikt von Masaryk bis Havel / Wilhelm Muschka. - Frankfurt a.M. : P. Lang, 1995. - 316 s.

HAHNOVÁ, Eva 314

Deutsch-tschechische Vergangenheit zwischen Politik und Geschichtswissenschaft / Eva Hahn. - In: Berliner Osteuropa Info. - Č. 8 (Februar 1997), s. 50.

HAHNOVÁ, Eva 315

Do the Expelled Sudeten Germans Hold the Key to the Czech Future? / Eva Hahn. - In: Forward to the Past? / Ed. Lene B. Sørensen [aj.]. - Aarhus, 1997. - S. 178-193.

IM GETEILTEN 316

Im geteilten Europa : Tschechen, Slowaken und Deutsche und ihre Staaten 1948-1989 / Für die deutsch-tschechische und deutsch-slowakische Historikerkommission hrg. v. Hans Lemberg, Jan Křen, Dušan Kováč. - Essen : Klartext, 1998. - 268 s. - (Veröffentlichungen des Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im Östlichen Europa ; Bd. 10)

IMHOF, Michael 317

[Sprache, Wirtschaft, Kultur] / Michael Imhof. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 233-235. - Rec. na : Sprache, Wirtschaft, Kultur : Deutsche und Tschechen in Interaktion / Hrg. Steffen Höhne, Marek Nekula. - München : Indicum, 1997. - 217 s.

PUSTEJOVSKY, Otrfid 318

Neue Literatur zur Vertreibung / Otrfid Pustejovský. - In: Bohemia. - Roč. 39, č. 1 (1998), s. 71-80. - Rec. na : Perzekuce 1945 : Perzekuce tzv. státně nespolehlivého obyvatelstva v českých zemích (mimo tábory a věznice) v květnu-srpnu 1945 / Tomáš Staněk. - Praha : Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1996. - 231 s. ; Tábor v českých zemích 1945-1948 / Tomáš Staněk. - Opava : Slezský ústav Slezského zemského muzea, 1996. - 236 s. ; Vertreibung und Abschub : Deutsche in Mähren 1945-1947 / Emilia Hrabovec. - 2. unveränd. Aufl. - Frankfurt a.M. : P. Lang, 1996. - 455 s. ; Odsun Němců ze Svitavska 1945-1947 / Milan Skřivánek. - Hradec Králové : Historický klub, pobočka Hr. Králové, 1995. - 123 s. ; Brněnští Němci v r. 1945 / Vojtěch Žampach // In: Jižní Morava. - Sv. 32/35 (1996), s. 173-237.

RAKUŠANOVÁ, Ludmila 319

Deutschland ist unsere Inspiration wie unser Schmerz / Ludmila Rakušanová. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.]. - Essen, 1998. - 295 s. - S. 59-60.

SEIBT, Ferdinand 320

[Sudetoněmecký problém] / Ferdinand Seibt. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 474-479. - Rec. na : Sudetoněmecký problém : Obtížné loučení s minulostí / Eva Hahnová. - Praha : Prago Media, 1996. - 276 s.

SEIBT, Ferdinand 321

Geschichtsdiskurse und Geschichtsbilder im tschechisch-deutschen Dialog : Einleitung / Ferdinand Seibt. - In: Geschichte als Argument / Hrg. Stefan Weinfurter [aj.]. - München, 1997. - S. 165-168. - Akce: Geschichte als Argument [14. Deutscher Historikertag]. München. 17.09.1996-20.09.1996.

SEIBT, Ferdinand 322

Das Verhältnis von Tschechen und Deutschen : Wo liegt das Problem? / Ferdinand Seibt. - In: Nachbar Tschechien. Ausg. Sekundarstufe. - Roč. II 48, č. 5 (1997), s. 193-195.

SMÍŘENÍ 323

Smíření mezi Čechy a Němci = Versöhnung zwischen Tschechen und Deutschen. - Hannover : Kirchenamt der Evangelischen Kirche in Deutschland, 1996. - 59 s. - (EKD-Texte ; 60)

ŠIMSÁ, Jan 324

Die Zusammenarbeit tschechischer und deutscher Protestanten / Jan Šimsa ; Aus dem Tschech. übers. Vlasta Wallat. - In: Dissidenten,

Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 224-226.

V ROZDELENEJ 325
V rozdelenej Európe : Češi, Slováci, Němci a ich štáty v rokoch 1948-1989 / Pre spoločnú Slovensko-nemeckú a Česko-nemeckú komisiu historikov zost. Dušan Kováč, Jan Křen, Hans Lemberg. - Bratislava : Academic Electronic Press, 1997. - 173 s.

VACULÍK, Ludvík 326
Wiederholung in der Deutschstunde / Ludvík Vaculík ; Aus dem Tschech. übers. Vlasta Walat. - In: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler / Hg. Doris Liebermann [aj.] - Essen, 1998. - 295 s. - S. 52-54.

Viz též 3, 5, 6, 13, 24, 26, 82, 109, 119, 123, 125, 126, 129, 136, 143, 151, 152, 153, 156, 161, 163, 166, 170, 172, 174, 185, 186, 200, 201, 210, 235, 253

V.E Žid v Československu

KAUFMAN, Jonathan 327
A Hole in the Heart of the World : The Jewish Experience in Eastern Europe After World War 2 / Jonathan Kaufman. - New York : Penguin, 1998. - 352 s.

KÓNYA, Peter 328
Dejiny Židov na východnom Slovensku : V kontexte celoeurópskeho vývinu / Peter Kónya - 1. vyd. - Prešov : Metodické centrum, 1997. - 78 s.

KŘEN, Jan 329
O Kafkovi, židovské otázce a antisemitismu, také českém / Jan Křen. - In: Kafkovy zlé Čechy / Christoph Stözl. - Praha, 1997. - S. 157-165.

LANDA, Dezider 330
Storočnica : 1897-1997 (5657-5757) : Život a práca židov v Šariši v posledných troch storočiach / Dezider Landa ; Dopln. a red. upr. Peter Kónya. - Prešov : Židovská náboženská obec, 1997. - 182 s. : fotogr. - Vyd. k príležitosti osláv Storočnice započatia výstavby ortodoxnej synagogy.

TOMASZEWSKI, Jerzy 331
The History of the Jews as an Integral Part of the History of Poland and Other Central European Societies : Theory and Reality / Jerzy Tomaszewski. - In: Jewish Studies. - Roč. 37, (1997), s. 107-128.

Viz též 44, 54, 128, 137, 179, 181, 182, 278, 334

V.F Osobnosti, biografie

DEÁK, Ladislav 332
Politický profil Jánosa Esterházyho / Ladislav Deák - 1. vyd. - Bratislava : Kubko Goral, 1996. - 24 s. - (Porozumenie)

ĐURICA, Milan S. 333
Milan Rastislav Štefánik vo svetle talianskych dokumentov / Milan S. Đurica - 1. vyd. - Bratislava : THB, 1998. - 93 s. : fotogr.

KROLOP, Kurt 334
Kafka als Prophet? / Kurt Kropol. - In: Das Phänomen Franz Kafka / Hrg. Wolfgang Kraus [aj.] - Praha, 1997. - S. 127-137. - Akce: Das Phänomen Franz Kafka [Symposium]. Klosterneuburg. 1995.

MAXA, Hubert 335
Alexander Dubček : Člověk v politice 1990-1992 / Hubert Maxa. - Bratislava : Kalligram, 1998. - 219 s.

ŠTEFANSKÝ, Václav 336
Generál Ferdinand Čatloš : Biografický náčrt / Václav Štefanský. - Bratislava : Ministerstvo obrany SR, 1998. - 81 s. : fotogr.

TÖNSMEYER, Tatjana 337
[Causa Emil Hácha] / Tatjana Tönsmeier. - In: Bohemia. - Roč. 38, č. 2 (1997), s. 442-444. - Rec. na : Causa Emil Hácha / Dušan Tomášek, Robert Kvaček. - Praha : Themis, 1995. - 221 s.

ZEMAN, Zbyněk - KLIMEK, Antonín 338
The Life of Edvard Benes, 1884-1948 : Czechoslovakia in peace and war / Zbyněk Zeman, Antonín Klimek. - Oxford : Clarendon, 1997. - 293 s. : fotogr.

Viz též 130, 311, 329

V.G Kultura, umění, literatura

GAŽOVÁ, Viera 339
Križa kultúry : Vybrané texty z kulturológie XX. storočia / Viera Gažová - 1. vyd. - Bratislava : Univerzita Komenského, 1997. - 90 s.

MĚŠŤAN, Antonín 340
Česká literatura v exilu / Antonín Měšťan. - In: Historické listy. - Roč. 4, (1995), s. 52-55.

MĚŠŤAN, Antonín 341
Exil-Autoren als besondere Kategorie / Antonín Měšťan. - In: Exil in der Literatur - Literatur im Exil / Hrg. V. Ströbinger. - B.m., 1997. - S. 49-51.

Viz též 129, 144, 145, 176, 187, 206, 229

Jmenný rejstřík

- ALEXANDER, Manfred 148, 149
 AMBROS, Veronika 200
 ANIKEJEV, A. A. 1
 ASH, Timothy Garton 115
 BABNIČ, Vladimír 116
 BAČOVÁ, Viera 2, 95, 96
 BACHSTEIN, Martin K. 311
 BALLEK, Ladislav 71
 BÄRHAUSEN, Anne 52
 BARISKA, Zsolt 242
 BARSUKOV, Nikolaj Aleksandrovič 60
 BARTH, Boris 11
 BARTOŠEK, Karel 90, 269
 BAUER, Yehuda 173
 BECHER, Peter 82
 BENČÍK, Antonín 191
 BENDA, Václav 72
 BENEŠ, Edvard 148, 150, 164, 338
 BENŽA, Mojmír 46, 308
 BEREND, Ivan 243
 BEZCHLEBOVÁ, Marie 182
 BIDELEUX, Robert 244
 BINGEN, Dieter 245
 BIRTHLER, Marianne 92
 BOBÁK, Ján 183, 307
 BOBROWNICKA, Maria 286
 BOYER, Christoph 150, 151, 152, 153
 BRADLEY, John F. N. 208
 BRAHM, Heinz 246
 BRANDES, Detlef 13, 107, 174, 175, 312
 BRENNER, Christiane 73, 101, 247
 BRIDGER, Sue 248
 BRIVATI, Brian 55
 BRUNNER, Georg 101
 BRÜSTLE, Alena 68, 249
 BUCHSTAB, Günter 14
 BURCHER, Timothy 210
 BURIAN, Peter 250
 BÚTORA, Martin 220
 BÚTOROVÁ, Zora 97
 BUXTON, Julia 55
 CHRUŠČOV, Nikita Sergejevič 60
 CLEMENTIS, Vladimír 117
 CONWAY, Martin 61
 COURTOIS, Stéphane 90, 269
 CRAMPTON, Ben 56
 CRAMPTON, Richard 56
 CUTLER, Lloyd 225
 ČANĚK, David 3, 73
 ČARNOGURSKÝ, Pavol 118
 ČATLOŠ, Ferdinand 336
 ČELOVSKÝ, Boris 109
 DANYEL, Jürgen 192
 DAWISHA, Karen 251
 DEÁK, Ladislav 154, 332
 DEMETZ, Peter 122
 DIENSTBIER, Jiří 201
 DIPPER, Christof 88
 DÖHRN, Roland 68, 249
 DOLATOWSKI, Elrun 12
 DRABEK, Anna Maria 178
 DREWS, Peter 176
 DUBČEK, Alexander 335
 ĎURICA, Milan S. 333
 ĎURKOVIČ, Herbert 298
 ELLMENREICH, Renate 119
 EPELMANN, Rainer 57
 ESTERHÁZY, János 332
 FÁBRY, Viliam 299, 300
 FALBER, Reuben 193
 FARBIAK, Ján 120
 FERKO, Jerguš 74
 FERKO, Milan 75, 108
 FISHER, Sharon 209
 FORAN, John 94
 FÖRSTER, Horst 235
 FRANKOVÁ, Anita 182
 FRANZEN, K. Erik 16, 210, 253
 FREMAL, Karol 165
 FRISCH, Michael 53
 FUČÍK, Julius 176
 FUCHS, Jürgen 92, 121
 GADDIS, John Lewis 62
 GAJDOŠ, Marián 98, 99
 GARRETT, Stephen A. 177
 GASTEYGER, Curt 63
 GAŽOVÁ, Viera 339
 GEBEL, Ralf 109, 155, 156
 GIBIANSKIJ, Leonid Janovič 271
 GLETTLER, Monika 229
 GOLDMAN, Minton F. 254
 GRAY, Elizabeth 187
 GRUŠA, Jiří 92
 GUNČAGA, Ján 211
 HABEL, Fitz Peter 172
 HÁCHA, Emil 337
 HACKMANN, Jörg 19, 20
 HADLER, Frank 148
 HAHN, Hans Henning 281
 HAHNOVÁ, Eva 178, 230, 231, 313, 314, 315, 320
 HÁJEK, Miloš 138
 HALOUSEK, Jiří 212
 HAPÁK, Pavel 21
 HARASZTI, Ildikó 22

- HASELSTEINER, Horst 178
 HASLAM, Jonathan 23
 HAVEL, Václav 105, 313
 HAVELKA, Miloš 7, 213
 HEJDÁNEK, Ladislav 92, 139, 202
 HELBIG, Louis Ferdinand 129
 HENLEIN, Konrad 166
 HERZOG, Roman 105
 HEUMOS, Peter 24, 157, 184, 214
 HIROŠOVÁ, Zorka 25
 HISHOW, Ognian 255
 HITLER, Adolf 163, 166
 HOENSCH, Jörg K. 76, 158, 159, 160, 232, 235
 HOFFMANN, Johannes 129
 HÖHNE, Steffen 122, 256, 317
 HOLZER, Jerzy 77
 HOPPE, Jiří 194
 HORVÁTH, Peter 135
 HRABAL, F. R. 58
 HRABOVEC, Emilia 318
 HUDEMANN, Rainer 88
 HUTKA, Jaroslav 140
 CHADIMA, Mikoláš 123
 CHAUTUR, Milan 310
 CHELEMENDIK, Sergej 215
 CHŇOUPEK, Bohuš 233
 CHOVANEC, Jaroslav 108, 301, 302
 IGGERS, Wilma A. 124
 IMHOF, Michael 317
 JAKSCH, Wenzel 311
 JANIŠOVÁ, Milena 112
 JAWORSKI, Rudolf 78
 JEFFRIES, Ian 244
 JESSE, Eckhard 79
 JILGE, Wilfrid 161
 JÍLKOVÁ, Jiřina 216
 JOHNSON, Lonnie R. 257
 JURIŠTA, Ján 217
 KAFKA, Franz 329, 334
 KALDOR, Mary 258
 KALISTA, Zdeněk 9
 KAMENEC, Ivan 305
 KAMIŇSKI, Lukasz 284
 KAPLAN, Karel 110, 112, 113, 188
 KARGER, Adolf 259
 KAUFMAN, Jonathan 327
 KELLY, David 158
 KING SMITH, Eliot 53
 KLIMEK, Antonín 338
 KNEŽO-SCHÖNBRUN, Bernard 45
 KOCÁB, Alfréd 141
 KOMÍNKOVÁ, Zora 218
 KONEČNÝ, Stanislav 98
 KÓNYA, Peter 328, 330
 KOPETZKY, Helmut 125
 KOREC, Pavol 304
 KORNAI, János 261
 KOSTA, Jiří 69, 70, 162, 262
 KOTÍKOVÁ, Ruth 142
 KOVÁČ, Dušan 185, 219, 263, 303, 316, 325
 KOVÁČ, Michal 207
 KRAEMER, Doris 129
 KRANZ, Jerzy 102
 KRASNOVSKÝ, Blažej 310
 KRATSCHMER, Edwin 126
 KREJČÍ, Oskar 234
 KROBOTOVÁ, Milena 26
 KROLOP, Kurt 334
 KRÜGER, Peter 264
 KŘEN, Jan 4, 5, 6, 143, 316, 325, 329
 KŘÍŽEK, Jaroslav 27
 KUČERA, Jaroslav 151, 153
 KÜPPER, Herbert 102
 KURAL, Václav 163, 198
 KUSÁ, Jolana 309
 KUSÁ, Zuzana 96
 KUSÝ, Miroslav 80
 KVAČEK, Robert 337
 KVIEČINSKÁ, Jana 103
 LAGEMAN, Bernhard 265
 LANDA, Dezider 330
 LANG, Joachim 104, 234
 LATIKOVÁ, Katarina 28
 LATYNSKI, Maya 157
 LAUKO, Viliam 304
 LEFF SKALNIK, Carol 232
 LEMBERG, Hans 235, 266, 267, 268, 316, 325
 LIEBERMANN, Doris 127, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 146, 147
 LINHART, Friedrich 124
 LINZ, Juan J. 81
 LIPTÁK, Eubomír 305
 LIŠKA, Daniel 130
 LOEWENSTEIN, Bedřich 7
 LUFT, Robert 29, 30, 31, 32, 54
 LUKEŠ, Bohumil 33
 LUKEŠ, Igor 150, 164
 MACHALA, Ivan 145
 MAIDL, Václav 82
 MAJTÁN, Milan 59
 MAKÚCH, Jozef 218
 MALÝ, Václav 92
 MÄNICKE-GYÖNGYÖSI, Krisztina 256
 MANNOVÁ, Elena 306
 MAREK, Michaela 235
 MARGOLIN, Jean-Louis 90, 269
 MARKUŠ, Štefan 83
 MARTIN, Hans-Werner 311

- MARTULIAK, Pavol 165
 MASARYK, Tomáš Garrigue 84, 148, 159, 313
 MASON, David S. 270
 MATIS, Herbert 162
 MATULA, Pavol 99
 MAXA, Hubert 335
 MEČIAR, Vladimír 106
 MEIBURG, Anette 12
 MERKEL, Wolfgang 85
 MESÁROŠ, Anton 310
 MESEŽNIKOV, Grigorij 86, 220
 MĚŠTAN, Antonín 340, 341
 MINÁČ, Vladimír 144, 145
 MINK, Georges 203
 MLÁDEK, Jozef 221
 MOLIK, Witold 236
 MÜHL-BENNINGHAUS, Sigrun 12
 MÜLLER, Birgit 100
 MUSCHKA, Wilhelm 313
 NAIMARK, Norman 271
 NEKULA, Marek 317
 NIŽŇANSKÝ, Eduard 179
 NIŽŇANSKÝ, Jaroslav 87
 NOVOPAŠIN, Jurij Stepanovič 260
 OLSCHOWSKY, Heinrich 206, 281
 OSERS, Jan 34, 166
 OSCHLIES, Wolf 272
 OTÁHAL, Milan 35, 204
 PACZKOWSKI, Andrzej 90, 269
 PANNÉ, Jean-Louis 90, 269
 PARROTT, Bruce 251
 PATEL, Kiran Klaus 88
 PEKAŘ, Josef 9
 PENROSE, Virginia 247
 PEŠEK, Jan 189
 PEŠEK, Jiří 8
 PETERSEN, Jens 88
 PETÖCZ, Kálmán 89
 PFAFF, Ivan 155, 167
 PFAHL-TRAUGHBER, Armin 90
 PIŁSUDSKI, Józef Klemens 159
 PINE, Frances 248
 PITHART, Petr 91
 PLASCHKA, Richard 178
 PLASSER, Fritz 273
 PODRACKÁ, Dana 144
 PODSTUPKA, Leopold 106
 POLJAKOV, Ju. A. 64
 POLLA, Belo 307
 PREČAN, Vilém 36, 37, 222
 PRIESS, Lutz 198
 PROCHÁZKA, Jiří 9
 PÚČIK, Miloslav 195
 PUSTEJOVSKY, Otrfid 318
 RAACK, Richard Charles 65
 RAJNINEC, Juraj 180
 RAKUŠANOVÁ, Ludmila 319
 REIMAN, Michal 205
 REITER, Janusz 276
 REŽŇÁK, Ján 135
 RICHTER, Ludwig 206
 ROESER, Matthias 38, 54
 RUCKER, Laurent 278
 RUPPER, Uta 247
 RUSSIG, Peter 39
 RUTTKAY, Fraňo 168
 SALNER, Peter 128
 SATOR, Klaus 166
 SAXONBERG, Steven 279
 SAYER, D. 237
 SEGERT, Dieter 280
 SEIBT, Ferdinand 223, 235, 320, 321, 322
 SELDON, Anthony 55
 SEMAN, Ján 190
 SERGEJEV, Je. Ju. 40
 SEVOST'JANOV, G. N. 15
 SCHAMSCHULA, Walter 111
 SCHMIDT, Roderich 155
 SCHNEIDER, Eleonora 224
 SCHULZE WESSEL, Martin 112, 169
 SCHWARZ, Siegfried 281
 SKŘIVÁNEK, Milan 318
 SLAPNICKA, Helmut 113, 186
 SLNEKOVÁ, Veronika 179
 SMELSER, Ronald M. 170
 SNOPKO, Ladislav 130
 SPANN, Othmar 163
 STALIN, Josif Vissarionovič 65, 66, 164
 STANĚK, Tomáš 318
 STEIN, Eric 225
 STEINBACHER, Sybille 42
 STEINFELD, Patricia 129, 206
 STEPAN, Alfred 81
 STOKES, Gale 282
 STONE, R. W. 283
 STRÝKO, Marcel 130
 SUPPAN, Arnold 43, 178
 SUSLOV, N. B. 48
 SÜSSMUTH, Hans 285
 SVÁTEK, František 110
 SZÉKELY, Gabriel 310
 SZOMBURG, Jan 287
 SZUREK, Jean-Charles 203
 ŠABATOVÁ, Anna 146
 ŠIKLOVÁ, Jiřina 147
 ŠIMEČKA, Martin M. 93
 ŠIMSA, Jan 324
 ŠIMULČÍK, Ján 132

- ŠKALLOUD, Jan 226
 ŠKVORECKÝ, Josef 127
 ŠRUBAŘ, Ilja 288
 ŠTEFÁNIK, Milan Rastislav 333
 ŠTEFANSKÝ, Václav 336
 ŠTICHOVÁ, Eva 182
 ŠŤOVÍČEK, Ivan 107
 ŠULC, Zdislav 69
 ŠURUBOVIČ, Aleksej 289
 ŠVORC, Peter 238
 TARAS, Raymond 290
 TARLE, G. Ja. 64
 TEC, Nechama 181
 TEICH, Mikuláš 239
 TEICHOVÁ, Alice 162
 TEUFEL, Helmut 182
 THER, Philipp 4
 TILKOVSKY, Loránt 171
 TIMMERMANN, Heinz 291
 TKÁČ, Marián 108, 240
 TOBJAŃSKI, Zbigniew 236
 TOLMÁČI, Ladislav 304
 TOMAN, Jindřich 111
 TOMASZEWSKI, Jerzy 241, 331
 TOMÁŠEK, Dušan 337
 TÖNSMEYER, Tatjana 44, 337
 TÓTH, Dezider 45
 TUCHAČEVSKIJ, Michail Nikolajevič 164
 TUCKER, Robert C. 66
 TŮMA, Oldřich 196
 UHEREK, Zdeněk 100
 UHL, Petr 92
 UJVÁRY, Zoltán 133
 ULBRICHT, Walter 191
 ULČ, Otto 227
 URBAN, George R. 134
 URBAN, Otto 292
 VAATZ, Arnold 92
 VACULÍK, Ludvík 326
 VALENTA, Jaroslav 107
 VALO, Peter 135
 VANĚK, Miroslav 35
 VARINSKÝ, Vladimír 51
 VATLIN, Aleksandr 114
 VAUPEL, Gudrun 52
 VEJVODA, Ivan 258
 VESELÝ, Zdeněk 230
 VOLDMAN, Daniele 47
 VOLOBUJEV, O. V. 48
 VONDROVÁ, Jitka 197
 VRBA, Rudolf 173
 WAGNER, Bernd 42
 WALLAT, Vlasta 136
 WEBER, Hermann 293
 WECZERKA, Hugo 10, 19, 155
 WEGER, Tobias 100, 198
 WELFENS, Paul J. J. 294
 WERTH, Nicolas 90, 269
 WESTAD, Odd Arne 49
 WILKE, Manfred 198, 295
 WILLIAMS, Kieran 199
 WINTERS, Stanley B. 50
 WNUK-LIPIŃSKI, Edmund 296
 WOHLFORTH, William C. 67
 WOLF, Joachim 297
 ZAJAC, Peter 309
 ZEMAN, Zbyněk 338
 ZIEMER, Klaus 252
 ZIMMERMANN, Volker 172
 ZUBRICKÝ, Gabriel 304
 ZUDINOV, Ju. F. 274
 ŽAMPACH, Vojtěch 318
 ŽDANOV, Andrej Alexandrovič 278
 ŽIAK, Miloš 137, 228

Názvový rejstřík

- A znovu žijeme 190
 Aktivity prezidenta Slovenskej... 207
 Album ľudských práv Rady Európy 103
 Alexander Dubček 335
 Alltag in Jablonec 1994 100
 Alte Argumente im neuen Licht 151
 Alte Balladen als... 140
 Angekommen! - Angenommen? 253
 Anmerkungen zum... 173
 Anpassung ohne Erfolg 166

- Arbeitschaft und kommunistische... 184
 Das Archiv der tschechischen... 27
 Archiv und Dokumentation der... 21
 The archives of the Christian-... 28, 33
 The archives of the Czech Social... 25
 Aspekte der Zusammenarbeit in der... 10, 19
 Atlas of Eastern Europe in the... 56
 Auch ich war ein „Bittschön“ 125
 Begegnung in Prag 119
 Die Bestände der Stiftung Archiv... 12
 Bewaffneter Widerstand 181
 Die Bewertung von Opposition und... 295
 Beždomovcom v rodnej zemi 133

- Bibliographie der Veröffentlichungen 52
 Bibliographie zur Geschichte der... 54
 Biele miasta 233
 Das Bild des Zweiten Weltkrieges... 312
 Bohemia in History 239
 „Böhmische Schwaben“ 229
 Böhmisches Sonne, mährischer Mond 122
 Brněnští Němci v r. 1945 318
 Catholic Politics in Europe,... 61
 Causa Emil Hácha 337
 Central and Eastern Europe 1944-1993 243
 Central Europe 257
 Cesta - cíl neznámý 182
 Cesta do prepadliska 298
 Cesta k zvrchovanosti Slovenskej... 301
 The Coasts of Bohemia 237
 The Cold War in Stalin's Time 66
 Conscience and power 177
 The Consolidation of democracy... 251
 The Contemporary history handbook 55
 The Czech and Slovak Republics 232
 The Czech Fascist Movement 1922-1942 158
 Czecho/Slovakia 225
 Czechoslovak-Polish Negotiations... 107
 Czechoslovakia between Stalin and... 150
 Czechoslovakia's Velvet Divorce 227
 Czechosłowacja 241
 Czesi w Polsce 236
 Česká literatura v exilu 340
 Československo-polská jednání... 107
 Čo s našimi Maďarmi? 80
 Dějiny českého státu v dokumentech 230
 Dejiny Slovenska v rokoch 1914-1945 165
 Dejiny Židov na východnom Slovensku 328
 Dekrety prezidenta republiky... 113
 Democratization in central and... 258
 Demokratie und autoritäre Systeme... 76
 Demokratischer Wiederaufbau... 246
 Die Deportationen der Juden... 179
 Deutsch-tschechische Vergangenheit... 314
 Die deutsch-tschechoslowakischen... 152
 Die deutsche Einheit und der... 205
 Die deutsche und die tschechoslowakische... 11
 Deutsche und Ostmitteleuropa... 20
 Die Deutschen in der Ersten... 149
 Deutschland ist unsere... 319
 Deutschland-Forschung im Bauwagen 143
 Do the Expelled Sudeten Germans... 315
 XX s'jezd v retrospektive Chruščeva 60
 Ein Jahr danach 196
 Die Einflußnahme des Staates auf... 265
 Einige Anmerkungen zum Dissent... 204
 Einleitung 293
 Eliten, politische Kultur und... 288
 Das Ende Ostmitteleuropas 1938/39? 266
 Die Entwicklung der Parteienlandschaft... 280
 Die Entwicklung der Wirtschaft... 216
 The Establishment of communist... 271
 Etnická identita a historické zmeny 95
 Etnické minority na Slovensku 98
 Die EU : Beitritterwartungen der... 242
 Europa zwischen Spaltung und... 63
 Die Evakuierung und Vertreibung... 185
 Exil-Autoren als besondere Kategorie 341
 The fall Czechoslovakia, East... 279
 Faschismus und Faschismen... 88
 Fevral' 1948 15
 The Fiction of Freedom 187
 Florida Conference on Central and... 50
 Forschung und Lehre... 252
 Fortschritte... 68
 Frauenbewegung und Frauenpolitik... 247
 „Für mich ist wichtig, daß ich...“ 146
 Gehört die Charta 77 in ein Museum? 202
 Generál Ferdinand Čatloš 336
 Der gesellschaftliche Wandel... 213, 219
 Geschichte der Deutschen... 29
 Geschichte und Kultur... 17
 Geschichtsdiskurse und... 321
 Gréckokatolíci na Slovensku 310
 Grenzbereiche 18
 Grundsätzliche Überlegungen und... 14
 Hannah-Arendt-Forum 1997 39
 Historická pamäť a identita 2
 A History of Eastern Europe 244
 History of Elections in Bohemia... 234
 The History of the Jews... 331
 Hľadanie obáv 93
 A Hole in the Heart of the World 327
 Hospodárske súvislosti slovenskej... 240
 The Hungarian Christian... 22
 Hviezdna chvíľa Slovenska 74
 Identity v meniacej sa spoločnosti 96
 „Ich bin auch im Gefängnis kein...“ 138
 „Ich habe überhaupt keine Jugend...“ 142
 „Im Ausland haben sie mehr...“ 147
 Im Dissens zur Macht 206
 Im geteilten Europa 316
 „Informelle“ Jugendgruppen... 272
 Innere Stabilisierung der... 276
 Das Institut für Zeitgeschichte... 36
 Die Integration von Flüchtlingen... 16
 Das internationale System und... 264
 Internationales Seminar in Olmütz 26
 Das Internet 38
 Istočnik iz vysšich krugov... 65
 Istočniki po istorii adaptácii... 64
 Das Jahr 1956 in Ostmitteleuropa 281

- Das Jahrzehn der Katastrophen... 174
 La „Jdanovschina“ 278
 Je ohrozená identita maďarskej... 299
 Jewropean 137
 Josef Pekař 9
 Juden und Judenfeindschaft in der... 44
 Juristische Bewältigung des... 101
 K dejinám Slovákov v Maďarsku 171
 Kaderpolitik und Säuberungen... 114
 Kafka als Prophet? 334
 Katolícká cirkev a pozemková... 112
 Kirche und demokratischer... 245
 Kolloquium zur Geschichte der... 42
 Der Kommunismus in Europa 77
 Konflikty v poslevojennom... 260
 Konföderation oder Ostpakt 175
 Die Konsolidierung... 85
 Kraje a okresy Slovenska 304
 Kritische Anmerkungen zu Ph. Ther 4
 Kríza kultúry 339
 Law and practice of Central... 102
 Der Legionär 313
 Letiace roky 71
 Letters and other Materials from... 111
 Lexikon des DDR-Sozialismus 57
 Lexikon náboženských hnutí, sekt... 58
 Dem Lied fällt es schwer, nach... 200
 The Life of Edvard Benes, 1884-1948 338
 Le Livre noir du communisme 269
 Local Strategies and Regional... 248
 Maďarská iredenta a Slovensko 168
 Ein Mann aus Zwittau 124
 Masaryk und Piłsudski 159
 Matica slovenská a národnostná... 307
 The media in Slovakia 209
 Medien in der Tschechischen Republik 212
 Mein „Ringen“ mit dem „deutschen...“ 123
 Mešťanstvo a občianska... 306
 Meždunarodnaja naučnaja... 40
 Milan Rastislav Štefánik... 333
 Mit unbestechlichem Blick 235
 Moderní dějiny 231
 Na večné časy 116
 Národ, národnost, menšiny a rasismus 73
 Národnostné menšiny a etnické... 302
 Nationale Frage und Vertreibung... 178
 Nationale Minderheiten und... 267
 Názvy obcí Slovenskej republiky 59
 Nekonvenčná politika a slovenská... 211
 Neue Literatur zur Vertreibung 318
 1938-1948 263
 1968: Der tschechoslowakische... 34
 New Evidence on Moscows Cold War 67
 Niektoré otázky vývoja... 99
 „...nicht spurlos aus der...“ 311
 The 1968 Czechoslovak crisis... 193
 Notizen zu den Beziehungen... 5
 La nuova Europa 84
 O Kafkovi, židovské otázce... 329
 O nekotorych voprosach... 1
 O sebe a o Slovensku 117
 O Slovákoch a Maďaroch 300
 Od gulášového komunizmu k trhovej... 261
 Odsun Němců ze Svitavska 1945-1947 318
 Odvrátená tvár totality 189
 Öffentliche Konfliktdiskurse... 256
 Öffentliche Verschuldung... 255
 OHR [Oral History Review]... 53
 Österreich und die... 162
 Osteuropäische Geschichte... 268
 Ostmitteleuropa 259
 Ostmitteleuropa 1919 250
 Ozveny a návraty 120
 Paradiso 144
 Perzekuce 1945 318
 Pfarrer zwischen den Zäunen 141
 Po devětaosmdesátém : kdo jsme? 91
 Podiumsdiskussion 92
 Politický profil J. Esterházyho 332
 Politický kraj... 274
 Eine politische Legende 172
 Die politische Säuberungen in der... 110
 Politischer Kulturwandel... 273
 Die polnische und die tschechische... 78
 Post-communist Czechoslovakia 208
 Postcommunist Presidents 290
 Pracovné jednotky a útvary... 45
 Der Prager Frühling nach der... 192
 The Prague Spring and its... 199
 Pravda o 1100-ročnom susedstve 308
 Pravé slovo v pravý čas 75
 Prežili holokaust 128
 Prítomnosť minulosti, minulosť... 309
 Problema levogo povorota... 275
 Problems of democratic transition... 81
 Quo vadis, Slowakei? 224
 Radio Free Europe and the pursuit... 134
 Reappraising the Munich Pact 157
 Les reconstructions en Europe... 47
 Reden der Präsidenten 105
 Reform, Revolution and Restoration 296
 Die rechtlichen Grundlagen für... 186
 Republik der Moderne... 160
 Ressources, Calculs... 203
 Revolution and change in Central... 254
 Revolution and transition... 270
 Revolution, Transformation... 285
 Revolution und Gegenbewegung 291

- Rossija i Central'no-Vostočnaja... 277
 Rozhovory na diaľku s Vl. Mináčom 145
 Russian Archival Revelations and... 23
 Satellites and commissars 283
 Secrets of the Second World 49
 Die SED und der „Prager Frühling“... 198
 Das Schwarzbuch des Kommunismus 90
 „Sie sind doch eine Deutsche...“ 136
 Sixty-Eight Publishers 127
 Slováci v maďarskej politike... 154
 Slovakia plus 41
 Slovakia's Place in the... 195
 Slovenská vojenská žurnalistika 87
 Slovenské eso a ruský cár 135
 Slovenské letectvo 180
 Slovenské referendum '97 220
 Slovensko medzi napredovaním... 228
 Slovensko pred voľbami 97
 Slovensko v 20. storočí 305
 Slovensko, dôveruj si! 106
 Smíření mezi Čechy a Němci 323
 So oder so 109
 Die Sowjetunion und die... 155
 „Die sozialistische Tschechoslowakei...“ 197
 Spis 115
 Spor o smysl českých dějin 1895-1938 7
 Sprache, Wirtschaft, Kultur 317
 Die Sprachenfrage in den... 30
 Stalin, Benesch und der Fall... 164
 Sto mesiacov po „nežnej“ 217
 Storočnica 330
 Der Streit um den Sinn der... 6
 Stručné dějiny ekonomických... 69
 Stručné dejiny Podkarpatskej Rusi 238
 Studenten im Prager Herbst 1989 35
 Studia i materiały z dziejów... 284
 The Sudeten German Question and... 210
 Die Sudetendeutsche... 153
 Sudetoněmecký problém 320
 Superslovák 2, alebo Nebľbnite,... 215
 Svedectvá pravdy o Slovensku 131
 Svedok čias 118
 Svetlo z podzemia 132
 Symbioza kultur ślowiańskich... 286
 Systemstrategische und... 294
 Šesťdesiatjeden rokov... 108
 Tábory v českých zemích 1945-1948 318
 Tätigkeitsbericht des Collegium... 31
 Tätigkeitsbericht des Österreichischen... 43
 Tatort Böhmen oder Kde domov můj 126
 Theorizing Revolutions 94
 Three eras of political change... 282
 Totalitarismus im 20. Jahrhundert 79
 Totalitarizm i ličnost' 48
 Die Transformation des... 262
 Transformation Processes... 221
 The Truth about 1100 years of our... 46
 Die Tschechen und Zentraleuropa 292
 Tschechien 223
 Das tschechische Aktienrecht... 104
 Der tschechische Antifaschismus... 167
 Tschechische Nation und... 169
 Tschechische Schulbücher für... 3
 Das tschechoslowakische... 37
 The Twentieth Century... 303
 V rozdelenej Európe 325
 Variationen pluralistischer... 214
 Vergangenheitsbewältigung in der... 72
 Das Verhältnis von Tschechen und... 322
 Die Verhandlungen zwischen der... 188
 Verharmlost das „Schwarzbuch...“ 90
 Verlorene Heimaten - neue Fremden 129
 Das Vermächtnis der Charta 77 und... 201
 Vertreibung und Abschub 318
 Vertreibung und Aussiedlung aus... 13
 Voľby 1998 86
 Von alten und neuen Fragestellungen 170
 Výzkum komunálních dějin... 8
 Wahrheit und Widerstand 139
 Walter Ulbricht, die SED und der... 191
 We now know 62
 Weg von Österreich! 148
 Werteppluralität... 297
 Die Wiederbelebung von Politik... 194
 Wiederholung in der Deutschstunde 326
 Die Wirtschaft Tschechiens 70
 Der wirtschaftliche... 249, 287
 Die Wirtschaftsbeziehungen... 289
 Die Wirtschaftsentwicklung in der... 218
 Wo ist diese Verbundenheit... 121
 Za vlastní život 130
 Základy demokratických volebných... 89
 Zápas o otvorenú spoločnosť 83
 Zápas Slovákov v Maďarsku... 183
 Zborník výstupných úloh... 51
 Zur Auseinandersetzung mit der... 222
 Zur Reform des politischen... 226
 Zur Tschechoslowakei-Forschung... 24
 Die Zusammenarbeit tschechischer... 324
 Zwei interdisziplinäre... 32
 Der zweifache Tod des Julius Fučík 176
 Zwischen Autoritarismus und... 161
 Zwischen München, Prag und Wien 82
 Zwischen O. Spann und A. Hitler... 163
 Zwischen Volkstumskampf und... 156

Soupis excerpovaných a/nebo citovaných časopisů a sborníků

- Archiv für Sozialgeschichte (DE) - 37 (1997)
 Berliner Osteuropa Info (DE) - Č. 8 (Februar 1997)
 Bohemia (DE) - 38, č. 2 (1997), 39, č. 1 (1998)
 Die böhmischen Länder in der deutschen Geschichtsschreibung seit dem Jahre 1848 (Ústí n.L. 1997)
 Le bulletin de l'IHTP (FR) - 68, 69, 70 (1997)
 Der Bürger im Staat (DE) - 47 (1997)
 Les Cahiers de l'IHTP (FR) - 35 (1996)
 Deutschland und Europa (Bonn 1997)
 Diplomatic History (GB) - 20 (1996), 21 (1997)
 Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler (Essen 1998)
 East European Quarterly (US) - 30 (1996)
 Exil in der Literatur - Literatur im Exil (B.m. 1997)
 Forum für osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte (DE) - 2 (1998)
 Forward to the Past? (Aarhus 1997)
 Geschichte als Argument (München 1997)
 Gleiche Bilder, gleiche Worte - Deutsche, Österreicher und Tschechen in der Karikatur (1848-1948) (München 1997)
 Human Affairs (GB) - 6 (1996)
 International Affairs (GB) - 73 (1997)
 Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (DE) - 45 (1997)
 Jewish Studies (IL) - 37 (1997)
 Juden in Böhmen (München 1997)
 Kafkovy zlé Čechy (Praha 1997)
 Mezi liberalismem a totalitou (Praha 1997)
 Die Minderheiten zwischen den beiden Weltkriegen (Berlin 1997)
 Nachbar Tschechien (DE) - II 48 (1997)
 Nation, Ethnizität und Staat in Mitteleuropa (Wien ; Köln 1996)
 Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938-1948 (Wien 1997)
 Nationalsozialismus in der Region (München 1996)
 Die neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte (DE) - 44 (1997)
 Novaja i novejšaja istorija (RU) - 2 (1997)
 OHA [Oral History Association] Newsletter (US) - 31 (1997)
 The Oral History Review (US) - 23 (1996)
 Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939) (Marburg 1997)
 Otečestvennaja istorija (RU) - 2 (1995), 3-6 (1996)
 Peter Scheibert zum Gedächtnis (Marburg 1997)
 Das Phänomen Franz Kafka (Praha 1997)
 Polen und die böhmischen Länder im 19. und 20. Jahrhundert (München 1997)
 Qualitätssicherung und Rationalisierungspotentiale in der Archivarbeit (Marburg 1997)
 Russische Geschichte (Stuttgart 1997)
 Sieger und Besiegte (Tübingen 1997)
 Terror (Paderborn 1998)
 Das Gedächtnis der Parteien (Sankt Augustin 1996)
 Transformationsprozesse in den Staaten Ostmitteleuropas 1989-1995 (Baden-Baden 1998)
 Tschechen, Slowaken und Deutsche (Hannover 1996)
 Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (DE) - 44 (1996), 45 (1997)
 Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (DE) - 46 (1998)

Summaries

'Détente Remains Our Chief Aim': France and Czechoslovakia, 1961–68

Antoine Marès

This article on Czechoslovak-French diplomatic relations in the 1960s is based on records from the French and Czechoslovak foreign ministries. French foreign policy in the 1960s was focused on relations with the USSR and West Germany. The first cautious Czechoslovak-French contacts were made in 1962, but were brought to a standstill by the Franco-German agreement. Dependent on contacts between Paris and Moscow, the French relationship towards Czechoslovakia also changed. On his visit to Prague in 1966 for talks with the Czechoslovaks, French Foreign Minister Maurice Couve de Murville focused on European security and Germany. Though both sides were in agreement on matters related to this topic, no treaty was planned.

The author states that the West remained cautious, while closely observing liberalization in Czechoslovakia and the reaction of Moscow. French diplomatic reports from the period point out the possibility of military intervention in Czechoslovakia as early as the spring of 1968, and they warn against developing diplomatic activity. After the occupation of Czechoslovakia, French Foreign Minister Debré stated that the Soviet intervention in Czechoslovakia was a serious obstacle to normal international relations, but it could not stop France from pressing for further détente. President de Gaulle, too, sought harmony. The author concludes that maintaining relations with Moscow was of primary importance for the West, and, consequently, the Czechoslovak crisis had no impact on diplomatic talks between the Great Powers.

1968 – An Interrupted Revolution?

H. Gordon Skilling

The author sees the Czechoslovak events of 1968 as a link in a chain of clear discontinuities which Czechs and Slovaks have experienced since the end of World War I (namely, the creation of Czechoslovakia in 1918, the end of the First Republic following the Munich Agreement of 1938 and the German occupation beginning in 1939, the liberation of 1945, the Communist takeover of 1948, democratization and its suppression in 1968–69, 'the Velvet Revolution' of 1989, and the partition of the federation in 1992). In a discussion about terminology, namely whether in 1968 it was a matter of revolution or reform, Skilling prefers the first term, because the changes that took place reached

clearly into a variety of areas of society, and, though they were ultimately thwarted, their potential was more radical than at first appeared. With the 'Velvet Revolution' of 1989 some of the illusions of 1968 were finally laid to rest, though some of the hopes of that year were fulfilled, and in that sense it linked up with the 'interrupted revolution' of twenty years before.

Skilling goes on to compare the milestones of Czech and Slovak history from the point of view of whether they were determined more by external or internal factors, whether they were initiated from above or below, whether they meant radical innovation or a return to the previously abandoned status quo, and whether they brought greater democracy or less. He also points out that a perspective based on these violent breaks, affecting every generation, 'contrasts sharply with the usual idea of a relatively stable society and state in which democracy, though occasionally interrupted, always triumphs in the end'.

Reflections on Masaryk's Speeches from the Years 1929–37

František Kautman

The author analyzes the recent publication of Vol. 36 of the collected works of T. G. Masaryk, *Cesta demokracie IV*, which contains Masaryk's articles and speeches from the last period of his life (1929–37). Masaryk's public appearances as President in this period, despite his old age, demonstrate a lively interest in the important issues of the day, whether related to questions of internal politics, Czechoslovak Europeanism, relations with Germany, Russia, the USA, or the education of the nation in the spirit of democracy. Masaryk understood that Czechoslovakia as a state was not yet sufficiently stabilized, but despite the dangers that were beginning to make themselves visible, he believed that in the near future there would not be another world war. True, he was wrong on some issues, but his speeches are evidence that not even in the President's late years did he cease to exert an influence on the home and foreign policy of the country, while many of his views remain valid even today, in political situations that are at times analogical.

Memoirs

Testimony to the Breakup of the 'Socialist Commonwealth': From the Memoirs of Mikhail Gorbachev, Vadim Medvedev and Valerii Musatov

Vilém Prečan

These excerpts from the memoirs of three Soviet politicians have been selected, introduced, and provided with footnotes by Vilém Prečan. In his introduction, Prečan states that his intention here is to make more Czechs than just the small number of historians and political scientists aware of the documentary value of these memoirs by Soviet politicians. Despite a certain degree of self-stylization, typical of this kind of literature, these works represent important personal testimony by leading actors in important historical events, valuable historical sources that are often still the sole source of information on events of extraordinary importance. There is, therefore, a danger that the interpretation of events related to Czechoslovakia in these memoirs might be

unquestioningly accepted by others, and it behooves those best equipped to comment on them, namely Czech and Slovak historians, not to remain silent.

The second impulse for translating and publishing these excerpts was the deficient state of Czech research on the last phase of the Soviet era (1985–91), which is connected chiefly with the name Mikhail Gorbachev. The dissolution of the outer areas of the Soviet empire and the collapse of the Communist régimes throughout Europe were part of the events in Czech society at the time and of the history of the Czechoslovak state. Prečan states that reasons why this topic is studied so little in the Czech Republic are to be found less in historiography than in the current state of Czech society. This, however, does not relieve historians of their professional duty, particularly on the eve of the tenth anniversary of the 'annus mirabilis', when the topic is about to become the point of interest for political commentary and politically-charged interpretation. Without knowledge of the contemporaneous international context one cannot satisfactorily explain the entire complex of factors influencing the democratic revolution in Czechoslovakia and many other key events during it, nor can one properly participate in the current international professional discourse on the final stage of the Cold War.

Three excerpts have been chosen here from Gorbachev's *Zhizn i reformy* [Life and reforms]. The chapter titled 'The End of the "Brezhnev Doctrine"' describes how leaders in the East bloc countries reacted to perestroika; the chapter 'Czechoslovakia: The '68 Syndrome' provides us with Gorbachev's view of political developments within Czechoslovakia from the mid-1980s on, including his view of some Czechoslovak politicians such as Gustáv Husák, Václav Havel and Alexander Dubček; the last excerpt contains Gorbachev's analysis of the disintegration of the 'socialist commonwealth'. The chapter 'The '68 Syndrome', from Vadim Medvedev's *Raspad: Kak on nazreval v 'mirovoy sisteme socializma'* [The break-up: How it developed in the 'international system of socialism'] mainly discusses the constellation of forces and the power struggles in the leadership of the Czechoslovak Communist Party, and captures the atmosphere during Gorbachev's visit to Prague in April 1987. The excerpt from the Valerii Musatov's *Predvestniki buri: Politicheskiye krizisy v Vostochnoi Yevrope (1956–1981)* [Forecasters of the storm: Political crises in Eastern Europe, 1956 mission to Prague in late November 1989]. All three authors are in agreement on one thing, namely that the USSR during the Gorbachev era consistently implemented its policy of non-interference in the internal affairs of its allies, including Czechoslovakia. In addition to the memoir material, there is also an excerpt from talks between Gorbachev and Miloš Jakeš, held in Moscow on 11 January 1988.

Reviews

A History of Power in Postwar USSR

Michal Reiman

Rudolf Pikhoya, *Sovetskii Soyuz: Istoriya vlasti, 1945–1991*. Moscow: Izd. Akademii gosudarstvennoy sluzhby, 1998, 736 pp.

Pikhoya's most recent work is distinguished by the use of a great number of records from the principal Russian archives, many of which he (among others) has used elsewhere. Of

particular importance here is the depiction of the 'Abakumov case' of 1951 and its connection with the attempt by Stalin (and Malenkov) to change the composition of the top-level Soviet organs in late 1952 and early 1953. Pikhoya also undertakes an evaluation of the Khrushchev reforms, and describes the circumstances around Khrushchev's deposition from the top job in the state in 1964. The second half of the book, the reviewer notes, is marked by a rawness and by the author's own political leanings, which results in the book sometimes ceasing to be historiography. On the whole, however, it is a work that contributes considerably to our understanding of the area.

Disintegration of an Empire

Zdeněk Sládek

Karel Durman, *Útěk od praporů: Kreml a krize impéria 1964–1991* [Abandoning the banners: The Kremlin and the Crises of the Empire, 1964–91].

Prague: Karolinum 1998, 531 pp.

Durman's *Útěk od praporů* is based on an exceptionally large amount of published sources. It covers the last thirty years in the life of the Soviet empire, particularly in the years of Gorbachev's perestroika. Durman sees the roots of the decay as lying in Soviet policy, which had tried to make the Soviet Union a superpower and to keep her there. It was not strong enough for these tasks, however, particularly when headed by a group of geriatrics who feared any change. Only with Gorbachev's accession to power did Soviet policy become imbued with the courage for revision. But even that did not suffice for tasks that were difficult for many reasons, including an expensive armaments programme, the costs of war in Afghanistan, support for the proxies of Soviet great-power policy, and bureaucratic control of the economy. Gorbachev, moreover, ran up against both the growing resistance of the nomenklatura and his own illusions about the possibilities for a revival of socialism.

Gorbachev's policies faced resistance also from Soviet satellites in Europe. The Communist leaders there observed with growing skepticism the reductions of fuel supplies from the USSR, and, on the other hand, Gorbachev's attempts to democratize relations with the Soviet Union and to continue to reduce international tensions. Gorbachev believed that these old holders of power could be replaced with proponents of his policies and that he could thereby save the socialist system in those countries. As it turned out, this view was illusory, because the leaders in the satellites were without sufficient support, and one after the other they collapsed. Gorbachev was helpless when faced with the disintegration of the European part of the Soviet empire.

It is much to Durman's credit that he has followed this process as a superbly informed and erudite analyst who has no time for legends and myths about the actors in the events of those times on either side of the bipolar world. He describes their shortcomings, errors, stupidity, and mainly illusions, factors which could have plunged the world into disaster. By taking some politicians at the word, however, particularly concerning the events of 1989, Durman has not avoided misjudgments of his own. The author claims, for instance, that Gorbachev let the events in the satellite countries run their own course, yet he himself describes the influence Soviet measures had on élites in the satellites. The reviewer agrees

with Durman that research on this period is far from complete, and that the definitive conclusions are yet to come. Durman's book is nevertheless a noteworthy contribution to our understanding the causes of the breakup of the Soviet empire. It is, moreover, also well written, and will find readers even beyond the circles of professional historians and political scientists.

A Successful Synthesis

Stanislav Sikora

Jan Pešek, *Odvrátená tvár totality: Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948–1953* [The other side of totalitarianism: Political persecution in Slovakia, 1948–53], Bratislava: Historický ústav SAV and Nadácia Milana Šimečku, 1998, 384 pp.

Jan Pešek, the reviewer writes, has successfully created a synthesis of historical research on the period 1948–53, when the Communist régime in Czechoslovakia was first establishing its power (the so-called 'foundation period'), and particularly on developments in Slovakia. *Odvrátená tvár* has three parts. In the first, called 'Initiators and Executors of Persecution' the author describes political persecution as a salient characteristic of this period, and examines the role of the institutions involved in this activity, particularly the CPCz, the StB, legislators, and the judiciary.

Part Two, called the 'Forms and Manifestations of Persecution', is concerned with the actual course of political persecution – purges, show trials, persecution of the Church, the forced relocation of 'undesirable elements', forced labour camps, and the PTP (labour camps connected with military service), political pressure in the collectivization of agriculture and the nationalization of business or its incorporation into cooperatives.

The last part contains a selection of the most important documents on the topic, English and German summaries, a list of sources used, a select bibliography, and indexes of persons and places.

The Second Republic: An Unfinished Revolution?

Vlastimil Hála

Jan Rataj, *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939* [The authoritarian nation-state: Ideological changes in Czech politics during the Second Republic, 1938–39], Prague: Karolinum, 1997, 251 pp.

The main contribution of Rataj's work, the reviewer says, is its evaluation of the internal factors in the development of the 'Second Republic'. Rataj highlights the radicalization of conservative forces—in particular the militantly Roman Catholic forces—the nationalistic, antisemitic, and provincial tendencies of the early development in a fascist-like spirit, which was projected into the programmes not only of open advocates of the authoritarian régime but also (admittedly in a milder form) into the programmes and political attitudes of the representative structures of the 'Second Republic' (the Party of National Unity and President Hácha, for instance).

The reviewer pays special attention to Rataj's analysis of the seriously antidemocratic statements of the radically Roman-Catholic orientated intelligentsia (including Jaroslav

Durych and Jan Zahradníček). He also considers Rataj's factual questioning of legends, some of which arose as late as the 1990s, for example the uncritical adoration of the Protectorate policies of Emil Hácha, the roots of which reach back to the 'Second Republic'. Most inspirational, the reviewer believes, is the question Rataj raises concerning the connection between the concept of the authoritarian nation-state and the limited democracy of the years 1945–48.

Chronicle

In Memory of Jindřich Pecka

Vilém Prečan

In this article the author remembers Jindřich Pecka (1936-1998), who died on 31 December after a serious illness. Pecka was an historian, teacher, archivist, ethnographer, sociologist, and musicologist, as well as a kind and good man. In September 1970, at the age of 34, Pecka, at the time a lecturer in history, was prevented from working further in his profession. For the next little while he was able to find employment in the South Bohemian Museum. In September 1970 he began work as a labourer at the Škoda plant in south Bohemia, and two years later began doing the similar work in the Motorlet plant in Prague, till he joined the recently founded Institute of Contemporary History in late February 1990.

During the sixteen and a half years out of his profession, however, Pecka continued to work on history topics in his spare time. In 1978 he anonymously sent an extensive manuscript to Prečan, who was in exile in Germany, on the Prague Spring of 1968 as it had taken place in south Bohemia. It was twelve years before Prečan learnt that the author of that work was Pecka. In 1984 Pecka began publishing in the *samizdat* journal *Historické studie*, and throughout the years he published extensively.

In his seven years at the Institute of Contemporary History, before he fell ill, he managed to achieve a tremendous amount, including a dissertation to qualify him to teach, his habilitation, and his qualification for a professorship, and a prize from the Academy of Sciences for outstanding research. He was the guiding spirit and driving force of two extensive research projects, which resulted in three dozen publications. His work as compiler and editor includes *Spontánní projevy pražského jara, 1968–1969* (Brno, 1993), *Sovětská armáda v Československu 1968–1991* [The Soviet armed forces in Czechoslovakia, 1968–91] (Prague, 1996), *Odsun sovětských vojsk z Československa 1989–1991* [The Soviet withdrawal from Czechoslovakia, 1989–91] (Prague, 1996), and (with Josef Belda and Jiří Hoppe) *Občanská společnost 1967–1970* [Civil Society, 1967–70] 2 vols (Prague and Brno, 1995 and 1998), and as author of *Váleční zajatci na území Protektorátu Čechy a Morava* [Prisoners of War in the Protectorate of Bohemia and Moravia] (Prague, 1995) and *Na demarkační čáře: Americká armáda v Čechách v roce 1945* [On the demarcation line: The US Army in Bohemia, 1945] (1995). Much of his work is pioneering, particularly in the area of social history. And one should not overlook his work in helping to prepare radio and television documentaries, putting other people's manuscripts into shape for publication, sitting on advisory boards, and acting as associate editor to journals (including *Soudobé dějiny*), and as Assistant Director of the Institute of Contemporary History. Jindřich Pecka will be sorely missed.

Contributors

Vlastimil Hála (1951) is a researcher at the Institute of Philosophy, Academy of Sciences, Prague. His principal area of interest is ethics in the history of philosophy. He is author of the monograph *Impulsy Kantovy etiky* [Impulses of Kant's ethics] and a number of articles (including the topics Bolzano, Brentano, Höhle, and Habermas).

František Kautman (1927) is a literary historian and author, and is concerned with the theory and interpretation of the literary work, as well as comparative work on Czech, Russian, and German literatures. His publications includes *Svět Franze Kafky* [The world of Franz Kafka] (1991), *Dostojevskij, věčný problém člověka* [Dostoevsky: The eternal problem of man] (1992), *K typologii literární kritiky a literární vědy* [A typology of literary criticism and scholarship] (1996).

Antoine Marès (1950) lectures on central European, Czech, and Slovak history at the Institut national des langues et civilisations orientales and other French universities. He is director of the Centre d'Etude de l'Europe médiane, and currently heads CEFRES in Prague. He is the author of *Histoire des pays tchèques et slovaques* and principal co-author of a number of other publications.

Vilém Prečan (1933) is Docent of History at Charles University. He was pivotal in founding the Institute of Contemporary History, Prague, and was its first Director. His chief area of interest is Czechoslovak history in the context of Europe, from the Munich Agreement, 1938, to the present.

Michal Reiman (1930) is Professor emeritus of Political Science and Modern East European History at the *Freie Universität*, Berlin. He is now at the Institute of International Studies, Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague, and specializes in world history.

Stanislav Sikora (1949) is a researcher at the Historical Institute of the Slovak Academy of Sciences, in the Department of Contemporary Slovak history. He is concerned with the political history of Czechoslovakia, focusing on development in Slovakia in the 1950s and 1960s and the history of the Social Democratic movement in Slovakia.

H. Gordon Skilling (1912) is Professor emeritus of Political Science at the University of Toronto. He is editor and author of countless articles and books ranging in subject matter from the Czech National Awakening to the Czechoslovak and Soviet Communist systems.

Zdeněk Sládek (1926) was till 1968 a researcher in the Institute of East European History, Czechoslovak Academy of Sciences. Not till after 1989 was he able to work again as a professional historian. He is concerned primarily with economic relations between Czechoslovakia and her neighbours, as well as with the history of Russia in the period between the two world wars. He is author of *Hospodářské vztahy ČSR a SSSR 1918–1938* [Economic relations between Czechoslovakia and the Soviet Union] (1971) and co-author of *Dějiny Ruska* [A history of Russia] (1995).

Contents

Antoine Marès	'Détente Remains Our Chief Aim': France and Czechoslovakia, 1961–68	471
H. Gordon Skilling	1968 – Interrupted Revolution?	485
František Kautman	Reflections on Masaryk's Speeches from the Years 1929–37	490
<i>Memoirs</i>		
Vilém Prečan	Testimony to the Breakup of the 'Socialist Commonwealth': From the Memoirs of Mikhail Gorbachev, Vadim Medvedev and Valerii Musatov	509
<i>Reviews</i>		
Michal Reiman	A History of Power in Postwar USSR	555
Zdeněk Sládek	Disintegration of an Empire	562
Stanislav Sikora	A Successful Synthesis	568
Vlastimil Hála	The Second Republic: An Unfinished Revolution?	572
<i>Chronicle</i>		
Vilém Prečan	In Memory of Jindřich Pecka	577
<i>Annotations</i>	. . . . .	580
<i>Bibliography of Contemporary History</i>		
Monographs, volumes of essays, articles (including polemics) published abroad in the years 1996–98		588
<i>Summaries</i>	. . . . .	618

V ediční řadě SVĚDECTVÍ O DOBĚ A LIDECH
Ústav pro soudobé dějiny AV ČR vydal

MACHULA, JAROMÍR: *VATIKÁN A ČESKOSLOVENSKO (1938–1948)*: Paměti. Praha: ÚSD 1998. 200 s.

Cena (v prodejně ÚSD) 50,- Kč.

Autor, který od roku 1937 pobýval v Římě na teologických studiích a v roce 1942 se stal prefektem papežské koleje Nepomucenum, se po osvobození Říma ujal prostřednictví mezi československou exilovou vládou a Vatikánem při obnovování diplomatických styků. Po válce až do poloviny roku 1948 působil jako církevní poradce československého velvyslance ve Vatikánu. Jeho paměti jsou příspěvkem, především z pohledu Vatikánu, k dosud málo zpracované historii vztahů československého státu s Vatikánem.

JANÝR, PŘEMYSL: *NEZNÁMÁ KAPITOLA ROKU 1968*: Zápas o obnovení Československé sociální demokracie. Praha: ÚSD 1998. 112 s.

Cena 50,- Kč

K napsání vzpomínek autora inspirovalo „očividné přehlížení“ úsilí o obnovení činnosti Čs. sociální demokracie za pražského jara. Jako člen jejího přípravného výboru (Zdeněk Bechyně, František Čoupal, Josef Munzar, Josef Veverka, Přemysl Janýr) podává důvěryhodný obraz složitých jednání s představiteli KSČ o obnovení strany, které považuje za jednu ze základních otázek tehdejšího politického vývoje, totiž zda půjde o skutečně politickou demokracii, nebo o pouhé „demokratizační“ jevy s nadále monopólním postavením KSČ. Knižku doplňuje dokumentační příloha.

HAVLÍČEK, DUŠAN: *JARO NA KRKU*: Zázitky ze zákulisí sekretariátu ÚV KSČ od června do prosince 1968. Praha, ÚSD 1998. 232 s.

Cena 80,- Kč

Novinář Dušan Havlíček se v červnu 1968 stal vedoucím

úseku rozhlasu, tisku a televize ÚV KSČ. Pohyboval se tak v centru politického rozhodování a byl svědkem názorových střetů mezi tehdejšími představiteli moci i mnoha zásadních jednání, mimo jiné i části zasedání předsednictva ÚV KSČ v noci 20. srpna 1968, o němž pak hned informoval v československém rozhlase. Toto jeho vystoupení bylo později jedním z důvodů, proč v druhé polovině roku 1969 emigroval. Svá pozorování „ze zákulisí“ vylíčil čtivě a napínavě.

V tisku

KAUFMANNOVÁ, HEDA: *LÉTA 1939–1945: Válečné vzpomínky.*

„Strach ovšem měli, ale nebyl to pocit bezmocné paniky, které často propadali lidé k pasivitě předurčení buď povahou, nebo zvláštními okolnostmi, lidé jakoby bez kořenů. Nebyli jsme neurotizováni, vědomí aktivní práce proti nacistům bylo dobrou prevencí neurotizace, neslo člověka, bylo mu zdrojem sebevědomí, pomáhalo proti pudovému strachu. Ten roste u lidí, kteří nemají oporu v širokém společenství lidí stejně pevně zakořeněných.“ Tak zachytila rozpoložení a duševní stav takto rozhodnutých lidí v okamžiku, kdy vykročili na cestu odboje, Heda Kaufmannová ve svých vzpomínkách na svého bratra MUDr. Viktora Kaufmanna, čelného představitele PVVZ. Jde o pramen neobyčejné hodnoty poznávací, mravní i literární – pohled zevnitř na činnost odbojových organizací PVVZ a ÚVOD, na tragický osud českých židů a jejich těžká životní dilemata v období protektorátu, na jejich podíl v českém národním odboji. Heda Kaufmannová nechtěla, aby její vzpomínky vyšly ještě za jejího života. Po její smrti je vydal historik Václav Kural v samizdatových *Historických studiích* v roce 1987. Editorem vydání s poznámkovým aparátem, zasvěceným úvodem a fotografickou přílohou je Ant. Slavíček.

Za uvedené ceny je možné knihy objednat či zakoupit pouze v prodejně Ústavu pro soudobé dějiny
Vlašská 9, 118 40 Praha 1-Malá Strana.

Autorům

Časopis *Soudobé dějiny* vychází čtyřikrát do roka. Redakce přijímá výhradně původní práce, které jsou výsledkem vlastní badatelské činnosti autora, jsou psány česky nebo slovensky. Články, materiály, vzpomínky, edice dokumentů dodržují zpravidla rozsah jednoho až dvou autorských archů (16–32 stran).

K úpravě rukopisu:

1. Rukopis napsaný na stroji nebo počítači ob řádek po jedné straně normalizovaného formátu A4 odevzdejte v počtu 1 originálu + 2 kopií nebo disketu (WP nebo T602) + 1 otisk textu.
2. Celý rukopis průběžně stránkujte.
3. Pokud vyžadujete zvýraznění některých slov nebo pasáží zvláštní sazbu, podtrhněte je. Požadavek na sazbu petitem označte svislou čarou na okraji příslušné pasáže s poznámkou „petit“.
4. Poznámkový aparát připojte ve WP jako poznámky pod čarou, v T602 na konec rukopisu.
  - a) V odkazech na archivní fondy a sbírky dodržujte toto pořadí údajů: název archivu nebo jeho vžitá zkratka, název nebo značka fondu (sbírky), signatura.
  - b) V odkazech na literární prameny dodržte toto pořadí údajů: **Monografie:** Jméno autora (v pořadí: PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno [nebo iniciály] – spoluautoři (maximálně dva): Název (kurzivou): Podnázev. Místo vydání, nakladatel rok vydání, počet stran. **Pro recenzi, anotaci apod.:** uveďte ještě další údaje o původcích (překladatel, editor, autor úvodu, doslovu, ilustrátor ap.) a o publikaci (např. vydavatel, liší-li se od nakladatele; edici, rejstříky, bibliografie ap.) **Stať ze sborníku:** Autor stati (viz výše; maximálně 3 autoři): Název: Podnázev. In: Název sborníku (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať z časopisu a dalších periodik:** Autor stati (viz výše; maximálně 3 autoři): Název. In: Název časopisu (kurzivou), ročník, číslo (rok), rozmezí stran.
5. Vyžaduje-li povaha vašeho článku použití obrazových příloh, grafů apod., očísľujte je a jejich čísla uveďte červenou tužkou také v textu.
6. Připojte **resumé** v rozsahu 15–30 řádek pro překlad do angličtiny. Navrhněte zkrácený název článku pro živé záhlaví. Pro poznámky o autorech uveďte: rok narození, stručné sdělení o své odborné činnosti (působistiě, nejdůležitější práce, na čem právě pracujete).

Soudobé dějiny

budou s potěšením publikovat anotace nejnovější knižní a časopisecké produkce domácí i zahraniční a předem za ně děkují.

Redakce

KNIHOVNA AV ČR

PE 6387

5 (1998) č. 1-4

804/00

